

સૌ. દિવાળીબાઈ તે સ્વ. પ્રહ્લાદજી સેવકરામનાં
પત્ની સ્મારક ગ્રંથમાળા ફંડને

ઉપોદ્ધાત

સ્વ. પ્રહ્લાદજી સેવકરામના પુત્ર ઈદુપ્રમાદ વતી એમનાં બહેન
કમળાલક્ષ્મીએ રૂ. ૫૦૦૦) ની રકમ સોસાયટીને એવી શરતે સોંપી
છે કે એના વ્યાજમાથી ઓડિયોગી પુસ્તક દર વર્ષે અથવા એથી
વધતા-ઓછા અંતરે સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવું અને એ
પુસ્તકમાં “સૌ દિવાળીબાઈ, તે સ્વ. પ્રહ્લાદજી સેવકરામનાં પત્ની,
સ્મારક ગ્રંથમાળા” એ નામ લખવું. એ પ્રમાણે મદરહુ ફંડમાથી
વ્યાજ દિન સુધીમાં નીચેના પુસ્તકો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે:

નં.	નામ	કીમત
૧.	ગ્રીક સાહિત્યના કરુણુરસપ્રધાન નાટકો અને કથાઓ	૦-૧૦-૦
૨.	જગતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૦-૧૨-૦
૩.	હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-પૂર્વર્ધ	૧-૦-૦
૪.	” ” ” -ઉત્તરાર્ધ	૧-૦-૦
૫.	અશીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ	૧-૦-૦

ગુજ્ઞ વર્તી સોસાયટી }
અમદાવાદ
તા. ૨૪-૯-૪૫ }

જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી
આસિ. સેક્રેટરી

મુસ્તાવના

આપણા ધણા લોકોનો ખ્યાલ છે તેમ સત્તાવનનો સમામ એ કંઈ કેવળ કંપની સરકારથી અસંતુષ્ટ થયેલા સિવાયનો જ બળવો નહોતો કે ગાદી યા જાગીર સુમાવી બેઠેલા રાજાઓ યા ઠાકોરાંનું ખાલી ધાંધલ નહોતું. લગભગ સો વેરસ સુધી આપણા દેશને રાજકીય, આર્થિક અને ધાર્મિક અથવા એક સંબંધમાં કહેવું હોય તો રાષ્ટ્રીય યા સાંસ્કૃતિક રીતે કચડવાના જે પ્રયાસો કંપની સરકાર તરફથી અવિરતપણે અને યોજનાપૂર્વક થતા હતા તેની સામે સમગ્ર પ્રજાએ ઉઠાવેલો એ જબ્બર બળવો હતો.

સત્તાવનનો બળવો સમસ્ત પ્રજાનો બળવો હતો અને આજની બાપામાં કહેવું હોય તો ભોક્ષાન્તિ હતી એ વિશે કેટલાક લોકો શંકા સેવે છે.

જોગણીસમી સદીની આપણી સમાજવ્યવસ્થા કે ગ્રામવ્યવસ્થાનો જે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે તે જમાનામાં સમાજ યા ગામના પટસિયાઓ જે કંઈ કરાવ કરે તે સમગ્ર સમાજે યા ગામે જ કર્યો ગણાતો, અને ગામ યા સમાજના બધા જ લોકો એ કરાવનો અમલ કરવાની પોતાની ફરજ સમજતા. સત્તાવનના બળવાની પૂર્વ તૈયારી વખતે બળવામાં બળવાની સંમતિરૂપે સ્વીકારાતી રાહી કે કમળનું ફૂલ 'એ રીતે' દરેક ગામ કે સમાજના આગેવાનો સ્વીકારતા એ ઉપરથી ગામોની મમસ્ત પ્રજા બળવામાં સામેલ થઈ હતી એ સિદ્ધ થાય છે.

આવા સત્તાવનના રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના અધિષ્ઠાતાઓમાં એક જ નામ એવું ઝળકે છે કે જેનેની બાવના, વીરતા, દિમ્બત, રજુકુશળતા અને ક્રાન્તિના નેતૃત્વની સદૃજ શક્તિની બાબતમાં બળવાનો ખીલો ભાગ્યે જ કાપી નેના સરસાઈ કરી શકે. નાનાસાહેબ, બેગમ જિન્નતમહલ, બેગમ હજરતમહલ, મીલવી અદમદયાદ,

અર્જુનમુદ્ધાખાં કે તાત્યા ટોપે એ બધાંએ બળવો ઉઠાવવામાં, તેનું સંગઠન કરવામાં અને તેને સુફળ કરવામાં ભારે જહેમત ઉઠાવી છે એ નિઃશંક વાત છે. પણ યુદ્ધમાંના જળાપજ્વ, બળવાની ચડતીપડતી કે સાથીઓની આશાનિરાશાથી પર ચમ્પને અંગ્રેજ રાજ્યને ઉમેડી નાખવાનું એક જ લક્ષ્ય રાખીને જેણે અવિરત પરિશ્રમ કર્યો એવી વ્યક્તિ તો ઝાંશીનો રાણી એક જ હતી. બળવાનું પૂર એાસરતું હતું ત્યારે તેણે બળવામાં ઝપલાવ્યું અને ઠંડા પડી જતા બળવાના દાવાનળને તેણે પોતાના વીરત્વનો ફૂંકથી પાછો સળગાવી દીધો. બળવાનાં કેન્દ્રો ગુમાવવાથી હતાશ થઈ ગયેલા નેતાઓને ગ્રાસિપરતું નવું કેન્દ્ર અપાવી તેણે સહુમા આશાનું પૂર રેલાવ્યું અને ત્યારપછી પણ રાવસાહેબ પેશવા વગેરે પ્રમાદમાં પડી ગયા અને અંગ્રેજ સન્યો બળવાવાળાઓ ઉપર ચોતગ્રંથી ત્રાટકી પડ્યા ત્યારે તેણે અપૂર્વ વીરત્વ બતાવી એ બધાનો સામનો કર્યો અને તેને જ્યારે ચોતરફ કંઈ જ આશા દેખાઈ નહિ ત્યારે અંગ્રેજો સાથે લડીને સ્વાતંત્ર્ય ચઢના કુડમાં પોતાની આહુતિ આપી તે અમર થઈ ગઈ. સ્વાતંત્ર્ય માટેના બળવાનો જગ તેણે તેનામાં ચેતનની સહેજ પણ ચિનગારી હતી ત્યાંસુધી ફરકતો રાખ્યો. આવી આ ભારતની સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મી આપણને જ નહિ પણ દુનિયાની એકેએક પ્રગ્નને સ્વાતંત્ર્ય માટે બહુ દેના કરવાનો અજબ પદાર્થપાઠ મૂકી ગઈ છે.

આમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી વાત તો એ છે કે તે એક સ્ત્રી હતી. સ્ત્રી એ ધરની રાણી છે એ વાત સાચી. જીવનમાં એ જ એનું મુખ્ય કામ છે એ પણ સાચું. પણ એટલાથી જ તેના જીવનની પરિપૂર્ણતા થઈ જતી નથી. તે ગૃહરાત્રી હોય તે દરમિયાન પણ તે દેશના જાહેરજીવન ઉપર પ્રભાવ પાડનારી હોવી જોઈએ, ધરના પુરુષને જાહેરજીવનના ઘાતરમાં સલાહ દેનારી હોવી જોઈએ. નારી-જીવનના સાક્ષ્યનો આ નવો ખ્યાલ આ ગામોયુગમાં આપણને મળતો મળ છે. પણ તે ઉપરાંત પણ હરેક રાષ્ટ્રના જીવનમાં જ્યારે

એવો કટોકટીનો કાળ આવે છે ત્યારે ધરખારને વેરણુકેમણુ ધવા દઇને પણ ગાંધીની આજ્ઞાનું રક્ષણ કરવા સ્ત્રીઓ પુરુષની સાથે બહાર નીકળવું જોઇએ એ ખ્યાલ પણ આપણા દેશમાં છેલ્લાં દસવીમ વર્ષથી આવી રીતે દેરાનું કાર્ય કરવાની શક્તિ નારીમાં પડેલી જ છે એ છેલ્લાં ત્રીમનારીસ વર્ષનાં આપણા રાષ્ટ્રિય ઉત્થાનના ઇતિહાસે પણ પુરવાર કરી આપ્યું છે. નારીમાંની આ શક્તિને ન્યાંમુધી આહવાન નથી થયું ત્યાંમુધી જ એ બેસી રહે છે તેને જો એકવાર પાકારવામાં આવે તો લવકલા પુરુષોને પણ મોમા આગળી લલાવે એવો સાક્ષાત્કાર તે કરાવે છે. ઝાંશીની ગણી લક્ષ્મીનાથએ સ્ત્રીશક્તિનો એ સાક્ષાત્કાર પોતાના એકવીમ વર્ષના ટૂંક આયુષ્યમાં પણ કરી બતાવ્યો છે. તેણે પોતાના ગહેર જીવનના ત્રણ વર્ષના ગાળામાં જ રાજ્ય કરી બતાવ્યું, સંન્યોની દેરવણી કરી બતાવી અને વખત આવ્યે સ્વાતંત્ર્ય માટે મથામ કરતા કરતા સર્વસ્વ હોમીને પોતાના જીવનની આહુતિ પણ આપી બતાવી.

આમ કરીને તેણે ભારતના જ કેવળ નદિ પણ દુનિયાના સમસ્ત નારીવર્ગ મમક્ષ એક લબ્ધ આદર્શ ગૂંચુ કર્યો છે.

તેની આ જીવનકથા સ્વાતંત્ર્યવાદી લોકોને તેમ જ જીવનની પૂર્ણતાની પરિસીમાએ પહોંચવા માગતા નારીવર્ગને શ્રેણી, બળ અને ઉત્સાહ દેનારી નીવડે.

હવે આ પુસ્તક વિશે એક બે વાત.

આ જીવનચરિત્રને બંને તેટલું સરળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે દરતાળેનેના ઉતારા કે કાવદાની કલમોની ભળમંદ અટવાઇને વાચક કથાના તંત્રને જોઈ ન નાખે એ લક્ષ્યમાં ગાંધી છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે જરૂરી એવા પુરાવા આમાંથી બાતલ રાખ્યા છે આમાં જેમ પુરાવાઓના કુમર ખડકયા નથી તેમ જરૂરી એવો એક પણ પુરાવો કે મુદ્દો આમાંથી ટાળ્યો નથી, જેથી ઇતિહાસના અભ્યાસીને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થઇ પડશે.

આ ચરિત્ર તૈયાર કરવામાં મેં અનેક પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ જેમનો સૌથી વધારે ઉપયોગ કર્યો છે તેમની યાદી નીચે આપી છે

૧ ઝાશીઆ રાણીએ ચરિત્ર	શ્રી પારસનીસ
૨, સન ૧૮૫૭	પ્રો ના કે બેહેરે
૩ માઝા પ્રવાસ	શ્રી ચિં વિ વૈવ
૪, ભારતમે અંગ્રેજી રાજ્ય	૫ મુદરનાલ
૫ Glimpses of World History	Pt Jawaharlal
૬ Rise of Christian Power in India	B D Basu
૭ ઝાશીઆ રાણી	વિ વા દડપ

આ પુસ્તકોના સહુ લેખકોનો હું નક્કી છું

પુસ્તકને અને પરિચિષ્ટમાં શ્રી મુબદ્દદેવી ચૌહાણની ઝાશીની રાણી વિશેની એક કવિતા મૂકી છે તે માટે તેમનો પણ આભાર માનું છું

પુસ્તકમાં કેટલાંક સુદ્ધબોધ રહી ગયા છે તેમાના સુખ્ય દોષોને સુધારી લેવા માટે આરભમાં શુદ્ધિપત્રક મૂક્યું છે

આતે આ પુસ્તક લખવાનું સોપવા માટે શુભગત વર્નાચુનર સોમાયદીનો તેમ જ તેમા મૂલ્યનો અને બીજી મદદાપ કરવા માટે મિત્રોનો હું નક્કી છું

તા ૨૯-૯-'૪૫

ગોવિંદરાવ ભાગવત

શુદ્ધિ પત્ર

ક્રમિક	પંક્તિ	અર્થ	શુદ્ધ
૧	૮	હિંદી	હિંદી
૪	૧૬	વાર્ષિક	વાર્ષિક
૧૨	૧૦	જામર	જામર
૨૨	૧૭	તેમને	તેમને
૨૬	૫	વૃણાએ	વૃણાએ
૨૬	૫	જાસ	જાસ
૪૬	૨૭	ચિતા	ચિતા
૪૫	૨૫	હિંદુસ્તાન	હિંદુસ્તાન
૪૮	૧૯	સિધિયા	સિધિયા
૫૦	૨૨	હરો	હરો
૫૨	૫	કોપુ	કોપુ
૫૪	૧૭	ચૂઆ	ચૂઆ
૫૫	૧૭	ગોળદાઈસ	ગોળદાઈસ
૬૨	૧૧	already	already
૬૩	૧૬	કાવરકટર	કાવરકટર
૭૦	૧	આખું	આખું
૮૫	૨૦	દિખો	દિખો
૯૦	૫	નહિ	નથી
૯૧	૧૦	પણીને	પણીને
૧૦૨	૮	તમને	તમને
૧૦૭	૮	દિવસ	દિવસ
૧૧૩	૧	સુવાસિક	સુવાસિક
૧૨૧	૧૫	અથી	અવાદાનાદ
૧૨૨	૫	તાને	તાને
૧૫૬	૧૬	સિધે	સિધે
૧૫૫	૨૪	Conspirators	Conspirators

દેશી રાજાઓના ઝવડામાં ભાગ લેતા, એટલે હવે અંગ્રેજોએ પણ ફ્રેંચો માથે લડાઈ કરવા એ ઝવડાઓમાં ભાગ લેવા માડ્યો, અને છેવટે તેઓ ફ્રેંચોના પગ હિંદુસ્તાનમાંથી કાઢી શક્યા.

લડાઈઓને લીધે વેપાર ખોજવાય અને નફો મળે નહિ એટલે ડાયરેક્ટરો હમેશા લડાઈની નાજ પાડતા પરંતુ આ લડાઈમાં રાષ્ટ્રિય ભાવનાને કારણે તેઓ કંઈ બોલી શક્યા નહિ પણ હવે પછી દેશી રાજાઓના ઝવડામાં ન પડતા કેવળ વેપાર અને નફો કરવામાં જ લક્ષ્ય આપવાનું નેમણે કંપનીના નોકરોને ફરમાવ્યું.

પણ કંપનીના નોકરો ડાયરેક્ટરોના કરતાં વધારે આદર્શ અને ધૂર્ત હતા હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું આશાન્ય લીધું કરવાના સ્વપ્ના તેમને આવડા લાગ્યા અને તેમણે એ પણ જોઈ લીધું કે વેપાર પણ નિરંકુશપણે કરવો હોય અને મનમાંથી નફો મેળવવો હોય તો પોતાની ગજસત્તા જોઈએ જ અને આ રાજમત્તા કંઈ પ્રેમભાવથી કે ખુશામતથી મળતી નથી હોતી કોઈ દેશી રાજા દંડનીના વડા અમલદારને એવું થોડું જ કહેવડાવવાનો હનો કે મને હવે ગાળ્ય કરવાનો કટાણો આપો છે તો તમે કૃપા કરીને મારું રાજ્ય લો અને મને વાર્ષિક પેન્શન આપી આપી મગાગિનાર જઈ 'રામનામ' લેવાને મુખ્ત કરો ! ગાળ્ય મેળવવા માટે તો અનેક મુખ્તિપ્રમુખ્તિઓ કરવી પડે છે લોહોમાં ફાટફૂટ પાડવી પડે છે જુદા જુદા રાજાઓને માદોમાદો લડાવી તેમને નિર્બળ કરી મૂકવા પડે છે રાજાના કોઈ સલાને કે સેનાપતિને રાજ્યની લાલચ ખતાડી ગાળ સામે લડવા બોલો કરવો પડે છે. બસ અથવા ગાળદોદની ખોગી જૂઓ પાડીને રાજાઓનું ધન અપાયથી જપ્ત કરવું પડે છે અને રાજાના ગાળકારભારમાંનો એરબ્યવરથાનો ખુમારો કરી પ્રજાનું મન રાજાની વિરુદ્ધ કુવિન કરવું પડે છે અને અને જરૂર પડે તો થોડું લોહી પણ વહેવડાવવું પડે છે ! અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપવાના સ્વપ્ના મેળવા હરેટ ઇશિયા કંપનીના નોકરોએ આ

બધી યુક્તિઓ અજમાવી પરંતુ કંપનીના ડાયરેક્ટરોને એ પમદ ન હોવાથી વોરન હેસ્ટિંગ્સ જેવા કાર્યનિપુણ સામ્રાજ્યસ્થાપક ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું અને તેને પોતાના કાળા કૃત્યોનો જવાબ આપવા માટે ન્યાયાલય આગળ ઊભા રહેવું પડ્યું આમ ડાયરેક્ટરોને જ હાથે તેને ઘણું સહન કરવું પડ્યું

પણ વેલેસની ગવર્નર-જનરલ થઈને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે પરિસ્થિતિ બદલાઈ યઈ હતી ઇંગ્લાંડમાં વગળાવજની શોધ થઈ હતી અભાર તુધી ધરત ધડિયા કંપની હિંદુસ્તાનમાંથી કાપડ લઈ જઈ તેને યુરોપના બજારમાં મૂકી ખૂબ નફો કરતી હતી પણ આ યત્રો-ચોગનો શોધ પછી કાપડને બફતે કાચા માલની—કપામની જરૂર જાણી થઈ તે કેવી રીતે મેળવવો ? હિંદુસ્તાનના લોકોને કાંતતા વણતા બધે કેવી રીતે કરી શકાય ? એને માટે રાજસતા ભેઈએ રાજદાને જોરે ગમે તે કરી શકાય એવું ઇંગ્લાંડની પાનમેન્ટે અને કંપનીના ડાયરેક્ટરોએ પણ જોયું

પણ આ રાજ્ય મેળવવું કેવી રીતે ? આ વખતે ફ્રાન્સમાં જામરજસ્ટ રાજ્યકાંતિ થઈ હતી અને સ્વતંત્રતા સમના અને બહુતાનો શખનાદ ન્યા તે ત્યા ગાજતો હતો લડાઈઓ કરીને બીજાના સુનકો મૂટવી લેવા એટલે આ નાદને અવશ્યજીવા મરામર હતું અને અંગ્રેજ પાર્લિમેન્ટ પણ આની અવગણના કરીને લોકમતને અમુખ થવા દેવા તૈયાર નહોતી તેથી વેલેસનીએ વગર લડાઈએ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની એક અદ્ભુત યુક્તિ શોધી કાઢી ફેચ રાજ્ય કાંતિના જમાનામાં પણ અંગ્રેજ ગવર્નરોએની સામ્રાજ્યનાનસા ફટવી પ્રમળ હતી તે વેલેસનીએ પોતાના મિત્રને ઇંગ્લાંડથી ઉપડ્યા પછી તુરત લખેના એક પત્રમાં ઠીક વ્યક્ત થાય છે તેણે લખ્યું હતું કે હું રાજ્યોના હગના ખીસ વિજયો ઉપર વિજયો મેળવીશ, અને મહેસૂલના તેા હુમરો ખડકીય હું એટલી નામના, એટલું મનુ

અને એટલી સત્તા એકઠી કરીશ કે એક વાર તો મારા મહત્વાકાંક્ષી અને ધનલોલુપ માલેકો પણ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ઊઠશે.”*

હિંદુસ્તાનમાં લડાઈઓ અને ખટપટો કરીને દેશી રાજાઓના ધનની લૂંટ કરનાર દોરિટગસ ઉપર જે પાર્લમેન્ટે કામ ચલાવી તેની નામોશી કરવા પ્રયાસ કર્યો હતો, તે જ પાર્લમેન્ટે વેલેસ્લીની યોજનાને લાખ લાખ આશીર્વાદ આપ્યા હતા. વેલેસ્લીની આ યોજનાને ઇતિહાસમાં ‘મગ્સીડિયરી સિસ્ટમ’-‘લશ્કરી સાહાયકારી યોજના’ કહે છે. આ યોજનામાં દેશી રાજાઓ સાથે ઝઘડામાં શિતરવાનું નહોતું, તેમની માથે લડાઈ કરવાની નહોતી, તેમનો ગળામુઠા કે ગળદડા ઝૂંટવી લેવાનો નહોતો, તેમનો માનમરતબો ઓછો કરવાનો નહોતો તેમાં ફક્ત એક જ મુદ્દો હતો અને તે એ કે દેશી રાજાઓએ પોતાના ગદશ્ચ માટે કંપનીનું લશ્કર રાખવું અને તેના ખદલામાં કંપનીને વાર્ષિક ગેઝક રકમ કે ખરચ પેટે અમુક મુલક કાઢી આપવો. એટલું જ કે કંપનીની આવી સહાય સ્વીકારનાર રાજા હિંદુસ્તાનના બીજા રાજા સાથે કંપનીને પૂછ્યા વિના ન દોરતી કરી શકે કે ન દુસ્મનાવટ કરી શકે.

આ યોજનાનો છૂટથી અમલ થઈ શકે એવું આ વખતે હિંદુસ્તાનનું વાતાવરણ પણ હતું. ઉત્તરનો પ્રખ્યાત મુત્તમદી અને સેનાપતિ મહાદજી ઝિંધિયા મૃત્યુ પામ્યો હતો અને તેને આશ્રયે જઈને રહેલો દિલ્હીનો બાદશાહ નિરાશ્રિત જેવો થયો હતો. પુણ-ગ્લોક અહલ્યામાઈ હોળકર અને તેનો દત્તકપુત્ર તુકોજીરાવ પરસોકરાસી

* “I will heap kingdoms upon kingdoms, victory upon victory, revenue upon revenue; I will accumulate glory and wealth and power, until the ambition and avarice even of my masters shall cry mercy...”—Marquess of Wellesley's letter to Lady Anne Barnard, dated October 2nd, 1800.

થયા હતા. અને તેમના રાજ્યની ગાદી માટે ઝંઝડા ઉત્પન્ન થયા હતા. મરાઠાઓની કેન્દ્રસ્થ સત્તા પૂનાની પેશવાઈ માજીગર જેવા નિર્મળ અને બેનકૂશ માણસના હાથમાં હતી અને મરાઠા સમ્રાટોના માહે-માહેના ઝંઝડાઓને લીધે તે અનિશ્ચય નમગી પડી ગઈ હતી મે.ગન સમ્રાટ મરાઠાઓને આશયે ગમે હોવાથી અને મહાદેવ સિંધિયા તૃત્ય પામણથી ઉત્તર તરફના મુખરમાન નવાબો અને મૂખાઓ સ્વતંત્ર થવાનો સ્વાર્થ માધવામા મશગૂલ થવા હતા હિંદુસ્તાનના આવા અરસિત ક્ષેત્રમાં પોતાની માહાત્મકારી વરકર્મી યોજના લઈને વેલેસ્લી આગેા અને તેને જ્યાં વિચરતુ હોય ત્યાં વિચરવાને મુશ્કેલી આવી નહિ તેણે પ્રથમ નાના નાના રાજ્યોને સબ્સીડિયરી યોજના પહેગવી તેમને પોતાને તામે કરી લીધા હમેશા પગથિયે રહીને રાજ્યસુખ ભોગવવા ટેવાયેના રજપૂત ગાજઓ કંપનીના પહેના આશ્રિત થયા, અને ત્યાં પડી હેલગાદના નિઝામ, અરોબાના નવાબ, પૂનાના પેશવા, ગ્વાનિમગના સિંધિયા કે ઇન્દોરના હોળકર, ભોમમે કે ગાયકવાડને તેમના રાજ્યમાં પક્ષાવસ્થા બિંબી કરી કે તેનો લાભ લઈ મબ્સીડિયરી યોજનાને તેમને કંઠે પહેગવવામાં વેલેસ્લીને સફળતા મળી દિલ્હીને માદશાહ પશુ કંપનીનો પાખ તળે આવીને રહ્યો હિંદુસ્તાનનો પશો મોટો લાભ કંપનીની મત્તાના લાભ રૂબે રૂંગાયો કંપનીના લરકરના ઠેરઠેર ચાલ્યા નખાયા અને તેમના અગ્ર્ય બારોબાર નીકળવા લાગ્યા. ખરચને પેટે જે મુરત સજા તેમના ધણાખરા કપાસની પેદાશવાળા હતા એ લક્ષમાં ગણવા જેતુ કે

હિંદુસ્તાનમાં તે કાળે મુખ્ય સત્તાઓ એ ગણાતો એક દિલ્હીના મોગલ બાદશાહની અને બીજી પૂનાના પેશવાનો એ અને અંગ્રેજોના આશ્રિત થવાથી અંગ્રેજ મિલ્ક અકુતોચ્ચ થઈને હિંદુસ્તાનના અરણ્યમાં વિહરવા લાગ્યો વેલેસ્લી પડી આવેના ગર્લેન્ડ-રત્નનોએ અંગ્રેજોનો આ માર્વલોમ મત્તાને ફેનાવવાનો માર્ગ જ મદગુ કરી ગમે તે રસ્તે એક પડી એક પ્રાત અંગ્રેજોના અમલ તળે આવવા લાગ્યો.

માર્કિવસ ઓવ હેરિટાગની કાગડિઠોમા આપણા દેશમાં અગ્રેજોનું રાજ્ય ખૂબ જ ફેલાયું

ન્યા ન્યા અગ્રેજોનું ગભરૂ રેલાયું ત્યા ત્યાના હુન્નગિલોગોનેા અગ્રેજોએ પદ્ધતિપૂર્વક નાશ કરવા માંડ્યો. હુન્નગિલોગની આમપાસ દિલ્હસ્તાનના ચહેરો ઊભા ચયેલા હુન્નગિલોગ ભાગતા ચહેરો ભાગ્યા અને કારીગરા ગામડામા ભરાયા ત્યાના કાતણવણાટનો ઉલોગ પણ તોડી પાડવામા આવ્યો. ઇંગ્લાડમાના યત્રોલોગને કપામ જેવા કાચા માલની જે જરૂર હતી તે કપાસનું સુતર અને ત્યાં પહેલા જ તેને લઈ લેવાનું કામ મળ્યા જકાત અને રાજદડની મદદથી અગ્રેજ કપની કરવા લાગી આ દેશના મારા સારા કરીગરોને અને કારીગરીના નમૂનાઓને લાનચો આપી ઇંગ્લાડ રવાના કર્યા અને આ દેશમાં ન્યા ન્યા અગ્રેજોનું રાજ્ય ચયું ત્યા ત્યા મેમરી ભૂખમરો અને સર્વનાશની ચરઆત ચઈ મઈ

દિલ્હસ્તાનમા અગ્રેજોનું રાજ્ય વધતું જ હતું પણ તે ઉપરાંત અગ્રેજોનેા દિલ્હસ્તાનમા કોઈ પ્રબળ દુરમન બાકી રહ્યો ન હોવાથી અગ્રેજોની નજર પડોશના અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, ઈરાન, છલ્લદેશ વગેરે સીમાડાના પ્રદેશ ઉપર પણ જવા લાગી સાર્વભૌમ સત્તાની સીધી દેખરેખ નીચે અખિલ દિલ્હસ્તાન આવે એ મદદવાકાક્ષા મનમા ગપ્પીને જ ત્યાર પછીના ચવર્નર-જનરલો ગભ્યકારભાર કરવા લાગ્યા દેશી ગામઓના હક્ક, અધિકાર અને પ્રાંત જોગ આવતાં જ ખૂસાઈ જવા લાગ્યા કોઈ પણ બદાને એએકે પ્રાંત અગ્રેજ અમલ તજે આવવા લાગ્યો અને લોર્ડ કલકૌસીએ પોતાની આઠ વર્ષની કાગડિઠોમા ઘણાખગ રાજ્યોને ખસેડી નાખીને તેમના રાજ્યો અગ્રેજ ગભ્યમાં સમાવી દીધા લોર્ડ કલકૌસી થોડા વધારે વર્ષ અહીં રહ્યો હોત તે બાકી રહેતાં બધા જાણ્યો ઉપર અગ્રેજ લાલ ગગ પ્રકરી જવાનેા ઘણે મળવ હતો, કાન્જ કે ગભ્ય ખાવસા કરવા મટે તેને બહુ મોટા કાન્જની જરૂર પતી નહિ ગભ્ય પુત્ર

વિનાનો હોય તો તેના નજીકના વારસને ગાદી ઉપર બેસાડવો નહિ, હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો દત્તક લેવાની રજા માગે તો તે તેને આપવી નહિ, અને કોઈ રાજ્યએ દત્તક લીધેલો હોય તો તેને નામંજૂર કરવો,—એ યુક્તિથી કોઈ પણ રાજ્ય વારસ વિનાનું ઠરી શકતું અને અંગ્રેજી મુલકમાં સામેલ થઈ શકતું. ખરાબ રાજ્યવ્યવસ્થા એ પણ રાજ્ય ખાલસા કરવાનું એક શસ્ત્ર તેણે ગોતાના શસ્ત્રાગારમાં રાખી જ મૂક્યું હતું. પ્રજાના કલ્યાણને અર્થે અને રાજ્યકારભારની સરલતાને અર્થે રાજ્યો ખાલસા કરવો એ તેને મન પુણ્યકાર્ય જ હતું. સમગ્ર હિંદુસ્તાનના રાજ્યમાં વચમાં વચમાં દેશી રાજ્યરૂપી આઝાદકરા ઊભા રહે એ મુંઢર રાજ્યકારભાર ચલાવવાના તેના મનોરથ સાથે બંધ બેસે એવું નહોતું. એકછત્રી અમલમાં આપ્યો પ્રદેશ હોય તો સુધારા કરવા સહેલા થઈ પડે, વચમાં વચમાં દેશી રાજ્યો આવેલાં હોય તો સુધારા અરચાળ અને મુશ્કેલ થઈ પડે એ જાતની વિચારસરણી તે ધરાવતો હોવાથી તેની કારકિર્દીમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો વિસ્તાર ખૂબ જ થયો.

૨. અંગ્રેજી રાજ્ય સામે અસંતોષ

: ૧ :

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો વિસ્તાર લોક કલહોસીના મમયમાં થયો. હોય તોપણ તેની જ કારકિર્દીમાં હિંદી રાજદગ્ગવાડાનાં મન અંગ્રેજી રાજ્ય વિશે ક્યુપિન થયાં હતાં. તેમણે કંપની મરકારનું ઉપરીપણ સ્વીકારી કંપનીની ફોજ માટે મુલક પણ કાઢી આપ્યો હતો. અને કંપનીની પરવાનગી વિના તેમને બીજા રાજા જોડે મંથિના કરાર કે વિમલ કરવાની મનાઈ હતી છતાં રાજ્યના આંતર વહીવટમાં તેઓ સ્વતંત્ર હતા. ગાદીના વારસનો પ્રશ્ન તેમના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ નિશ્ચિત થવો જોઈતો હતો. રાજાઓ કંપની આથેના કરારોનો આવો અર્થ મમજતા હતા, પણ કંપની તે કરારોનો અર્થ હિંદી લોકોના ધર્મને અને પરાપૂર્વથી આશતી આવેલી પરંપરાને બાજુએ ડેલી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કરવા લાગી. આનું જ્યારે બનતું ત્યારે રાજાઓ પોતાની ફરિયાદની કથા વ્યવસ્થિત રીતે ગજૂ કરતા. પણ આ માંડલિક રાજાઓ અને સાર્વભૌમ કંપની મરકાર વચ્ચેની આ કાગ-ગિયાની લડાઈમાં વિજય સ્વાભાવિક રીતે જ કંપની મરકારનો થતો, કારણ કે કંપની કરારોનો જે અર્થ કરતી તેની પાછળ ફોજ અને દારૂગોળાનું બળ હતું. રાજાઓ તો દાંત અને નખવિદોણા મિંદ જેવા હતા. અને તેથી જ ગભ્ય ખાલસા કરતી વખતે, તમને ખૂન પે-ચન આપીશું, તમારો માનમરતબો રાખાઈ, તમને મત્રા કગરીશું એવાં ચાબિલક આશાસનોને કંપની નિગંતે ધોળાને પી જવા લાગી ત્યારે આ સિંહોને મનમાં મમમમીને જોસી રહ્યા વિના બીજો માર્ગ જ નહોતો. પોતાનું રાજ્ય ક્યારે અને કયે બદાને ખાલમા થયે તેની એમને દમેદાં ચિતા જ રહ્યા હતા. અને તેથી લોર્ડ કલહોસી વિજાપન ગયો ત્યારે હિંદુસ્તાનના રાજાઓનો અધર જીવ હોડો બોડો !

હિંદી ગામઓની જેમ મામાન્ય લોકો પણ અગ્રેષ્ઠ રાજ્યથી નાગાજ થયા હતા અગ્રેષ્ઠ રાજ્યમાં લોકોની કર્તૃત્વશક્તિને મટિ રધાન જ રહ્યું નહોતું તેમને મટિ કાગકુન, ચપરાથી અને મહુ ખડુ તો કાઈ માહેમના મદનીય થયું એ મુનકી ખાતામાં મર્જોચ્ચ પદ રહ્યું હતું અને લશ્કરી ખાતામાં કાઈ નાના હોકરવાદ અગ્રેષ્ઠ લેફ્ટનન્ટના હાથ નીચે દળગ દાજી કરાવનારી જમાદારી કે ચૂમેદારી સર્વોચ્ચ પદ રહ્યું હતું અગાજમાં રસપગકમે સગદારી પ્રાપ્ત કરનારા લોકોને આદનાથી જો મનોષ માય ૨ એ પછી એક રસરાજ્ય નાથ પામીને હિંદુસ્તાનનો ખૂણેખૂણે ફિંગી મત્તા ફેંકળ જવા લાગ્યો એ જોઈને લોકોના મન કુ ખી થયા માહેમાહેની તકરારો અને લડનાડો, એકમીગતો દ્વેષ અને વિદ્રોહ તેમ જ લોકોની રસમાનચલ્પતા એ બધાનો પૂરેપૂરો લાભ હોકારીને જ અગ્રેષ્ઠેએ દેશ પોતાના પગમાં લીધો હતો એનો આઠો આજો ખ્યાલ લોકોને આવવા લાગ્યો હતો. પણ આ ખ્યાલની પાછળ એ ગર્વિદ્વલ્લ રહેશપ્રેમ કે મહુખાવ જેવી ઉત્તત બાવનાઓ નહોતી પણ અગ્રેષ્ઠ રાજ્યમાં વૈયક્તિક સ્વાર્થ અને મહરજાકાક્ષાને માગ ન -લો તેનું જ કુ અ હતું

લોકોની આ મનોદૃષ્ટિને લઈ બાર્ડ કપદોસીએ કરેના અનેક સુધારા તેમને આજી સકયા નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે તેમને બેલટા કુધગ લાગના માડયા રેલ્વે અને તાર એ હિંદુસ્તાનની આસપાસ વોળી પગમત્તાની મેડીઓ લાગવા માડી હિંદુસ્તાન અગ્રેષ્ઠોના પગમાંથી ખેદી છટકી ન જાય તે માટે આ લોકોની સાકળો તને પહેગવસામાં આની છે એમ જ લોકો માનતા લાગ્યા વિધવાવિવાહને કાયદેમત્ત કરાવનારો કાયદો થયો તેથી ધર્મમાં અને પરપરામત શ્રદ્ધિમાં હસાશ્લેષ ખ્યાની કપનીની ધ્રુષ્ટા કે એમ લોકોએ માન્યુ ખ્રિસ્તી થયેના લોકોનો વાગસાદક જનો ન રહે પણ કાયમ રહે એ દાવો રીને કપનીને ધર્મપ્રમારની ધ્રુષ્ટા ચર્ચ છે એરી તેમને ખાતરી થઈ આ પહેના લોકો પોતાના પૂર્વજોની મિનકત પગો

હક્ક જતો રહેશે એ ખાંદે ધર્માન્તર કરતા અચકાતા પણ આ કાયદો પસાર થવાથી અચળ મનના લોકો ઉપરનું દયાણુ જતું રહ્યું અને અસ્તોધર્મના પ્રસારનું કામ સગળ થયું આ બાબતમાં લોકોની રાકા ગેરવાજબી નહોતી આ બને કાયદાઈ મ ૧૮૫૬માં પસાર થયા જેલમાના કેદીઓને પોતાના ધરના ખાનગી લોટા વાપરવાની મનાઈ થઈ અને એકસરખા સરકારી ટિનપાત્રો તેમને આપવામાં આવ્યા આ સાદા નિયમમાં પણ લોકોને ધર્મછળની ગધ આવી

લોકોના આ ખ્યાલને કલહોસીના અમલ દ્વિધિયાન વધેલા શિક્ષણપ્રમાણથી ટોકા મળ્યો. અંગ્રેજ વિદ્યા બહુવાથી વહેવારમાં તરત થતા કાયદા બધા હતા ચોડુધર્મ અંગ્રેજ જાણનાર માણસને કંપનીની નોકરી સહેજે મળતી સાર્વભૌમ કંપની મગકાગની કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ નોકરી પણ પૈસા મેળવવાનું અને લોકો ઉપર સત્તા ચલાવવાનું મુખ્ય માધન થઈ પડ્યું હતું કંપની સરકારને પોતાને ધનની અસામાન્ય જૂથ હતી કારણ કે તે પોતાના બાગીદારને સારી પેટે નફો વહેંચે એટલે તેઓ ખુશ થતા અને કંપનીના ગાજ્યકારભાર ઉપર દીકા કરતા નાંદ. કંપનીના અનેક બાગીદાર પાર્લમેન્ટના સભાસદ હતા અને પાર્લમેન્ટની કંપનીના રાજ્યકારભાર ઉપર નજર રહેતી તેથી સારી પેટે બ્યાજ અને નફો વહેંચીને આ સભાસદોના મોઢા બધ કરવામાં આવે તો કંપની અદો જે કાગા-પોળાં કરતી તેનો ઉપર પાર્લમેન્ટમાં વિગેય દીકા થવાની બીક રહેતી નહિ આમ કંપનીનું ખ્યાન પૈમા ઉપર રહેતું કંપનીના અદોના અમલદારો પણ તેથી પૈસા ઉપર જ ખ્યાન ગાખના અને તેમના દિદી મદદગારો તો પછી પૈમાને પરમેશ્વર ગ્રણી પૂને તો નવાઈ નથી. ખુદ અંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ લાચરુચરન અને નજરાણા લેતા નવું રાજ્ય કે નવો મુલક જિનાય ત્યારે લરકગના મિપાઈઓને તેમ જ અમલદારોને લુંટનો પૂરી છટ મળતી તેમના દિદી મદદનીગો પણ પોતાના ઉપરીઓને ખુશ રાખીને પોતાનો તૂજડી ભરી લેતા.

પ્રભ ઉપર ઘેરોઘરો જોગજીવન થાય તો તેની કાંઈ વિશેષ પરવા કરતું નહિ આરા આરા કરણોને લીધે મહત્વાકાંક્ષી તરુણોને અંગ્રેજ વિદ્યા કામધેનુ જેવી સહેજે જળ્યાવા લાગી બુદ્ધિમાને તરુણોનું ધ્યાન જૂની અસ્કૃત અને અરમી વિદ્યા ઉપરથી ખસીને અંગ્રેજ ઉપર જોડુ આ તરુણવર્ગનો પોશાક અને આચારવિચાર અંગ્રેજ પદ્ધતિનો થવા લાગ્યો સ્વધર્મ વિશે તેમના મનમાં તિરસ્કાર અને ખ્રિસ્તીધર્મ વિશે પ્રેમ જાગવા લાગ્યો જૂના રીતરિવાજ તેમને જગલી લાગવા લાગ્યા અને અંગ્રેજ રીતરિવાજ સમાજમાં ફેલ કરાતો તેઓ પ્રયામ કરવા લાગ્યા આ અંગ્રેજ જાણે વર્ગ પોતાને કાલો સમજી બાકીના સમાજથી એટલો તો અલગ રહેવા લાગ્યો કે બાકીના હિંદી સમાજના મનમાં તેને વિશે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો આ અંગ્રેજ શિક્ષણ હિંદુસ્તાનમાં શાખાય કમલનાર લોડ* મેકાલેએ કહ્યું હતું કે “આપણે એક એવો વર્ગ નિર્માણ કરવા મથવું જોઈએ કે જે રક્તથી, વર્ણથી હિંદી હોય પણુ રુચિ, જાણા જાવ અને વિચારમાં અંગ્રેજ હોય* એ સાચું થાયુ આ અંગ્રેજ જાણેના વર્ગે ‘બાઈસમાજ’ નામનો એકેશ્વરવાદી પંથ રચાધ્યો તેમાં જે સામાન્ય લોકોને ખ્રિસ્તીધર્મનું જ એક સ્વરૂપ જણાયુ* કુદાડોના હાથા એ જુલોને મન કાળ જેવા હોય છે અને તેથી આ અંગ્રેજ જાણેલો વર્ગ સામાજિક રીતરિવાજ અને સ્વધર્મ ઉપર પૂરી ધડવા લાગ્યો એ જોઈને લોકો તે વર્ગનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા અને માનવા લાગ્યા કે હિંદુસ્તાનને ખ્રિસ્તી બનાવવા માટે જ કે પની સરકારે આ ની નિશાણોની જાળ બિછાવી છે

* We must do our best to form a class who may be interpreters between us and the millions whom we govern, a class of persons Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, words and intellect *

આમાની કેટલીક નિશાળો ખિસ્તો મિશનરીઓ ચલાવતા હતા. તેમને મગદાન તરફથી મદદ મળતી આ નિશાળોમાં ભણતા કેટલાક તરુણો ખરેખર વટનાઈને ખિસ્તો થયા મિશનરીઓના દવાખાના, ઇસ્પતાલો, નિશાળો અને મિશનો ઠેઠે ગથપાવા લાગ્યા આ બધી મરચાઓમાના દિંદી લોકોમાં બાઈમનો પ્રચાર કરીને તેમને ખિસ્તો બનાવવાનું કામ ચાલુ થયું આ સરચાઓ મગદારી નહિ પણ ખાનગી હતી એ શાંત માયો, પણ મિશનરીઓ ધર્મે અને વર્ણુ ગાંધ્યકર્તા વર્ગના હતા, મિશનરીઓ અને કપનીના અમલદારોના ખાનગી વહેવાર અને આમાજિક મનુષ્ય ચાલુ હતો એને લીધે આમાન્ય લોકોને જમર રાગ ગર્ભ કે લોકોને મારો પાગ મિશનરીઓ માગૂન વટલાવીને પોતે ઉપરઉપરથી અલિખ ગહેતુ એમા લોકોની આખમા ધૂળ નાખતો જ કપનીનો પેતરો છે બધા જ મિશનરીઓનું વર્તન અને કામ કરવાની રીત શુદ્ધ જ હતા એમ નહોતું નોકરીની, ધનની અને લાભની લાલચ આપીને ભેવફૂલ તરણોને તેઓ ખિસ્તોધર્મનો જાગમા સપડાવતા અને ખીમ કેટલાકનો મુશ્કેલીઓનો લાભ ઉઘારી તેમની ચકડોળે ચડેલી મનોવૃત્તિમા તેમને ખિસ્તો બનાવતા ધણા મિશનરીઓ સીમા માર્ગે જતા, અને શુદ્ધ જુનઘ્યાનો બાવનાથી દિંદીઓનો સેવા કરતા, તેમની રિયલિ મુદ્દાગવાને માટે મથતા, તેમને વિનામૂલ્યે ઔષધોપચાર કરતા અને જ્ઞાનદાન આપતા પણ કેટલાક મિશનરીઓ બાજુમાં જાહેર જગ્યાએ ઊભા ગદીને લોકોના મનના કીમા ખરે એવી બીજાત્મ અને આસ્થા ગાળો કૃષ્ણ અને મદમને આપતા અને દિંદુ મુમનમાનોના ધમની નિન્તા અને મળક ઉદારતા ચાલુ જોઈને મંથવદ્ધન લોકોને કપના જવા મિશનરીઓના મગ વર્તનમા પણ કાઈ કામ કારતગતી ગથ આવે તો નવાઈ નહિ.

૭

પણ કપની મગદાર મામે અમોનર થરનું આનાથી પણ એક બીજું કારણ હતું દિંદુરવાનમા ધણા પ્રાચીન સમયથી બેસી અને

સરકાર એ બેનો મીઠો મળધ કદી નહોતો ગામડાઓમાં ખેડૂતોનું સમકેન હતુ અને તેઓમાના કબજાટંટા તેઓ પોતાની પચાવત મારફત જ પતાવતા જમીનનો વાગસાહક, ખેતરોની દદ કે રરતા, ગામની રનનતા કે ગોચરની જમા, ગામઠાણ અને દેવાવધો વગેરે મદદરની બાબતોનો બહોળરત આ પચાવતોદાર જ થતો. રાજ્ય ગમે તેનુ હોય અને ગમે તે મત્તા સાર્વભૌમપદે હોય પણ દરેક ગામ પોતાના કાગસારપૂરતું અરાજ્ય ભોગવતું અનુમતી અને નિષ્પક્ષ તરીકે જેઓની ખમાતિ હતી એવા જ માણસો પચ તરીકે ચૂઢાતા આખા ગામ તરફથી સગકાન્ધા જે ભગણુ ભગું પડતુ તેની વ્યક્તિદીક વહેમણી આ પચાવત જ કરતી અને સમગ્ર ખેડૂતવર્ગ તરફથી રાગારી ભરણુ વસલ કરી એ બધી ગકમ સરકારી તિજ્જેરીમા વખતોવખત જમા કરવાનો અધિકાર મગપચનો હતો. કોઈના ખેતરમા કોઈ વર્ષ અનાજ ન પાકે અથવા કમ કે મરણુને કારણે કોઈ કુટુંબ ખરચામા કીતરી પડયુ હોય તો પચાવતના માણસો મહેસૂલની આકારણી કરતી વખતે આ મુદ્દા ઉપર લક્ષ્ય આપના અને તેથી ખેડૂતોને રાહન અને મદદ મળી રહેતી કુટુંમનો મુખ્ય માણસ મરી ગયો હોય અને બાળકો નાના હોય તો તેની જમીનની બવગ્રધા પણ પચાવત કગતી આને લીધે ગામડાના લોકોમા કુટુંમભાવ રહેતો અને પરસ્પરને માટે સ્વાર્થત્યાગ કરવા તેઓ હમેશાં તાપર રહેતા કોઈ સરકારી અમલદાર આ વચસ્યામા માથુ માગવા અચતન કરતો તો આખું ગામ એક ચઈ તેની સામે લડતુ અને પોતાના પચાવતી અરાજ્યતુ રક્ષણુ કરતુ

પ્રાચીન કાળથી ચાલતી ચાવેલી આ પચાવતને હિંદુઓનું રાજ્ય ગયા પછી મુસલમાનોએ પણ નભાવી રાખેલી અકબર બાદશાહે જમીનમહેસૂલની નવી વ્યવસ્થા કરી પણ આ પચાવતની કાકરી સરખી ખેરવી નહિ, કારણુ કે હિંદુ કે મુસલમાન રાજ્યગતો સમજતા હતા કે આ પચાવતી વ્યવસ્થામા ગામડાની અને ખેડૂતોની આનાદી

છે. આ નાનકડા સ્વરાજ્યને સરકારી હાથે જ માત્ર હરવું પડતું. અને તે હરવાની જવાબદારી સરપંચને સિર રહેતી. જુદાજુદા પ્રદેશોનું સરકારી હાથે હરવાની જવાબદારી હેનારા તાલુકદાર, જમીનદાર કે માલથુમ્મર રહેતા. સરપંચ અધું હાથે તેમની આગળ ભરી આવતા. અને આ મોટા અધિકારીઓ પોતપોતાના પ્રદેશનું મુકરર થયેલું હાથે સરકારી તિબેરીમાં પહોંચાડતા અને વધેલું પોતાને માટે રાખતા. સરકાર અને રૈયત વચ્ચે સરપંચ અને તાલુકદાર જેવા બે પ્રખળ મધ્યસ્થ હોવાથી સામાન્ય ખેડૂતવર્ગ રાજ્યકાન્તિ થતાં—એકનું રાજ્ય જઈ બીજાનું આવતાં—નિશ્ચિત રહેતો; તેને તેની પરવા જ રહેતી નહિ. રાજ્યકાન્તિ થતી હોય તો તે શહેરમાં થતી. ગામડાંમાં તો આ પંચાયતી સ્વરાજ્ય અચળ જ રહેતું.

પછી આ પ્રાચીન વ્યવસ્થા તોડવાનો કંપનીએ ઠરાવ કર્યો. સરકાર અને રૈયતનો સીધો સંબંધ બંધાય એવી નવી યોજના તેણે ઘડી અને તે એક પછી એક પ્રાંતમાં ચાલુ કરવામાં આવી. આ યોજનામાં પંચાયત અને તાલુકદાર એ બંને ઊંડી જતાં હતાં. આમાંથી પંચાયતનું મધ્યસ્થપણ સરકારને વિશેષ ખૂંચતું નહોતું, કારણ કે ગામડાંમાંના ખેડૂતો પાસેથી મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે કાઈ ગમના નોકરાની કંપનીને જરૂર હતીજ. એટલું જ કે પહેલાં સરપંચને બધા અધિકાર હતા. પરંતુ કંપનીએ નવા નિયમો ઘડ્યા અને તે પ્રમાણે એ સરપંચ જ થોડો પગાર લઈને કંપનીની નોકરી બજાવવા લાગ્યો. પહેલાં સરપંચ ગામનો વડીલ હતો તે હવે સરકારનો અમલદાર ગણાવા લાગ્યો. તેનું મુખ્ય પહેલાં પ્રજા તરફ હતું તે હવે સરકાર તરફ જેવા લાગ્યું. આવી રીતે ધીમે ધીમે પંચાયતો તૂટી અને દાલનો પટેલ-તલાટી-રાવણિવનો વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. લોકોનું સ્વરાજ્ય નાશ પામ્યું અને સરકારી ગુમાસ્તાઓનો અમલ શરૂ થયો. લોકોની બેદાલ દશા જોનાર કાઈ રહ્યું નહિ અને શહેરોની જેમ ગામડાં પણ નોકરદાહીના તાબામાં ગયાં. આ ફેરફાર એકદમ થયો એવું નથી,

પણ ધીમે ધીમે તે યનાં યનાં તેણે લોકોના જીવનને શાંતિપૂર્ણ કરી નાખ્યું.

મધ્યસ્થ તરીકે તાલુકદાર કે જમીનદારને જૂંસી નાખવો સહેલો હતો. પણ તેનાં વનન જૂંસી નાખવા સહેલાં નહોતાં. તાલુકદાર કે જમીનદારો આ વતનો વંચપરંપરા ભોગવના આવેલા હોવાથી તેઓ માતમર અને પ્રમથ બન્યા. તેઓ યોડીધણી ફાજ પણ રાખતા અને તે ફાજનો મદદથી તેઓ પોતાના તાબાના મુસકનો બંદોબસ્ત કરતા. ચોર લુંટારાઓના ઉપદ્રવને દૂર કરીને પોતાના મુસકામાં શાન્તિ જાળવવી એ તેમનું કર્તવ્ય જ હતું અને તથા તેઓ પોતાને પોતાના મુસકાના રાજ જ માનવા, અને તે મુસકની પ્રજા પણ તેમનો ચોગ્ગ માનવરત્નો રાખતી. આવા પ્રમથ વર્તનો નાશ કરવો અને તેના વંચપરંપરાના દુક ઈનરી લેવા એ સહેલું કામ નહોતું. પણ કોઈ તે કોઈ બહાનું કાઢીને રાજમજવાડાંને પેન્થનર બનાવનાર કંપનીને આ વાત સહેલી લાગી. દેશી રાજાઓના રાણી-જેજે પરવા કરી નહિ તે કંપની આ મગરો જેવા જમીનદારોને અમેત્રુષ્ટ કરવામાં ચાલી પરવા રાખે ? તેણે જમીનદારોના અધિકાર અને કાર્યોને મર્યાદિત કરવાનો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો. બહાનાની તો કંપનીને કદી ખોટ નહોતી. કાંઈ જમીનદાર દેવાદાર થયો છે, કોઈની વર્તણૂક ઉત્કૃષ્ટ છે, કાંઈ બચતી છે કોઈના પ્રદેશમાં બરાબર બંદોબસ્ત નથી, તો કોણ સરકારનું બરણ વખતસર બરનો નથી એવાં અનેક પ્રકારનાં લક્ષણો જિજ્ઞાસીને જમીનદારોના તાબામાંનાં ગામડાં પકાવી લેવા માડ્યાં. કંપનીના નવા જમીનમહેસૂલના કાયદાનો અમલ અર્થત કડકાઈથી, અર્થને બદલે અબદ તરફ વધારે પાત આપીને થવા લાગ્યો અને તેમનાં વનન જમ યનાં લાગ્યા. એક મ્યાનમાં જેમ બે તલવારો રહી ન શકે તેમ મહેસૂલની વસૂલનો બાબતમાં કંપનીના અધિકારીઓ અને જમીનદાર બંને સવાધીલ તરીકે સાથે રહી શક્યા નહિ. ખેડૂતોએ કંપનીનું વધણું જોઈને તેને મુજરા

હરવા માડ્યો અને જમીનદારોને થાલે બેસાડવા માડ્યા એટલે સગ્રહારી ભગણુ ભગવાની જમીનદારોની જવાબદારી સરકારમાં હતી તે પણ જતી રહેવા લાગી અને તેમનું નામનિશાન પણ ન રહેવા દેવાનો કપની અગ્રહારનો ઇગદો સફળ થવા લાગ્યો.

બગાળમાં તે કાવમી જમીનદારો પદ્ધતિ હતી જ પણ આ નવી યોજનાથી નિહાગ, ઓરિંગઝા, કાશી, પ્રવાગ, લખનૌ, ભુવંદપુર, સાગર અને જબલપુર જેવા પ્રાન્તોમાંના જમીનદારો ભગડાઈ ગયા. આ જમીનદારવર્ગમાં દિંદુ અને મુમનમાન બને હતા તેમના વતનો તેમને વચપરપરા પ્રાપ્ત થયેના હતા અને તેમનો તેમના પર રનાલા-વિક રીતે જ અસામાન્ય પ્રેમ હતો. આ વતનોમાં તેમના પૂર્વજોના વૈભવો અને પરાક્રમે અમિત થયેના હતા, અને તેમાં તેમના કુળોના ઇતિહાસ અને ગૌરવ આલેખાયેલા હતા તેમના પૂર્વજોએ તે પોતાના ગુણથી કે પરાક્રમથી મેળવેના હતા, અને તેથી તેમને માટે પ્રાણ અર્પણ કરવાની તેમની તૈયારી હતી. 'આ વતનો તમારી પાસે કેવી રીતે આવ્યા તેની મનદો રજૂ કરો, નહિ તો આ તમારા વતનો નથી એવો નિર્ણય આપીને અમે તે જમ્મ કઠીશું' એવી કપનીના અધિકારીઓએ તેમને ધમકી આપી જૂનો મનદો કોણે સાચવી ગાળી હોય ? કોને ખબર કે તે કોઈવાનું રજૂ કરવી પડશે ? કેટલાકની મનદો યોગ્ય મર્મ હતી અને કેટલીક અધાધૂધી અને લૂટકાટમાં અદસ્ય મર્મ મર્મ હતી કે ચોરાઈ મર્મ હતી, એટલે બહુ થોડા જમીનદારો સનદો રેસ કરી સક્યા હજી વખત તો કોઈ રાજા કે નવાબ ખુશ મર્મ છનામમાં વતન આપી દેતો અને તે વતન જમીનદાર વચપરપરા બોમવતો. આવા જમીનદારો મનદો ક્યાથી રજૂ કરે ? જો જમીનદારોના પૂર્વજોએ તલવાગને જોરે મુનક મેળવ્યો હોય તેઓ સનદો ક્યાથી રજૂ કરે ? કેટલાક જમીનદારોએ કપનીના અધિકારી-ઓની આગળ જઈ પોતાની તલવારો રજૂ કરી, અને આ તલવારના જોરે જ અમારા પૂર્વજોએ વતનો મેળવ્યા અને મંજૂર્યા એવો નીડર

અને પાણીદાર જવાબ આપ્યો; પણ કંપની કયાં આ પાણીની કદર કરવા બેઠી હતી? જમીનદારોએ તો કહ્યું કે 'વતનોતો અમારો વંશપરપરાનો ભોગવરો છે એટલે વતનો અમારા નથી એ કંપની મરકારે મુરવાર કરી આપવું જોઈએ;' પણ જ્યાં જળના મુકાબલાથી જ ન્યાય કરવાનો હોય ત્યાં કંપની જમીનદારોનું ચાનું સાંભળે? જે જમીનદારોએ આકૃતના સમયમાં કંપનીને ગદદ કરી હતી અને જેમને કંપનીએ સોનાના ચાંદ આપ્યા હતા તેમનાં વતનો પણ જમ કરવામાં આવ્યાં. એ જમીનદારોએ આની સામે રાધો ઉઠાવ્યો, પણ કંપની સરકારને વતનો જમ કરવા જ દતા એટલે કાર્કનું કર્ષ આમજ્યુ નહિ. આને લીધે કંપનીની આવક પણ વધતી જતી હતી અને મધ્યસ્થ જેવા જમીનદારો નાજ પામતાં દૂજળા ખેડૂતો માથે કંપનીનો ભીંધો મંનષબધાલો હતો તેમા કંપનીને લાજ હતો અમંગદિત દૂજળા ખેડૂતોને તો ગમે ત્યારે ચહેલાઈથી ખીંકી કે કચડી શકાશે એ ખ્યાલ પણ ખરો. તેથી જ ખેડૂતોનો પક્ષ લઈ અને તેમના ક્ષિત તથા મંરક્ષણનો પોષાર ઉઠાવી કંપનીએ જમીનદારો ઉપર હથિયાર ઉગામ્યુ

ઉત્તરમા જમીનદારોને આ રીતે કચડવા માંડ્યા તો દક્ષિણમા ધનામ કમિશને એ જ કામ કરવા માડ્યુ. બનેની પદ્ધતિ એક જ હતી 'સનદો પેશ કરો અને વતન ઉપરનો હક્ક સાબિત કરો, નહિ તો વતનો ચુમાવવા તૈયાર રહો', એ જ એમનો મદામંત્ર હતો. જે સનદો પેશ કરવામા આવતી તે અંગ્રેજી ભાષામા કે અંગ્રેજી કાયદાના શાન્દિક બીબામાં બગાળગ બધ બેમે એવી રીતે થોડી જ કંઈ લખાઈ હોય? તે મનદોના અર્થ કરનાર પરપરાથી અપગિચિત હતા. સાર્વભૌમ સત્તાનુ વવણુ કર્ષ વરફ છે તે તેમણે ખ્યાલમા પણ રાખ્યુ હતું અને તેથી સનદની ભાષાના અર્થ કરવામા આ અધિકારીઓએ પોતાના મગજનું જે દહીં કર્યુ હતુ તે અદ્ભુત હતુ. વંશપરપરા એ શબ્દનો અર્થ કેટલાક કાલાઓએ વશ-પર-પરા

એવો ભેદ પાડીને ત્રણ પેઢી માટે મર્બાદિત કર્યો અને ‘અમે તથા અમારા વંશને માટે ઉપર છીએ ત્યાં સુધી’ એ કલમનો અર્થ સ્પષ્ટશઃ કરીને આ રાજાઓનાં ગભ્યો જન્મ કર્યા પછી આ વતનો પણ ખૂંટવી સેવામાં આવ્યાં ! તાતુકદાર, જમીનદાર અને જાગીરદારોની મતા, સપત્તિ, તેમનો સુલક અને વૈભવ આવી રીતે જૂની નાખી દિંદુસ્તાનમાં એક અતિ પ્રખળ અસંતુષ્ટ વર્ગ ઊભો કરવાનું કામ જ કંપનીએ કર્યું.

કંપનીની આવી નીતિને લીધે રાજા-રાજવાડાં, મધ્યમવર્ગના લોકો, સામાન્ય પ્રજાજન અને મિયાઈઓમાંથી કાર્કનોએ કંપની ઉપર વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. જે રીતે કંપનીએ ગભ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે જ રીતે કંપની પોતાનો ધર્મ દિંદી લોકો ઉપર લાદ્યો એવો લોકોને ખ્યાલ હતો. કંપની મરકારના રસ્તા, આજમાડી અને તાર આ જ વસ્તુ સુચવવા લાગ્યાં. સુવાનવર્મની મર્બાદિત મહેલો મહારાજા અને મિયાઈઓની ઊંચા દરજ્જા ઉપર ચોરેલો પણ મદાએ અનુસરેલી નજર અંગ્રેજો તરફ શંકાની નજરે જોવા લાગી અને ગમે તેટલું પરાક્રમ કરીએ તોપણ સૂએદારની ઉપરનો દરજ્જો અમને કેમ કદી મળશે નથી એવો સવાલ મિયાઈઓ પૂછના. અમારી જાગીરો કેમ જન્મ કર્યું એવો મવાલ મધ્યમવર્ગના સુખી માણસો પૂછવા લાગ્યા, અમારાં વૈભવમયન ગભ્યો જઈને અમે છુદ્ધ પેન્શનર કેવી રીતે જન્યા એવો સવાલ રાજાઓને ઊડ્યો. બધાનો જવાબ એક જ હતો — અંગ્રેજોની કુટિલ અને રવાઈ રાજનીતિ, — અંગ્રેજોની આસુરી માત્રાત્મવાસના. લોકોને અંગ્રેજો ઉપરનો વિશ્વાસ આવી રીતે પૂરેપૂરો લીધે ગયેલો હોવાથી ગભ્યપ્રમાર પછી કંપની ધર્મપ્રમારનું કામ હાથમાં લેશે એવું બધાને લાગ્યું. કાગળ કે તે વિના કંપની પાસે પોતાના કર્તૃત્વને કે પરાક્રમને પ્રકટ કરવાનો બીજો માર્ગ જ નહોતો એમ લોકો માનતા. આખા દિંદુસ્તાનમાં કંપનીનું ગભ્ય રચણું કંપનીએ અત્યંત

કુટિલતાથી એ મેળવ્યું હતું પૂર્વપર ઇતિહાસને પાનેપાને કંપનીનો કુટિલ નીતિ વ્યક્ત થતી હતી. કલાધવ-હેરિટગે આ રાજનીતિનો પ્રાયો નાખ્યો. ત્યારપછીના વચલા ગાળાના ગવર્નર-જનરલોએ તેના ઉપર અણુતર ડ્યું અને હાલહૌસોએ સિખર ઉપરનો કલશ ચડાવ્યો—
 ત્યાંસુધીમાં કંપનીનો આ રાજનીતિમાં સહેજ પણ ફેરફાર થયેલો લોકોએ જોયો નહિ. હાલહૌસોએ કાંઈ નવો ચીલો પાડ્યો એવું કંઈ નહોતું. તેણે જૂનો જ માર્ગ પણ જરા તીવ્રતાથી પકડ્યો, એટલે લોકોના મનમાનો અમરતાપનો અગ્નિ ધૂંધવાતો જ ગયો. આ ધૂંધવાતા અગ્નિનો જાડકો કરવાનું કામ ચરમીવાળાં નવાં કારતુસે કર્યું એટલું જ ।

૩. ઝાંશીનો પૂર્વ ઇતિહાસ

બુંદેલખંડમાં હજમાલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે અત્યંત પરાક્રમી અને ધાર્મિક વૃત્તિનો પુરુષ હતો. એ જ્યારે જૂદ થયો ત્યારે માળવાના સૂબા અને અસ્થાદાનાદના નવાજ મદમદ જગસની બુંદેલખંડ ઉપર નજર રાખી. એક મોટી ફોજ લઈ તે બુંદેલખંડ ઉપર ચડાઈ કરી આવ્યો. કોને મદદે બોલાવેલો એ વિચારમાં જૂદ હજમાલ પડી ગયો.

આ વખતે મગડાઓ દિંદુ પદપાદશાહીનો મુદ્રાલેખ નજર સામે રાખી આખો દેશ દિંદુ ખજાનોએ લાવવા મથતા હતા. પહેલો બાજીગર તેમનો અમલો હતો. હજમાલે સૌ દુહાનો કરજીરસથી ભરેલો એક પા બાજીગર ઉપર લખ્યો:

“જો ગતિ પ્રાપ્ત ગજેન્દ્ર હી
સો ગત મહે દે બાજી.”

શાજી જાત ચુંદલ હી
રાગો શાજી રાજા ॥”

આલો પત્ર મળતા જ બાજીગર પેસવા જૂદ હજમાલની મદદે ફોજી જવા મત્તા થયો. તે એક મોટી ફોજ લઈને એકવીસ દિવસમાં બુંદેલખંડ આવી પહોંચ્યો. તેની અને મદમદ જગસની મેના વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયા અને તેમાં અંતે મદમદ જગસના સૈન્યની ખાખા-વીખી થઈ. હજમાલ ઉપગ્રન્ સહદ દબ્યું. તે ખુશ થયો અને તેણે બાજીગરનો ખૂબ આદરથી સત્કાર કર્યો. તેને તેણે પોતાનો ત્રીજો પુત્ર માન્યો અને પોતાના રાજ્યમાંથી ત્રીજા ભાગનો મુશક તેને બક્ષિસ તરીકે આપ્યો. કુલ ત્રણ કોઠાની અમરાનીવાળા મુશકમાંથી બાજીરાવને એક કરોડનો મુશક મળ્યો.

બાજીરાવે આ મુશકના ત્રણ ભાગ પાડી તેમાંના એક ભાગ

ઉપર પાણિપતના મંત્રામયાં પ્રસિદ્ધ મયેલા ગોવિંદપ્રસાદ છુદેસેને સૂએ નીચે સાગર, શુભમરાર્ધ, જાનવજી વગેરે મુનક તેના તાબામાં હતો. બાછગવના પરાક્રમ અને સૌન્દર્ય ઉપર મુગ્ધ થઈને તેને વરેલી મસ્તાનીનો પુત્ર સમશેરબદાદુર એ છુદેવખડનો બીજો સૂએ હતો. તેના તાબામાં બાદા કાદંબી વગેરે પ્રાન્ત હતા, અને છુદેવખડના બાપી રહેલા જાશી પ્રાન્ત ઉપર નારાયણર મોતીવાસે સૂના નિમાયા. આ જાશી પ્રાન્તનું હોનકળ પાંચ હજાર ચોરસમાર્ગવ હતું અને વરલી લગભગ દસ લાખની હતી. નારાયણની પછી એક ગોમાવી ગમ્તએ બડ કરી પેશવાના સૂમેદારોને નસાડી મૂક્યા. બાછગવ પેશવાને આની જાણ થતા તેણે રઘુનાથ હરિ નેવાળકર નામના એક બદાદુર સગદારને જાશી મોકલ્યો. તેણે જાશી આવી ગોસાવી ગમ્તનું બડ ચમાવી દીધું તેની આ બદાદુરી જોઈને પેશવાએ રઘુનાથ હરિને અભિનંદન આપી જાશીની સૂમેદારી તેને વથપરપરાને માટે મે.પી.

સૂમેદારી કાયમની મળ્યા પછી રઘુનાથ હરિએ જાશીના બંદોબસ્તને માટે એક મોટી ફાજ જમાવી. છુદેવખડના ગોમાવીઓમાં આનંદ, આજ્ઞાત, આખાત અને નાચા નામના ચાર અખાડા હતા. અને આ દરેક અખાડામાં એકએક હજાર માણસ ગહેતા હતા. આ ગોસાવીઓને માણસ દીઠ ચાર રૂપિયાનો પગાર - રઘુનાથ હરિએ બાંધી આપ્યો અને લડાઈને પ્રમોગે પેશવા સગદારના પક્ષમાં લડવા આવવાની ચરત કરી લડાઈમાંથી જે લૂટ મળે તેનો અર્ધો ભાગ આ ગોસાવીઓને મળે એવી ચરત પણ સ્વીકારી આ ગોસાવી સોડો તરનાર, બાણ, બદ્ધક, તીરકામકા અને જોટ ઉપર જગજો-લાખી બદ્ધકો-વાપગતા હતા તેમની મદદથી રઘુનાથ હરિએ છુદેવખડમાંના ત્રીસ બત્રીસ ગરયાનો પોતાની આજી નીચે આણ્યા. એ ગરયાનવાળાઓએ લૂટફાટ તે બધ કરી જ, પણ તેમનામાં મહોમાહે જ્યારે કંમકા થતા ત્યારે તેઓ તે પતાવવા હવે પછી જાશીના સૂમેદારો પાસે જ આવવા લાગ્યા

ઝાંશીનો આવો મુંદર બદોમરત કુનાર રઘુનાથ હઠિ પોતાના પગક્રમ અને અક્રમ હોશિયારીથી ઉચ્ચપદે ચડ્યો હતો તેણે ઝાંશીમા રહી પેશવાની સૂએદારી ચાળીસ વર્ષ સુધી કરી, એટલું જ નહિ, પણ ઉત્તરના મુનકમા મનાયઓનો વાવગે ફરકતો કર્યો મરાઠાઓના પરાક્રમ, સ્વધર્માભિમાન અને તેજસ્વિતા આદિ શુણોનો ઉત્તરના લોકોને ખ્યાલ આપ્યો. પોતે જુદા થયો એટલે ઝાંશીની સૂએદારી પોતાના નાના ભાઈ શિવગમભાઈને સોંપી પોતે ઈશ્વરભજનના કામ વ્યતીત કરવા કાશીવાસ સ્વીકાર્યો ત્યાં ઈ સ ૧૭૯૬ માં તેનો દેહાન્ત થયો.

શિવગમભાઈ પણ રઘુનાથગવના જેવો જ અત્યંત બદાકુર પુરુષ હતો. પેશવાએ રઘુનાથરાવને ઝાંશીની સૂએદારી જોઈ વચપર્ગ-પરા માગે આપેલી તોપણ સૂણાનો આવક ખર્ચનેા દિમાખ તેમનં દર વર્ષે પૂના ફળાગમાં રજૂ કરવો પડતો, પણ હેલા ખાજરાવના વખતમા પૂના ફળાગમાં અધાધુધી થવાથી શિવગમભાઈએ આ દિસાખની યાદીઓ પૂના મોકલતી બધ કરી. પેશવાને મુકર વાર્ષિક ખર્ચી મોકલાવીને તેમના નામે કાગલાગ કરનારા ઠેકેકાણેના સગદારો સ્વતંત્ર થયા. જુલેખખંડમાં સર્વે જુલેલા રાજાઓ શિવગમભાઈની આખૂ માનતા અને તેમની મલાદ પ્રમાણે વર્તતા. આ જોઈને વિચક્ષણ અંગ્રેજોને જણાય કે ઈપની સગકાગેા જુલેખખંડમાં પ્રવેશ થાય એવો બિલકુલ સંભવ નથી. વર્મઈની મંધિ પછી તેમણે મગાડા માધ્રાન્યમા અનુપ્રવેશ તો કર્યો જ હતો અને સિપિયા, દોલકર, બેમલે જેવા રજવીગ મગાડા સગદારો સાથે કાઈને કાઈ બદાનું કાઢીને તેમની શક્તિ દબાવને વારને પેશવાની બની વેમેરલીએ મુદો પણ કર્યા હતાં. જનરલ લેકે આવી જ વૃત્તિથી જુલેખખંડમાં પત્રપેમારો ફરવાનો પ્રવામ કર્યો, પણ બધા જુલેખ ગાળાઓ શિવગમભાઈની આમેવાની નીને ખૂન મંગાલ રીતે ગ્રેલા દોવ થી ત્યાં અંગ્રેજોનું કંઈ શમ્યુ નહિ.

આમ લડીને અનુપ્રવેશની આશા જણાઈ નહિ, એટલે લોક સાહેબે શિવરામભાઈ સાથે સ્વિટિશ સરકારનો સ્નેહસંબંધ બાંધવા વાસ્તે તા ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૮૦૩ ના રાજ ઈક્તવાખાન વહીવટી માગ્યું 'વહીવટી અર્જ' નામે મિત્રતાના સંબંધનો અવીરો શિવરામભાઈ ઉપર મોકલ્યો.

આ મૈત્રીસંબંધથી હુદેલખડના મુખ્ય સુબેદાર શિવરામભાઈ અંગ્રેજોના હોસ્ત થયા આ હોસ્તીમાંથી એ મુક્તકર્મા અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપનાની અનુકૂળતા મળી ઈ સ ૧૮૦૪ મા ફેબ્રુન બેલિસ અંગ્રેજ ફ્રાન્સ લઈને હુદેલખડમાં આવ્યો. શિવરામભાઈ અને બેલિસ વચ્ચે થયેલી વાટાઘાટ મુખ્ય સેનાપતિ લોકને ખૂબ પમદ પડી પછી તેના અને ગવર્નર-જનરલના હુકમથી ફેબ્રુન બેલિસે કહારા મુકામે તા ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૦૪ ના રાજ નવ કક્ષમતી એક નવી સુબેદ કરી, જેનો સારાશ એવો હતો કે —

‘ શિવરામભાઈ અને સ્વિટિશ સરકાર પરસ્પર મિત્ર થયા છે. બન્નેએ સંકટ સમયે પરસ્પરને મદદ કરવી શિવરામભાઈએ કાર્ષ પશુ હુદોપિયનને કે દુનિયાના બીજા કાર્ષ પ્રજાજનને અંગ્રેજ સરકારની અનુમતિ વિના નોકરીમાં રાખવો નહિ અને ભાઈએ પેશવા સરકારને પહેલાની જોમ ખડણી આપવા કહ્યું ’

આવી રીતે શિવરામભાઈ અંગ્રેજોની પાખ તળે આવવા લાગ્યા અને તેમનું જોઈને હુદેલખડના બીજા ગમ્તઓ પણ અંગ્રેજોનું ઉપરીપણ સ્વીકારવા લાગ્યા વિલાપતની કાર્ટ આવ કાયરેક્ટગેએ તેમ જ બીજા અંગ્રેજ અમલદારોએ શિવરામભાઈના વારોભાગ વખાણ કર્યા છે. કેમ ન કરે ? આખા હુદેલખડને પોતાની એડી તળે લાવવાનો મોહો એમના સ્નેહને લીધે જ મળ્યો હતો !

શિવરામભાઈએ પણ પોતાના મોટા ભાઈ રઘુનાથગવતી જેમ ૧૮ વર્ષ સુધી ઝાંરીનો ગાજ્યખારલાગ કરી કીર્તિ મેળવી ઈ સ.

૧૮૧૪ માં તે માદા પડ્યા, એટલે તેમણે પોતાના પૌત્ર રામચંદ્રગવને
જાણીની સૂબેદારી મોપીને પોતાના દેહનું આર્યકથ કરવા શ્રી ક્ષેત્ર સહા-
યર્તમાં જઈને વામ કર્યો. આ ગમનામની ધૂન મચાવી મગાનદીમાં
પ્રાણોત્ક્રમણ કર્યું.

શિવરામભાઈને ત્રણ પુત્ર હતાઃ કૃષ્ણગવ, ગુણનાથગવ અને
ગર્ગાધરગવ. આમાંથી પહેલા કૃષ્ણરાવ તેમની હયાતીમાં જ મરણ
પામ્યા હતા અને તેમને ગમચંદ્રગવ નામનો પુત્ર હતો, એટલે જાણીનો
કારભાર શિવરામભાઈએ પોતાના એ પૌત્ર ગમચંદ્રગવને સોંપ્યો હતો.

ગમચંદ્રરાવને સૂબેદારી મળી, પણ તે નાના હોવાથી તેની મા
સખુમાઈ અને સરથાનનો જૂનો દીવાન ગોપાળભાઈ કારભાર કરતા
હતા. તેમના વખતમાં પૂનાના પેશવા બાહુગવ રગનાન અને મોજ-
મગનમાં નિમગ્ન થયેલા હોવાથી પેશવાની કુલ મતા બ્રિટિશ મરકાર-
ના હાથમાં જઈને પડી હતી. તા. ૧૩ જૂન ૧૮૧૭ના રોજ
પેશવાની વતી, પેશવાના વકીલ મોરો દીક્ષિત અને બાલાજી લક્ષ્મણે
એન્ડ્રિયન્સન માહેમ માથે એક નવી મંદિ કરી તે મંદિની ૧૩મી
કક્કમ પ્રમાણે શુદ્ધખાનું સ્થાપિત અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આપ્યું.
પેશવા માથેની વમર્ધની મંદિની શરૂતો જે “વાચચંદ્રદિવાકરી” હતી
તેમાં પણ પોતાને અનુકૂળ ફેરફાર કરવો એ અંગ્રેજોની તો ખાસિયત
હતી. પોતે લખેલી કલમોને પોતે ફેરફાર કરી શકતા. શિવરામભાઈએ
અંગ્રેજો માથે મન ૧૮૦૪માં દોસ્તીની સ્વતંત્ર મુસેદ કરી હતી
પણ તેનાથી અંગ્રેજોને પૂરો મંતોપ થયો નહોતો, તેથી તેમણે પેશવા
માથેની આ નવી મંદિનો લાભ લઈ રામચંદ્રગવ માથે નવી
મંદિ કરી. તા. ૧૭મી નવેમ્બરે જાણીના સૂબેદાર ગમચંદ્રગવ
તરફથી ગોપાળગવભાઈ અને બ્રિટિશ મરકાર તરફથી મુપરિન્ટેન્ડન્ટ
જ્ઞાન વાકચપ સિપ્રોની હાજરીમાં મળ્યા તે એક નવી મુસેદ
કરી. તેનો માર્ગશ એ હતો કે જાણી મંથાન ગમચંદ્રગવના

કુળમાં વંશપરંપરા ચાલે એ અંગ્રેજોએ સ્વીકાર્યું અને રામચંદ્રરાવે અંગ્રેજ સરકાર માથે રાજભક્તિથી રહેવાનું સ્વીકાર્યું. સંકટસમયે બંનેએ પરસ્પરને મદદ કરવાના પશુ કરાર કર્યા. આવી રીતે અંગ્રેજોએ ઝાંશી સંસ્થાનને ધીમે રહીને પેશવાની પાંખમાંથી ખસેડી હુક્તિથી પોતાના તાબામાં લીધું. આ મુલેહ પ્રમાણે રામચંદ્રરાવે અંગ્રેજોને અનુકરણ મદદ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં પિંઢારી લોકોએ કેર વર્તાવ્યો હતો. નાના પડિત નામના એક માણસે અંગ્રેજો સામે ખુદ્દુ વેર પોધારી તેમના તાબામાંના કેટલાક ગ્રાન્ત સર કર્યા હતા. કાલ્પી શહેર ઉપર અચાનક છાપો મારી તે પશુ મર કર્યું હતું. આ જોઈને અંગ્રેજ અધિકારીઓ ખરેખર ચિંતા-મસ્ત થઈ ગયા હતા. ઝાંશી મગકારની મદદ વિના હવે બીજરી શકાશે નહિ એમ જોઈને ઝાંશીના પોલિટિકલ એજન્ટ એન્સલી સાહેબે રામચંદ્રરાવની મદદ માગી, રામચંદ્રરાવે તુરત જ તે વિનંતિને માન આપી પોતાના રસાલામાંથી ૪૦૦ ધોડેસવાર, ૧૦૦૦ પાયદળ અને ૨ તોપો અંગ્રેજોની મદદે આપી. રામચંદ્રરાવ નેવાળકરના વખતથી જ ઝાંશીનો ફોજ હમેશા શસ્ત્રસજ્જ રહેતી અને એ પરંપરા આખર સુધી ચાલુ હતી. ઝાંશીનું લશ્કર જેમ જહાદુર હતું તેમ શિસ્તગદ્દ પણ હતું. આ વીગ સેનાએ કાલ્પી જઈને જડખોરાને નમાડ્યા. કાલ્પી શહેર પાછું અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું. ઝાંશીના લશ્કરનું આ પગક્રમ જોઈ અંગ્રેજ અધિકારીઓને ખૂબ જ આનંદ થયો. અને તે સમયના મનનગ-જનગલ લોર્ડ બેન્ટિન્કે સન ૧૮૩૨ માં ઝાંશી મુકામે મેટા દરબાર ભરીને રામચંદ્રરાવનો અત્યંત આભાર માન્યો અને તેમને ' મહારાજાધિરાજ ' તથા ' ફિદવી બાદશાહ જનુબ ઇગ્લિસતાન ' ના ઇલકાબો આપી તેમનું મન્માન કર્યું. આ ઉપરાંત છત્ર ચામર નગાગં હત્ય.દિ રાજચિહ્નો અર્પણ કરી તેમના ઉપકારનો બહોલો વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સામાન્યે રામચંદ્રરાવ મુબેદારે સાર્વભૌમ સરકાર પ્રત્યેના આદરના ચિહ્ન તરીકે ઝાંશીના કિલ્લા ઉપર

‘ યુનિયન જેક ’ દરકાવવાની રજા માગી. અંગ્રેજોએ એક ઉત્તમ
 ‘ યુનિયન જેક ’ તેમને ભેટ આપી તેમની રાજનિષાનો સ્વીકાર કર્યો.

રામચંદ્રરાવ બિમાર પડી ઈ. સ. ૧૮૩૫માં મરણ પામ્યા. તેમને મંત્રિ બિલકુલ નહિ હોવાથી તેમની પત્નીએ સાગર પ્રાંતમાંના ગોરેશ્વર ખેરના પુત્ર કૃષ્ણરાવને દત્તક લીધો. પણ આ દત્તવિધાન શાસ્ત્રશુદ્ધ થયેલું નહિ હોવાથી ઝાંશીના દરબારીઓમાં કૂટ પડી. ગાદીના વારસની બાબત ઉવટ બ્રિટિશ સરકાર પાસે ગઈ અને તેમણે શિવરામભાઈના બીજા પુત્ર અને રામચંદ્રરાવના સગા કાકા રઘુનાથરાવને ગાદી આપી. આ રઘુનાથરાવ દુર્બલ અને રાજકાજમાં બિલકુલ શૂન્ય હતા. ઝાંશીની ગાદી મળતાં જ તેણે નાચગાન શરૂ કર્યાં. થોડા જ સમયમાં તેની આસપાસ ગવૈયા અને નાચનારીઓનું મંડળ જામ્યું. રાજસાહેબ અર્નગર્મમાં મગન થવાથી મંરથાનનું ઉત્પત્ત અદ્યાર સાખ ઉપરથી તથા સાખ ઉપર આંખું અને કરજ વધવા લાગ્યું એ બોધને અંગ્રેજ સરકારે મંરથાનનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો (૧૮૨૭). પરંતુ સદ્ગુણો રઘુનાથરાવ ૧૮૩૮ માં મરણ પામ્યો. તેને ઔરમપુત્ર નહોતો. ગજગ નામની એક ગણિકાથી તેમને અલીગઢદાદુર અને શમશેરખદાદુર નામના બે પુત્રો હતા. તેમને રઘુનાથરાવે ૭ દળરની જાગીર બક્ષિસ આપેલી જે ૬૭૫૫૫ તેમના વંશને ભોગવે છે. પણ તેમને કંઈ રઘુનાથરાવના વારસ ગણાય નહિ, તેથી રઘુનાથરાવના નાના ભાઈ અને શિવરામભાઈના કનિષ્ઠ પુત્ર ગમાધરરાવને ઝાંશીની ગાદીએ બેસાડવામાં આયા. ઝાંશી મંરથાનને થયેલું કરજ પતી જન્ય ત્યાં- સુધી મંરથાનનો કારભાર અંગ્રેજો જ કરે એમ નક્કી થયું. અને તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૩૮થી ઈ. સ. ૧૮૪૨ સુધી અંગ્રેજોએ ઝાંશીનો રાજ્યકારભાર કર્યો. આ મુદ્દન દરમિયાન ઝાંશીનું કચ્છ શીટયું હતું.

તે પછી એટલે તા. ૨૭ ડિસેમ્બર ૧૮૪૨ ના રાજ ભુવેશખંડના

પોલિટિકલ એજન્ટ વિલિયમ હેનરી સ્લીમને ગંગાધરરાવ પાસે નવો સુલેહ કરાવી તથા બુલેટખડમાના અંગ્રેજ લશ્કરના ખરચ પેટે ૨,૨૭,૪૫૮ રૂપિયાનો મુલક પગારી લઈ, ઝાડી સંસ્થાનની કુલ મુખ્યત્વારી ગંગાધરરાવને અર્પી. આ ગંગાધરરાવ તે જ આપણી ચરિત્રનાયિકા રાણી લક્ષ્મીબાઈના પતિ હતા.

દરેક નવો રાજા ગાદી ઉપર બેસે એટલે તેની પાસેથી દક્ષિણા રૂપે ડાઈ ને ડાઈ મુલક કે કંઈ ને કંઈ લૂંટ પગારી એ કંપની સરકારના અમલદારોના રિવાજ જ હતો, તેથી આ સુલેહ ગંગાધરરાવને કબૂલ કર્યા વિના છૂટકો જ નહોતો. આખું રાજ્ય ન પગારાણું તે જ ઉપકાર !

૪. લક્ષ્મીબાર્ધ

મહારાષ્ટ્રમાં મતારાની પામે કૃષ્ણા નદી ઉપર વાર્ધ નામનું એક તીર્થક્ષેત્ર છે. ત્યાં કૃષ્ણગવ તાંબે નામનો કગડા જાતિનો એક બાહણ રહેતો હતો. પેશવાઈમાં તે મામલતદારી કરતો હતો. તેનો પુત્ર બળવંતગવ ચૂરવીર હોવાથી તે પેશવાની હતૂર ફાજમાં મદદાર બન્યો હતો. તેનો પુત્ર મોરોપત પૂનામાં રહેતો હતો ત્યારે બાહુરાવ પેશવાના બાર્ધ ચિમાજી આપ્પાની તેના ઉપર મહેર નજર ચર્ધ. ઈ. મ. ૧૮૧૮ માં બીજા બાહુરાવ માહેબે રાજ્યકારભારથી મુક્ત થઈ, આઠ લાખનું પેન્શન લઈ બહાવર્તમાં જઈને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે પૂનાના રેમિડન્ટે ચિમાજી આપ્પાને દમવીસ લાખના મુલકવાળા પૂનાનું મંરયાન સંભાળવા મૂક્યું, પણ ચિમાજી આપ્પાને તે પર્મદ ન પડવાથી તેમણે વમાઈ જઈ રહેવા માંડ્યું. પણ ત્યાંથી, થોડા જ સમય પછી, અંગ્રેજ સરકાર પામેથી પેન્શન લઈ તે પણ કાચીએ જઈને ચલા. મોરોપત આ બધો વખત ચિમાજી આપ્પાની સાથે જ કુટુંબ માથે રહેતો હતો. તે ચિમાજી આપ્પાની નોકરી કરતો અને તેને મદિને પચાસ રૂપિયા પમાર મળતો. તેની પત્ની ભાગીરથી અત્યંત મુશીબ સ્ત્રી હતી. તે રૂપમાં મુંઝર અને શુભમાં મંપત્ર હોવાથી મોરોપતનો ગૃહમંમાર ખૂબ મુખી નીવડ્યો હતો. આપ્પામાહેબ નગ્ની પૈમાનું મુખ હતું અને આવી મુશીબ ગૃહિણી એટલે તેના મુખમાં દીર્ઘ મણા ગદી નહોતી. એવામાં મંરત ૧૮૬૧ ઈર્નિક વદિ ૧૪ (૧૧ નવેમ્બર ૧૮૬૫) ને રાજ કાચીક્ષેત્રમાં ભાગીરથી બાર્ધએ એક કન્યાગતને જન્મ આપ્યો. મોરોપતને ઘેર લક્ષ્મીની પપ્પામણી થવાથી કાચીના પેસરા કુટુંબમાં આનંદ પ્રવર્તી ગયો. તાંબેકુળમાં જન્મેલ આ કન્યાગત તે જ બંધનની ગણી લક્ષ્મીબાર્ધ. તે જમાનાના રિવાજ પ્રમાણે જન્મને બારમે રિવમે કન્યાનો નામકર્મવિધિ થયો અને તેમા કન્યાનું નામ “મનુબાર્ધ” પાડવામાં આવ્યું.

મનુબાઈનું બાળરૂપ અત્યંત સુંદર હતું તેના જન્મસ્થાનના ગ્રહો બળવાન હતા. કાશીક્ષેત્રના કોઈ નામાકિત જોશીએ તેની જન્મપત્રિકા બનાવી હતી અને તે ઉપરથી ભવિષ્ય જાણ્યું હતું કે આ કન્યા રાજ્યલક્ષ્મીથી અશ્રૂત ચર્ષ મોટી ઐશ્વર્યશાલિની થશે, પણ તે વળાએ જોશીનો જન્મ કાણુ ખરો માને ?

મનુબાઈ ત્રણ ચાર વર્ષની ચંપ તે અગ્ગમા તેની માતા જાગીન્યીબાઈનું મૃત્યુ થયું. વળી ચિમાજી આપ્પા પણ ગુજરી જવાથી મોરોપતને પણ કાશીક્ષેત્ર છોડીને સલાવર્તમાં બાજીગવ સાહેબને આશ્રયે આવીને ગહેવું પડ્યું. મનુબાઈ તેના પિતાને ખૂબ વહાલી હતી. બાળપણના તેના કાલા બોલ અને અંચળ ગમતગમતોથી મોરોપત મનમાં ને મનમાં ખૂબ સુખ અનુભવતા ધરમાં બીજું કોઈ ન હોવાથી તેમણે તેને ખૂબ પ્રેમથી ઉછેરી. શુક્લપક્ષના ચંદ્રની જેમ તે દહાડે ને દિવસે રૂપમાં અને ગુણમાં વધના લાગી તે વણે ખૂબ ગોરી, સરીરે કૃશ અને ઊંચા બાધાની હતી. તેની મુખાકૃતિ સહેજ લમગીળ હતી અને નાકે સીધું, કપાળ ઊંચું અને આંખો પાણીદાર હતી તેના કાન મુખની શીબામાં વધારા કરતા અને તેના સરીંગનો મધ્યભાગ દેહની વેવને લાયક એવો પાતળો હતો. તેના આવા મનોહર રૂપને લીધે તે તેના પિતાને જ શુ પણ બધાને લાકડી ચર્ષ પડી હતી અને તેથી બધા તેને ' હમેલી ' એ કુલામણા નામથી બોલાવતા. ધરમાં કોઈ સ્ત્રી માણસ ન હોવાથી બાળક મનુબાઈનું ખાવું પીવું અને ખેલવું દૂધનું શીમત બાજીરાવના દત્તકપુત્ર નાનામાહેન અને રાવસાહેન માથે જ ચતુ તે બંને પણ આ મમયે બાળકો જ હતા. આમ હમેલીને બાળપણથી જ છોકરાઓમાં ગમવાની ટેવ પડવાને લીધે અને જન્મથી જ તે સપજ અને હોશિયાર હોવાથી તેનામાં પુરુષના ઉત્તમ ગુણો આવવા માડવા પતમ ઉડાડવી, જમગડા ફેંવરા, બાળ-મેન્દા નેતા મનવુ, શ્રીજીએને નેરજી ગમ્મરા, કામ ન કરે તેને દડ તરીકે ખાવા ન આપવું એ તેની બાળ રમતો હતી. ગમતમાં પણ તે દુકમ જ બાળવતી નાનામાહેન અને રાવસાહેબના વિદ્યાબ્યામને

માટે શિક્ષક ગણવામાં આવ્યો હતો. તે તેમને મોડી અને બાળમોઘ અક્ષરો શીખવતો. મનુષાર્થ પણ તેમની સાથે બેસીને મોડી અને બાળમોઘ લખતા વાચતા શીખી નાનામાહેજ અને ગવસાહેજ ઘોડા ઉપર બેસી ફરવા નીકળતા ત્યારે મનુષાર્થ પણ તેમની સાથે ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા જતી નાનામાહેજ તરવારના પટા શીખે ત્યારે તે પણ શીખતી. નાનામાહેજ હાથી ઉપર બેને એટલે તે પણ બેસે એક વખત નાનાસાહેજ હાથી ઉપર બેઠા તે જોઈને મનુષાર્થએ પણ હાથી ઉપર બેસવાની હડ લીધી પેશવાની પાસે માત્ર એક જ હાથી હતો તેથી શ્રીમતે નાનાસાહેજને કહ્યું કે મનુને તારી સાથે હાથી ઉપર બેસાડ પણ બાળક નાનાસાહેજે તે માન્યું નહિ. મનુષાર્થએ પણ હડ પકડી. આ જોઈને મોરારાંપતને રીસ ચડી તેમણે તેને ગુસ્સામાં કહ્યું કે “ તારા નસીમમાં હાથી કયાથી હોય ? ” પિતાના આ મહેણા જવા બોલ સાંભળતાં જ પાણીદાર પુત્રોએ તત્કાળ જવાબ આપ્યો. “ મારા નસીમમાં એક તો શુ પણ દમવીસ હાથી છે. ” આ સહજ નીકળેલો ઉદ્દેશ્ય લવિષ્યમાં આવ્યો. પડે એવી બિચારા મોરારાંપતને તે વખતે કંપના પણ નહોતી. આમ પેશવા સરકારના પુત્રો સાથે જ ઊછરવાથી તે ઘોડેમવારી શીખી, બાણ મારતાં શીખી, હાથી ઉપર બેસતાં શીખી, તરવારના પટા બેસતાં શીખી અને બદ્ધનો ઉપયોગ પણ શીખી બાળક બાળપણમાં જોવી સોમતમાં ગ્રહે છે તેના સંસ્કાર તેને પડે છે. મનુષાર્થનું પણ એવું જ થયું તે ઉકાગઓની જેમ તોફાની પાણીદાર અને ચપલ યર્ધ. પેશવાના તેજસ્વી કુમારોની જેમ તેનામાં પણ ક્ષત્રિયનો ગુણ જીત્યાં.

મનુષાર્થ અને નાનાસાહેજ તથા ગવસાહેજ સગા બાઈજીહેનની જેમ ઊછર્યા હતા. કીમતી વસ્ત્રાણુપણ પહેરી તે શ્રોમંદ બાજીગરની પાસે બેસતી ત્યારે સ્વભાવતેના પોટિટિકલ એજન્ટ પણ બહુ ખુશ થતો. નાનામાહેજ અને મનુષાર્થ બાઈગીજનો તહેવાર ઊજાવે એ શ્રીમત પેશવાને મન મગલ પ્રમંથ હોતો અને તેથી તેની ઉજવણી એ

ગાઢ રાખીને કરાવતા આમ તે પેશવાના ગસાલામા નાનાથી મોટાનું
ધ્યાન ખેંચવા લાગી

આ ત્રણે બાળકો જેમ જેમ મોટા અને સમજણી થતા ગયાં
તેમ તેમ તેમની રચતોમા જેમ ફૂટક પડવા લાગ્યો તેમ તેમની
વાતચીતોમા પણ નવા નવા અને જીવનને સ્પર્શતા વિષયો આવવા
લાગ્યા નાનામાહેન પટેલેથી જ ગભીર અને વિચારવાન હતા પેશ-
વાઓના ગત વૈભવની વાતો તેમને અમન્યતી હલી દિંદુપદપાદચાહીના
શબ્દો તેમના મનમા મોગાયા કરતા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કરતૂક
તેમની આખના દક્ષિણ આણુતા આ બધા સંસ્કારની મનુમાઈ ઉપર
પણ છાપ પડતી સ્વતંત્ર હનમા બિછગતા આ બાળકોને ચતુ કે
કપારે મોટા થઈએ અને પરાક્રમ દાખવી સ્વાતંત્ર્યપ્રેમીનું દર્શન
કરીએ અને ગત વૈભવને ફરીથી પ્રાપ્ત કરીએ

પણ મનુમાઈ કન્યાકાળમા આનતો ગઈ તેમ તેમ તે જમાના
પ્રમાણે તેના પિતાને તેના લક્ષ્મી ચિંતા થવા લાગી બહાવર્તમા
પેશવા સમગ્ર માથે આવેલા બાહરો મોટે ભાગે ક્રાંત્યુદ્ધ હતા.
અને મોરોપતને તો પોતાની જાતને કરાગ વર જોઈતા હતા તે મળતો
નહોતો ઉઘટે તેમણે જીવવણ અને શુભસંસ્કાર તરફ તપામ કરવા માડી,
કારણ ગોવિંદપત જુ લે કગાડ બાહિણ હતા પણ ત્યાં કંઈ ઢેકાણુ
પડ્યું નહિ.

એવામા અકસ્માત જાણી મરચાનના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષાચી
વેદ્યાન્તમપત તાત્યા દીક્ષિત શ્રીમત બાજીગવ પેશવાને મળવા વારતે
બહાવર્ત આવ્યા, ત્યારે મોરોપતે આ કન્યાના જન્માક્ષર તેમને
બતાવી ઇષ્ટાનિષ્ટ મદ જોવાની વિનંતિ કરી જન્માક્ષર જોતાં જ
તાત્યા દીક્ષિત મોલ્યા “ આ છોકરીના મદ એટલા તો ઉત્તમ છે કે
તે કોઈ મજબાદીનું જૂપણ થી જોઈએ ” તાત્યા જોયોનું આ અવિશ્વ-
કથન માલગીને મોરોપતને અત્યંત આનંદ તો થયો પણ વર શોધી
શોધીને યાકેના એ પિતાને પોતાની કન્યાને એવો વગ મળવાની
જરા પણ આશા ન હોવાથી તેમણે તે આનંદ મનમા જ સમાવી

દીધો : તેમણે જોયીજીવાને ઝાંસીમાં જ કોઈ વર હોય તો ખતાવવા વિનંતિ કરી. આ ઉપરથી દીક્ષિતજીએ મોરોપતને કહ્યું : “આ છોકરી” ખચિત રાણી જ થશે. ઝાંસીના મહારાજ ગંગાધરરાવનાં રાણી રમાબાઈ માહેજ દમણાં જ કૈલાસવાસી થયાં છે, તેથી આ છોકરીનો ત્યાં યોગ જનશે અને તેના ઉત્તમ ગ્રહોનું માદાત્મ્ય તત્કાળ અનુભવમાં આવશે.” જોયીજીનો આ જવાબ માંભળી મોરોપને શ્રીમંત બાજીરાવ સાહેબ મારફત ઝાંસીના મહારાજ ગંગાધરરાવ જાણામાહેજને પુછાવ્યું. મોરોપત જેવા એક મામાન્ય ગૃહસ્થની વિનંતિ ઝાંસી સંસ્થાનાધિપતિ માન્ય રાખે એ દેખીતું જ અસંભવિત હતું. તે કામ પણ તેમની સહાયથી ઉઠે પાર પડ્યું.

બાજીરાવે પ્રથમ તાત્કાલ દીક્ષિત માગ્ફને ઝાંસીના મહારાજ ગંગાધરરાવને કન્યાનાં રૂપચુલુ વગેરે નિવેદન કાગવચાવો ગ્રહોની અનુકૂળતા વગેરે જણાવો. ‘હું વિચાર કરી જોઈશ’ એવો પ્રથમ જવાબ મળ્યો. પરંતુ બાજીરાવમાહેજ વચમાં પડેલા હોવાથી મહારાજાએ કન્યાને જોઈ આવવા માટે દરબારના કેટલાક માણસોને સજાવત મોકલ્યા. આ લોકોએ પાછા આવી કન્યાનાં રૂપચુલુની ખાતરી આપી. પછી વિવાહની હા પાડી અને ઝાંસીમાં લક્ષ્મીમારજ કરવાનો દગવ કર્યો. કેટલાક માણસોને લઈને મોરોપત સંવત ૧૮૬૯ એટલે ઈ. સ. ૧૮૪૨માં ઝાંસી આવ્યા. વૈરાગ્ય મામમાં લગ્ન કર્યા અને આ મંગળ અવસર ખૂબ ધામધૂમથી પમાર થયો. કન્યાપક્ષનાં માણસોને ગંગાધરરાવે બેટ સોગાદો આપીને સત્કૃષ્ટ કર્યા અને ઝાંસી દરબારના માણસોને યોગ્યતા પ્રમાણે સરપાવ આપ્યો.

વધૂવરનો વરદોડો જ્યારે ઝાંસી સહેરમાં કર્યો અને આ નવી રાણીએ ગંગાધરરાવના રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ઝાંસીના લોકો વાતો કરવા લાગ્યા કે શ્રીર્તિમાન લક્ષ્મીજી જ મહારાજના ગૃહમાં વાસ કરવા પધાર્યા છે, તે જ દિવસે મનુજાઈનું નામ ‘લક્ષ્મીબાઈ’ પાડવામાં આવ્યું અને તેના હૃદયમાં આકર વહે ચવામાં આવી, સહામીની તોપે ફરી અને સર્વત્ર આનંદ તથા જયજયકાર થયો. ગંગાધરરાવની આ નવી રાણી

લક્ષ્મીનાર્થ સ્વાતંત્ર્યની પણ લક્ષ્મી યવાની હતી તેની આ જાણે આગાહી હતી જિઆગ મોરોપતના આનહનો પાર ગ્યો નહિ

લક્ષ્મી સમયે ગણીનું વય આઠદસ વર્ષનું હતું પરંતુ તે જોયા બાધાની, તોફાની મીનાવાળી અને પાણીદાર આખોવાળી હોવાથી તે જમાના પ્રમાણે તે ક્યાગનીએ હિમરનાયક થઈ ચૂકી હતી તેની ખુદિ, અપજતા અને ધીટપણુ પણ મામાન્ય છાપ્રીએ કરતા વિશેષ હતા લક્ષ્મીનિધિ દરમિયાન વરવધૂના હેડને ગાંઠ મારવાનો ગિવાજ હોય છે ઉપાખ્યાય જ્યારે આ પ્રમાણે વધૂના પાનેતગની ગાંઠ વગની શાલ સાથે બાધતા હતા ત્યારે લક્ષ્મીનાર્થએ ઉપાખ્યાયને ટકાવ કરેલી ' સારી મજબૂત ગાંઠ બાધતે ' આ શબ્દોનો મૂકાર્ય સાબળી વિદ્વાનમહાશય પણ સ્તબ્ધ થયું હતું

મનુમાર્થ ઝાશી મસ્થાનના મહાગણી લક્ષ્મીનાર્થ થયા તેમને ફરીથી બહાવર્ત જવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ મહારાજન મગાધરગાવે મોરોપતને ૩૦૦ રૂપિયાને ખમારે ઝાશીના દગબારમા એક મહાગની પહવી આપી આ વખતે મોરોપતની હિમર ૩૨ વર્ષની હતી, અને મનુમાર્થના માતૃશ્રી કાગીચીનાર્થ તો મરણ પામેલા હતા, એટલે શુભમગાધના વામુને આનવલકરની મ્ના સાથે નેમળે મીઠું લક્ષ્મી કુર્ષુ એ બાઈનું નામ જિઆનાર્થ હતું લક્ષ્મીનાર્થનાં તે ઝોરમાર્થ આ

બાજરાવ પેશવાના જિગતા હુમ ગે માથે હગવા ફરવાનું કે વાત વિચાર કરવાનું લક્ષ્મીનાર્થને હવે બધ જ થયું તેમનું બધું જ લક્ષ્ય હવે મગાધરરાવ મહાગાજની અને ઝાશીની પ્રજાની સાચી મહારાણી થવામા ગયું નાનામાહેન અને ગવમાહેન માથે જીતના જે મસ્કારોની છાપ તેમના જીવન ઉપર થઈ હતી તે મસ્કારો મહારાણી થયા પછી અદશ્ય થયા નહિ પરંતુ જમીન નીચેના જીમાથી અકુર ફૂટતા સુધી તે બધી ક્રિયાઓ જમીનનો અદર જ થયા કરે છે તેમ મહાગણી લક્ષ્મીનાર્થમાં સાચી સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મી યવાની ક્રિયાઓ અદરપરે થયા માદી, અને એના દશ્ય અકુર તથા ફગ દુનિવાને યોગ સમયે જોવા મળ્યાં

૫. મહારાજ ગંગાધરરાવની કારકિર્દી

લક્ષ્મીબાઈ સાથેના લગ્ન પછી મહારાજ ગંગાધરરાવને ઝાંશી સરયાનની કુલમુખત્યારી મળી રઘુનાથગવના વખતમાં સરયાનને થયેલું કરજ શીટી ગયું હતું અને ગાંધીની અદર એકદમ વ્યવસ્થા સારી થઈ હતી, તેમ જ ગંગાધરરાવની લાવકાત અને હોશિયારીનું પાગખુ થઈ ગયું હોવાથી જુદેલખાકના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ સ્લીમ સાહેબે રાજ્યપત્ર ગંગાધરરાવને સોંપવાની હિંદુસ્તાન સરકારને લનામણ કરી આ લનામણ વડી સરકારે સ્વીકારી તો ખરી, પણ આ પ્રસંગેના લાલ ઉઠાવી ઝાંશી સરયાનમાંથી થોડો મુલક પકાવવાની વૃત્તિ તે રાકી ચકી નહિ જુદેલા લોકો અતિશય તોફાની હોવાથી તેમને કાજુમા રાખવા માટે વધારે લશ્કર રાખવું જોઈએ અને આ લશ્કરનું ખરચ ગંગાધરરાવે ૨૨૭૪૫૮ રૂપિયાનો મુનક કાઢી આપી પૂરું પાડવું જોઈએ એવું તેણે સૂચવ્યું સાર્વભૌમસત્તાની હમ્દા એ જ ન્યા હુકમ હોય છે ત્યાં આ સૂચનાનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરવાનો ગંગાધરરાવની મરજી જોવાની જ ક્યા હતી? છેવટે આ રીતની સુલેહ થઈ અને ગંગાધરરાવ ગાદીનશીન થયા આ મમયે તેમણે પોતે પણ પોતાના સૈન્યમાં બે પવટણો અને બે તોપખાના વધાર્યા તિજોરીમાં ત્રીસ લાખ રૂપિયાની સિવક હતી તે ગંગાધરરાવને સુપ્રત મગવામાં આવી, તેમને ખિલાત તથા પેશાખ અર્પવામાં આવ્યો ઝાંશીની રૈવતે અને જમીનદાર લોકોએ પણ ખૂમ ખૂમ નજગણાં આપ્યા ગંગાધરરાવ ઝાંશીની પ્રજાને પ્રિય હતા

ગાંધીની લગામ હાથમાં આવતા જ ગંગાધરરાવે લોકમત્યાજની દૃષ્ટિએ કાગબાગ મરવામાં લક્ષ્ય પડેલું ધન અને સૈન્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા કર્યા પછી તેમણે દરેક ખાતામાં પ્રામાણિક અને મર્ત વપરાયણ માણસોની નિમણૂક કરી મરયાનનું દીવાનપદ રાધો રામચંદ્ર મત નામના હોશિયાર અને કાબેલ ગૃહસ્થને આપ્યું અને દગમરી વધીયનું

કામ નૃસિંહરાવ કૃપાને સુપ્રત કર્યું. નાના બોપટકરને અદાલતના વડા નીમ્યા. આ પ્રમાણે થીજને નાનાં મોટા ખાતા ઉપર લાયક માણસોની નિમણૂક કર્યા પછી તેમણે પરગણાઓમાં સારા મારા તહેસીલદારોને મોકલ્યા. ઠાકુર અને હુંદેવ લોકોનો જ્યાં ઉપદ્રવ હતો ત્યાં સૈન્ય રાખી બરાબર બદોબસ્ત કર્યો.

ગંગાધરરાવ મહારાજનો સ્વભાવ ક્ષાણુ હતો પણ તેમનો કારભાર કડક હતો. રાજ્યના નોકરવર્ગ ઉપર તેમ જ દૈયત ઉપર તેમનો મજબૂત દાબ હતો. રાજના કામો નક્કી કરેલે વખતે થવા જ જોઈએ એવો તેમનો હુકમ હતો. આમા મોડુ કરનાર અપરાધીને તે સજા કરતા. ન્યાયના કામમાં તે ખૂબ જ લક્ષ્ય આપતા. શહેરમાં તેમ જ રાજ્યમાં ચોરી ભાગ્યે જ થતી. લોકો નિગતે ધરનાં બારણાં ઉપાડાં ગંભીરે સુઈ શકતા. દરેક પ્રદેશની મવામની અર્થે તે તે પ્રદેશના જવાબદાર માણસોના અમાઉથી જામીન લેવામાં આવતા જે ચોરીનો બનાવ કદી બનતો તો આ જામીન આપનાર લોકો પામેથી નુકસાની ભરી લેવામાં આવતી અને કોઈ કોઈ વખત તો સગકારી તિન્નેરીયાથી નુકસાની ભરી આપવામાં આવતી કોઈ કોઈ વાર તો ચોરી કરનારનો હાથ કાપી નાખવામાં આવતો. આને લીધે બદમાસ લોકો ઝાશીના ગળ્યમાં ડરીને રહેતા. દૈયતને ન્યાય આપવામાં તે કદી મોડુ કરતા નહિ અને તેમની પાસે કોઈને ન્યાય ચલ્યા વિના રહેતો પણ નહિ. તેમનો એકંદર કારભાર મુંદર હોવાથી ગાહેન લોકોમાં તેમનું માન વધ્યું હતું. તેમણે કદી સાહેન લોકોની ખુશામત કરી નહોતી અને વાતચીત રગમિયાન પોતાને જે કહેવું હોય તે કહેતાં તે કદી અચકાતા નહોતા. એક વાર બાબાસાહેન અને ગોર્ડન સાહેન વચ્ચે વાતચીત ચાલતી હતી. વાતવાતમાં બાબાસાહેને કહ્યું: “હું એક નાનો માડલિક રાજા છું; પરંતુ અંગ્રેજ બહાદુરની આગળ પૂર્વપાંચમ અને દક્ષિણુકિતર પ્રદેશમાં જેટલા રાજા ગજવાડા છે તે બધાએ હાથમાં બગડીએ પહેરી છે. જુઓને, તમે દૂર દેશમાં વસનારા, પણ અમારા દેશમાં આવીને અમને

કેવા તાબે કરી લીધા છે !” આ વચનની પાછળ ગંહેનો કટાક્ષ ગોડન સાહેબના ખ્યાલમાં આવ્યા વિના કંઈ રહે ? આવી રીતે પોતાના નીંદર અને સ્વપ્નવસ્તુત્વને લીધે અગ્રેજ દરબારમાં તેમનું સાત્તુ માન હતું. એટલું જ નહિ, પણ આસપાસના બીજા સરથાનો પણ તેમના તરફ આકર્ષી નેતા ઓગ્રા, દત્તિયા, બીમગચ, ચગખારી પત્રા છત્રપુર, વગેરેના બુદ્ધેશ ગામઓ તેમને ‘હાકા’ કહેતા અને માન આપતા.

પોતાના ગામને વૈભવસંપન્ન કરવામાં પણ તેમણે ઈર્ષ મજા રાખી નહિ ત્રીજા ગુનાચગવના વખતમાં ધણુ અવેગ વ્યાપેનુ એટલે ગામની તિભેરી ખાલી થઈ ગયેલી અને ગામનો વૈભવ અને હાક નષ્ટ થઈ ગયો હતો ગયાધરાવે વૈભવ અને હાક ઉત્કૃષ્ટ કરવાનો પ્રયામ કર્યો લક્ષ્મીબાઈના પગલા ગામમાં પડનાં જ ઝાંશીની રાજ-લક્ષ્મી ફરીથી વસવમપન થવા લાગી એમ લોકો કહેવા લાગ્યા ખજાનાની રિયતિ મુઘડતી ગઈ ગલબાગમાં રતો ચમચવા લાગ્યા મહાગામને દાથીવોડા રાખવાનો ઘણો શોખ હતો તેમણે લગભગ બાવીસ દાથી નાખ્યા ‘મિદબાકય’ નામનો એક મુદ્ર દાથી હતો તે મહારાજની પોતાની સવારીનો હોવાથી તેનો બધો સાજ મુવલુંનો કગવગવ્યો હતો દાથીવોડાઓના સાજ, અતકાર અને અનાડીઓ બહુ સોનારૂપાનું હતું મહાગામને દાથીથી એક નેનો મગા થો હતો તે સોનાનો હતો અને તેનું નકશી મગ અપ્રતિમ હતું એમ કહેવાતું કે આવો બેનમૂન મેનો બીજા કોઈ ગામ પાસે નથી. મહાગામનો રસાનો મોટો હતો સૈન્ય પણ મોટું હતું ખુદ સરથાનની અને હાકુર લોકોની ફાજ ૫૦૦૦ માણુમની અને ૨૦૦૦ બઢૂકધારી સિપાઈઓની હતી આ ઉપરાંત ૫૦૦ વોડેસવાગ, ૧૦૦ ખાસ પાયગા અને ચાર તોપખાના હતા આ ઉપરાંત ગયાધરાવના વખતમાં ઝાંશી સરથાનનો વૈભવ ફટલો હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે

સવત ૧૯૦૭ના મહા મુદ્દિ ૭ ને દિવસે મહાગામ ગયાધરાવ સહકુટુમ કાંથીએ ગયા માર્ગમાં ઠંઠેમણે તેમનો યોગ્ય માનમરતમો

રાખવા કલકત્તાના ગવર્નર-જનરલે દરેક સ્થાનના બ્રિટિશ અધિકારીઓને સૂચના આપી હતી. પણ મહાગજ કાશી પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંનો બ્રિટિશ અધિકારી તેમનો સત્કાર કરવા સામો ગયો નહિ. ગંગાધરરાવે તાનકતોળ કલકત્તા યાદી લખી મોકલી અને તેની પાસે ખાશી મગાવી અને તેને નોકરીનું ગણનામું આપવાની ફરજ પાડી.

એક વખત વિન્યાદસમીનો તહેવાર રવિવારે આવ્યો હતો. સીમોન્સનવાની મવારીમાં અગ્રેજ હોજ (કન્ટિનન્ટ હોજ) આવી નહિ. એના પતિએ એવું કહેવડાવ્યું કે ‘ આજે રવિવાર છે એટલે અને ગણવેશ પહેરતા નથી ’ મહારાજાએ તુરત જ એક દલકાગને મોકલ્યો અને કહેવડાવ્યું કે ‘ મેં લશ્કરના ખરચ પેટે જે મુનક આપ્યો છે તે તેની પાસેથી મારી સેવા લેવા અર્થે આપ્યો છે જો આ અવસરે નહિ આવે તો હું માગ આપેલા મુનક ઉપર હમણા જ જપ્તી ખેસાડીશ ’ કહેવાની જરૂર નથી કે અગ્રેજ હોજ તરત જ મવારીમાં આવીને જોડાઈ ગઈ

ગજેન્દ્રમાણુ નામના એક મગાળી ગૃહસ્થની આવી જ એક કચ્છ મઈ હતો તેણે ખડી તાજામ મુજરો ન કરતા સાદી સનામ કરી હતી આથી મહાગજાએ તેને પકડાવી મગાવ્યો અને અલખ વળાવીને કેટલીયે વાર ઊભો રાખ્યો આની સામે તેણે અકતા અગ્રજ કરી તો જવાબ મળ્યો કે ‘ મગાધરરાવ મોટા રાજા છે જો તમારે તેમને ખડી તાજામ આપવી નહોતી તો તેમને મગવા ન જતા ધરમાં જ ખેસી રહેવું હતું ’

આ ઇસ્સાએ ઉપરથી મહાગજાનો તેજસ્વી અભાવ દેખાઈ આવે છે, એમને વિશે એક એવી લોકવાયકા હતી કે મહાગજા બગડી પહેરે છે પણ આ તેજસ્વી પુરુષની જામતમાં આ વિધાનનો અનર્થ ન કરવામાં આવે છે, તેઓ કહેતા એક રપટ ઉદગાર કાઢતા કે ‘ અમારે મંરથાનવપીઓએ હવે ચૂડી પહેરવી જોઈએ ’ પણ આ

વચનનો શબ્દાર્થ ન લેતા ભાવાર્થ લેવો જોઈએ આ ઉદ્દગારથી તે એમ કહેતા કે 'અમે દેશી રાજાઓની સ્થિતિ અંગ્રેજ સરકાર આગળ સ્ત્રીઓની જેમ પરાધીન છે' તેમણે એક વખતે રસિડેન્ટને મોઢામોઢ કહેલું કે "હિંદુસ્તાનના સર્વે રાજાઓને અંગ્રેજ બદાલુરે બગડીઓ પહેગવી છે નહિ તો તમે દૂર દેશના વાસીઓ આ દેશમાં આપ્યા અને અમને તામે ક્યાં એનો અર્થ અમે બગડી પહેરી છે એવો નહિ તો ખીન્ને શો હોઈ શકે ?"

મહારાજ ગંગાધરરાવે ત્રયાજ કાશી અને ગયા એ ત્રિસ્થલીની યાત્રા કરી અને પોતાની સાધનસપત્તિને છાજે એવું ધર્મદાન કર્યું. કાશીક્ષેત્રમાં આવીને મહારાણી લક્ષ્મીબાઈએ પોતાની જન્મભૂમિનું પુનઃ દર્શન કર્યું મહારાજ ગંગાધરરાવ કાશીની જાત્રા કરીને પાછા ઝાંસી પધાર્યા ત્યારે મોટો આનંદાત્મક દરવાખાં આપ્યો તે જ વર્ષમાં એટલે સવત્ ૧૬૦૮ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૧ને દિવસે મહારાણી લક્ષ્મીબાઈએ એક પુત્રગતને જન્મ આપ્યો પુત્રજન્મ વખતે આખા શહેરમાં માખર વહેંચવામાં આવી અને મહારાજાએ એક મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે પુત્ર ત્રણ માસનો થઈને મરી ગયો. મહારાજાને એ વાતનું ખારાવાર દુઃખ થયું.

પુત્રશોખનો દારી ધા લાગવાથી મહારાજાની તનિયત લયડવા લાગી પાઠવી વયમાં પુત્ર સાંપડેલો અને તે મૃત્યુ પામ્યો તેથી તેમના મનને જમરો આઘાત થયો હોય તો નવાઈ નથી ઈ. મ. ૧૮૫૪ના વર્ષમાં નવગત્રનો મોટો ઉત્સવ આમતો હતો ત્યારે મહારાજાને જરાક વધારે શ્રમ પડવાથી તેઓ દર્ધક અસ્વસ્થ જણાવા લાગ્યા પણ વિજયાદશમીને દિવસે સીમોલ્લંખન મહારાજા અને દગ્ગાજ દમેશાંની જેમ દગ્ગાજાથી દરવાખાં આપ્યો દરોગ પછી મહારાજાની તનિયત વધુ લયડવા લાગી ઝાંસીમાંના અનેક નામાંગિ વંદોના ઉપચાર ચાલુ થયા મહારાજા સદાએ પ્રજાને મુખી અને મનોખી

કરવા તરફ સક્ષ્ય આપતા હોવાથી તેમની કારકિર્દી બધાને ગમ-
રાજ્યના જેવી લાગતી તેથી મહારાજની તબિયત સુધરે અને તેમને
આરામ થાય તે માટે લોકોએ અનુક્રાંતો બેસાડ્યા પરંતુ સત્રદણીને
વિદાર વધ્યો અને મહારાજને પચારીનય જ રહેવું પડ્યું ચિક્કો
વિપરીત દેખાવા લાગ્યા રાણીની ચિંતા વધી અને રાત ને દિવસ
અત્રપાણીનો ત્યાગ કરીને તે પતિના સાનિધ્યમાં રહેવા લાગ્યા અને
પરમેશ્વરનું નામસ્મરણ કરવા લાગ્યા દરગારીઓના મુખ ઉપરથી
પણ નર ઊડી મુકુ હતું

નવેમ્બર મહિનાના બે અઠવાડિયા આવી રીતે પસાર થઈ ગયા.
ત્રીજી અઠવાડિયુ બેમતાં જ તબિયતના ચિક્કો વધારે વિપરીત થતા
ગયા સસ્થાનના દીવાન નૃસિંહરાવ તેમ જ મહારાજના સસરા
મોદાપત તાબેએ મહારાજની પાસે જઈને સસ્થાનના બાવિ વિશે
વાત શરૂ કરી તે વખતે તેમણે જવાબ આપ્યો કે ' મારી તબિયત
વિશે હજી મને નિરાશા થઈ નથી, તોપણ હિંદુધર્મ પ્રમાણે દત્તક
લેવાની મારી જમ્મી છે, તે માટે અમારા કુટુંબમાંના વાસુદેવરાવ
નેવાલકના પુત્ર આનંદરાવને હું પસંદ કરું છું તે અમારા અબધી જ
છે હવે વિલમ ક્યાં વિના દત્તકવિધાનની તૈયારી કરો અને હિંદુધર્મ
પ્રમાણે હોમહવન કરીને દત્તકવિધાનનો સમાર્ગજ આટોપી લો "

આનંદરાવની હિમર આ વખતે કેવળ પાંચ વર્ષની હતી તોપણ તે
ખૂબ હોશિયાર અને પાણીદાર હોવાથી મહારાણી લક્ષ્મીનાર્થ અને
પુત્ર મહારાજ ગંગાધરાવે તેને જ દત્તક તરીકે પસંદ કર્યો મહારાજની
જમ્મી પ્રમાણે વચાશાસ્ત્ર દત્તકવિધાન કરવામાં આવ્યું તે વખતે
ગાંધી શહેરના બધા આગેવાન માણસો સમાગમમાં દાજર હતા
ગાંધીના પોલિટિકલ આસિસ્ટન્ટ એજન્ટ મેજર એલિસ અને લશ્કરી
અધિકારી કેપ્ટન માર્ટીન જેને ખાસ નિમ્નચૂકી દત્તકવિધાનના મમારજ
વખતે દાજર હતા આ બધાની રૂમરૂમા દત્તકવિધાન થયું અને
આનંદરાવનું નામ દામેદરાવ ગંગાધર પાડવામાં આવ્યું મહારાજએ

વચનનો શબ્દાર્થ ન લેતા ભાવાર્થ લેવો જોઈએ આ ઉદાહરણ તો એમ કહેતા કે 'અમે દેશી રાજાઓની રિયતિ અંગ્રેજ સરકાર આજળ સ્ત્રીઓની જેમ પગધીન છે' તેમણે એક વખતે રમિડેન્ટને મોઢામોઢ કહેયું કે "હિંદુસ્તાનના સર્વે રાજાઓને અંગ્રેજ બહાદુરે બગડીઓ પહેવારી છે નહિ તો તમે દૂર દેશના વાસીઓ આ દેશમાં આન્યા અને અમને તામે મર્યાદાઓ અર્થે અમે બગડી પહેરી છે એવો નહિ તો બીજો શો હોઈ શકે ?"

મહારાજ ગંગાધરરાવે પ્રયાગ કાશી અને ગયા એ ત્રિશયીની યાત્રા કરી અને પોતાની સાધનમયતિને ઊંજો એવું ધર્મવાન કર્તુ દાસીક્ષેત્રમાં અવીને મહારાણી લક્ષ્મીબાઈએ પોતાની જન્મશુભિર્નુ પુન દર્શન મ્યું મહારાજ ગંગાધરરાવ કાશીની જાત્રા કરીને પાછા કાશી પધાર્યા ત્યારે મોટો આનંદોત્સવ કરવામાં આવ્યો તે જ વર્ષમાં એટલે સવત્ ૧૮૦૮ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૧ને દિવસે મહારાણી લક્ષ્મીબાઈએ એ પ્રુતગતને જન્મ આપ્યો પ્રુતજન્મ વખતે આખા શહેરમાં સાગર વહેંચવામાં આવી અને મહારાજાએ એ મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે પ્રુત તણુ માસનો ચંદ્રિત મરી મયેલ મહારાજાને એ વાતનું પારાવાર દુઃખ થયું

પુત્રશોખનો દારી ધા લાગવાથી મહારાજાની તનિયત લયડવા લાગી પાછવી વખમાં પ્રુત સાંપડેલો અને તે મૃત્યુ પામ્યો તેથી તેમના મનને જમરો આઘાત થયો હોય તો નવાઈ નથી ઈ સ ૧૮૫૩ના વર્ષમાં નવગત્રનો મોટો ઉત્સવ આવતો હતો ત્યારે મહારાજાને જરામ વધારે શ્રમ પડવાથી તેઓ કઈ અશ્વચ્ચ જણાવા લાગ્યા પણ વિજયાદશમીને દિવસે સીમોલધન સમારજ અને દગ્ગામ દમ્પત્તીની જેમ દળદમાથી કરવામાં આવ્યો દશેરા પછી મહારાજાની તનિયત વધુ લયડવા લાગી કાશીમાના અનેક નામાંગિ વેદોના ઉપચાર ચાલુ થયા મહારાજા સદાએ પ્રજાને સુખી અને સતોતી

ગદગદિત થયું અને જે વખતે મેજર એલિસના હાથમાં તેમણે ખલીતો આપ્યો અને તેમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને તેને અંતઃકરણપૂર્વક વિનંતિ કરી તે વખતે મેજર એલિસનું અંતઃકરણ પણ ખૂબ જ દ્રબ્યું અને તેણે મહારાજને આશ્વાસન આપ્યું કે 'હું આપનો ખલીતો સ્થિતિ સરકાર ઉપર મોકલી દઈશ અને આરાધી બનતું બધું જ કરી છૂટીશ.' મહારાજને અતિશય અશક્તિ આવી ગઈ અને સહેજે શ્વાસન થઈ, તે જોઈને મેજર એલિસ અને કૅપ્ટન માર્ટીન તેમને ઔષધોપચાર કરાવીને પોતાને બંગલે ગયા. મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ આ બધો વખત મહારાજની પાસેના ચક્રના પડદાની પાછળ બેઠાં હતાં. સાહેબ લોકના ગયા પછી તે બહાર મહારાજની પાસે આવી. આ વખતે તેમના મનની જે હાલત થઈ તેનું વર્ણન થઈ શકે એવું નથી.

મેજર એલિસે બંગલે ગયા પછી સવારમાં બનેલો બધો વૃત્તાંત છુંદેલખાડના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર માલકમને સખી મોકલ્યો. તેમાં તેણે લખ્યું કે 'આજ સવારે અમે મહારાજની વિનંતિ ઉપરથી રાજમહેલમાં ગયા હતા. મેં અને કૅપ્ટન માર્ટીને તેમની મુલાકાત લીધી હતી. પરંતુ મને લખતાં થયું જ દુઃખ થાય છે કે મહારાજની તબિયત બહુ જ બગડી ગઈ છે. આ સાથેનો ખલીતો મહારાજની મમક્ષ મને વાચી બતાવવામાં આવ્યો છે. એ સમાપ્ત થતી વખતે મહારાજને મૂર્છા આવી અને અમે રાજમહેલની બહાર નીકળી અમારે બંગલે આવ્યા.'

એલિસ માહેજના ગયા પછી ઔષધોપચારને કારણે મહારાજને વળી થોડો આરામ થયો, પણ તેમના મદવાડથી રાણીસાહેબના મનમાં નિર્દતર ચિંતા થવા કરતી હતી તે કંઈ ઓછી થઈ નહિ. ચિંતાથી તેમના મુખ ઉપરનું નર બીડી મધું, પણ એવામાં મહારાજને જરાક ઊંધ આવી અને આરામ થયો. એટલે તેમના જીવમાં જીવ આવ્યો. તબિયતે વળી પાડો જાયતો પાધો, એટલે રાણીનું મન

ખૂબ આનંદપૂર્વક પોતાને હાથે દામોદરના મોઢામાં સાકર મૂકી અને રિયાજ પ્રમાણે સર્વે નિર્મલિતોને પાનચુઘાજ અને પોશાક વહેંચવામાં આવ્યાં. મહારાજાને થયું કે ' મને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો ' અને તેમણે ઊંડો મંતોષ અનુભવ્યો.

દત્તકવિધાન થઈ ગયા પછી મહારાજાએ દીવાન નૃસિંહરાવ અને મામાસાહેબને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને એક ખલીનો તૈયાગ કરવાનું કહ્યું. ખલીનો લખાનો હતો ત્યારે ઝાંશીનો પોલિટિકલ આસિસ્ટન્ટ એજન્ટ મહારાજાની સમીપમાં જ બેઠો હતો. મહારાજાએ ખલીનો પોતાને હાથે એલિમ માહેબના હાથમાં આપ્યો. એ ખલીતામાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

' બ્રિટિશ મરકારની સત્તા જીલ્લાખંડમાં સ્થપાઈ ત્યાર પહેલાંથી મારા પૂર્વજોએ તેમને કેવી જાતની મદદ કર્યા કરી છે તે મુરોપખંડમાં પણ સહુ જાણે છે. મેં પણ તેમને જ પગલે ચાલીને બ્રિટિશ મરકાર સાથે વફાદારીનું વર્તન રાખ્યું છે, તેની આજ સુધી અહીં આવી ગયેલા અનેક પોલિટિકલ એજન્ટોને પૂરેપૂરી રીતે ખબર છે. મારી માથે જ મારા કુળનો અંત ન આવે તેથી મેં બ્રિટિશ મરકાર સાથે થયેલી મંદિની ખીજ કલમ પ્રમાણે આનંદરાવ નામના પાંચ વર્ષના છોકરાને દત્તક લઈને તેનું નામ દામોદરરાવ પાડ્યું છે. આ છોકરો મારા જ કુળનો છે અને તે મારા પ્રપિનામદના વંશનો હોઈને મારા ભત્રીજો થાય છે જો આ માંદગીમાં મારો દેહ પડે તો મારી બ્રિટિશ મરકાર પ્રત્યેની આજ સુધીની વફાદારી લક્ષ્યમાં લઈને આ છોકરા ઉપર મરકારે મહેર નગર રાખવી તેમ જ મારી પત્ની દયાત છે ત્યાં સુધી મંસ્થાનની માલિક તેમ જ આ દત્તક પુત્રની તેને માતા મમજીને તેને મંસ્થાનનો કારબાર સોંપવો. તેને કોઈ પણ વાને કનડમન થાય નહિ તે જોવું '

આ ખલીનો આપતી વખતે મહારાજાનું અંત કરણ અત્યંત

ગદગદિત થયું અને જે વખતે મેજર એલિસના હાથમાં તેમણે ખલીતો આપ્યો અને તેમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને તેને અંતઃકરણપૂર્વક વિનંતિ કરી તે વખતે મેજર એલિસનું અંતઃકરણ પણ ખૂબ જ દ્રવ્યું અને તેણે મહારાજાને આશ્વાસન આપ્યું કે 'હું આપનો ખલીતો પ્રિટિશ સરકાર ઉપર મોકલી દઈશ અને આરાધી બનતું બધું જ કરી દૂટીશ.' મહારાજાને અતિશય અશક્તિ આવી ગઈ અને સહેજે શ્વાસન ચર્ષ, તે જોઈને મેજર એલિસ અને કૅપ્ટન માર્ટીન તેમને ઔષધોપચાર કરાવીને પોતાને બચાવે ગયા. મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ આ બધા વખત મહારાજાની પાસેના ચકના પડદાની પછળ બેઠાં હતાં. સાહેબ લોકના ગયા પછી તે બહાર મહારાજાની પાસે આવ્યાં. આ વખતે તેમના મનની જે હાલત ચર્ષ તેનું વર્ણન ચર્ષ શકે એવું નથી.

મેજર એલિસે બચાવે ગયા પછી સવારમાં બનેલો બધો વૃત્તાંત છુંદેલખડના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર માલકમને લખી મોકલ્યો. તેમાં તેણે લખ્યું કે 'આજ સવારે અમે મહારાજાની વિનંતિ ઉપરથી રાજમહેલમાં ગયા હતા. મેં અને કૅપ્ટન માર્ટીને તેમની મુલાકાત લીધી હતી. પરંતુ મને લખતાં બધું જ દુઃખ થાય છે કે મહારાજાની તબિયત બહુ જ બગડી ગઈ છે. આ માથેનો ખલીતો મહારાજાની અમદા મને વાચી બતાવવામાં આવ્યો છે. એ સમાપ્ત થતી વખતે મહારાજાને મૂર્છા આવી અને અમે રાજમહેલની બહાર નીકળી અમારે બંગલે આવ્યા.'

એલિસ માહેબના ગયા પછી ઔષધોપચારને કારણે મહારાજાને વળી થોડો આરામ થયો, પણ તેમના મદવાડયા ગણીઆહેબના મનમાં નિર્વંતર ચિંતા થવા કરતી હતી તે કંઈ બોલી શકે નહિ. ચિંતાથી તેમના મુખ ઉપરનું નર બિડી ગયું. પણ એવામાં મહારાજાને જગત ઊંધ આવી અને આરામ થયો. એટલે તેમના જીવમાં જીવ આવ્યો. તબિયતે વળી પાડો બિથતો બાધો, એટલે રાણીનું મન

અચ્ચ મર્ધ મયુ આમ ને આમ માનના ચાર વાગ્યા હજારો લોકો મહેલ આગળ એકઠા થઈને પૂછવા લાગ્યા કે ‘ મહારાજને કેમ છે ? ’ એવામા મેજર એલિમ મુન્શાકાતે આવે છે એવી ખબર લઈને રેસિડેન્સી માથી એક સવાર આવ્યો આ વખતે મહારાજને જિતકુલ ઠીક નહોતુ બોલાતું બધ મર્ધ મયુ હતું અને ચરીરનું જ્ઞાન રહ્યું નહોતુ તેથી એ મવાગની સાથે કહેવાવવામા આવ્યુ કે ‘ હવે મહારાજની મુલાકાત થવી શક્ય નથી ’

મહારાજની આ અવસ્થા જોઈને ગણીનો કક જરાઈ આવ્યો, તેમની આખોમાથી આવજુ ભાદગવો વગમવા લાગ્યો શોકના આવેશમા તે બોલી બોલ્યા ‘ હે કુળદેવી મહાલક્ષ્મી ! જો તારે આવુ જ કરવુ હોય તો હે મા ! મને જ તુ પ્રથમ તારી પામે બોલાવી લે ’ શાણીસાહેબના આ આક્રંધથી મામામાહેન વગેરેએ તેમની પામે જઈને તેમને દિનાસો આપ્યો મહારાજને કેટલીક અમૂલ્ય માત્રાઓ ચટાઢી માત્રાઓને કારણે મહારાજને હોશિયારી આવી અને આખો ઉલાટા જ તે બોલ્યા કે ‘ એજન્ટ સાહેબ કયા છે ? ’ પાસે બેઠેલા માણસોએ તરત જ એવિસ માહેનને બોલાવવા એક સવાર મોખ્યો.

પહેલો સવાર રેસિડેન્સીમા પહોંચ્યો તેની પાછળ પાછળ જ આ બીજો સવાર જઈ પહોંચ્યો તેણે એજન્ટ માહેનને જણાવ્યુ કે ‘ મહારાજ માહેબ આપને મળવા ઇચ્છે છે ’ તાબડોળ મેજર એલિમ દાકતર એલનને લઈ રાજમહેલમા જઈ પહોંચ્યો એલિમને જોતા જ મહારાજને અનુદય થયો અને તેની માથે વાત કરવાને તે પ્રયાસ કરવા લાગ્યા, પણ પેલી હોશિયારી તો માત્રાને લીધે હતી, તેનાથી કઈ વાત ક વાની શક્તિ આવી નહોતી એલિમ સાહેબે તેમને બોલવાની તરદી ન લેવા દેતા દાકતરને તેમની તજિયત તપાસવાનું કહી ઔષધ લેવાની આમદપૂર્વક વિનંતિ કરી મહારાજની ધર્મભાવના અગ્રેજી ઔષધ લેવાની ના પાડતી હતી છેવટે દાખરે

ગંગાજળમાં ઔષધ બનાવી આપવાનું કહ્યું ત્યારે તૈયાર થયા. દાકતર અને એલિસ પોતપોતાને બંગલે ગયા. દાકતરે ગંગાજળમાં દવા બનાવીને મોકલી પણ તે નજરે પડતાં જ મહારાજએ તે લેવાની ના પાડી. કાર્મનું કંઈ ચાલ્યું નહિ.

મહારાજએ એલિસ સાહેબને જ્યારે એક ખલીતો આપેલો ત્યારે તેમણે ખીન્ને એક ખલીતો મેજર માલકમ ઉપર મોકલવાનો હુકમ કર્યો હતો. આ ખલીતામાં તેમણે અંધી સરકારના મૂળ પુરુષ શિવરામભાઈ સાથે બ્રિટિશ સરકારે અંધી સંસ્થાન તેમના વંશમાં આપુ રહેશે એવી કબૂલત આપી હતી, તે ટાંકીને જણાવ્યું હતું કે બ્રિટિશ સરકાર પોતાનું વચન પાળશે જ અને અંધીને કારભાર આનંદરાવને સોંપશે જ. એમને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી કે બ્રિટિશ સરકાર સુસેહની ચરતોનું પૂરેપૂરું પાલન કરશે, અને અંધી સંસ્થાનના રાજાઓનું નામ ચિરકાળ ચાલ્યા કરશે. અને તેથી આ ખલીતામાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ વિશે કંઈ પણ હલેખ કર્યો નહોતો. તેમની તમિયત તો લયડતી ગઈ અને દત્તકવિધાનને ખીજે જ દિવસે એટલે તા. ૨૧ નવેમ્બરને દિવસે તેમનું અવસાન થયું. મરણના સમાચાર આખા શહેરમાં ફરી વળતાં જ લોકો શોક કરવા લાગ્યા. રાજમહેલ શોકના અંધકારથી શૂન્ય થઈ ગયો. મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ પણ ધીરજ ન રહેવાથી છૂટે મોંએ વિલાપ કરવા લાગ્યાં.

મહારાજ ગંગાધરરાવને રિવાજ પ્રમાણે અન્ત્યેષ્ટિ મંરકાર કરવામાં આવ્યો. આખું અંધી શહેર મહારાજની પજવાડે રમસાનમાં ગયું. પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર એલિસ અને અંધીના બીજા મોટા મોટા યુરોપિયન અમલદારો ગાંડો પોસ્ટાક મહેરીને રમસાનમાં ગયા. રમસાનથી પાછા આવ્યા પછી મેજર એલિસ અને કોર્ટન માર્ટીન ધરગુલર દેવેલરીના થોડાક માણસો લઈને મહારાણીને આશ્વાસન આપવા રાજમહેલમાં ગયો. આ વખતે રાણીમાહેબ

શોકસાગરમાં ડૂબી જવાથી તેમની રિયતિ એટલી બધી કરુણા-જનક થઈ ગઈ હતી કે તે જોઈને પથ્થર પણ પીગળે. મેજર એલિસનું અંતઃકરણ પણ દ્રવ્યું. અને બધું તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થશે એવું આશ્વાસન આપી અને રાણીસાહેબને શોક ન કરવાને વારેવારે વિનવતિ કરી તે રાજમહેલમાંથી ખજાનાનો બંદોબસ્ત કરવા કિલ્લામાં ગયો.

ઝાંશીનો કિલ્લો મજબૂત અને પ્રચંડ હોવાથી ખજાનો અને ફેદીઓ કિલ્લામાં રહેતા. ખજાનામાં સુમારે ૨૪૫૭૩૮ રૂપિયાની કીમતનું સોનારૂપાનું નાણું હતું. ખજાનાનાં સર્વે ખાસણાં મેજર એલિસ અને જ્યાનાથ પંડિતે ખરાબર તપાસી તેની ઉપર મહોર છાપ કરી કિલ્લાના રક્ષણ માટે સિંધિયાની કંટિનન્ટ ફોર્સમાંથી છઠ્ઠી પલટણના ૧૦૦-૧૨૫ માણસોની એક ટુકડી ખડે પહેરે ત્યાં મૂકી. મહારાજના મરણથી સંસ્થાનમાં કંઈ ગડબડ ન થાય તે માટે તેણે સંસ્થાનના હિવાન કારભારી વગેરેને મળી બંદોબસ્ત કરાવ્યો. કૅપ્ટન માર્ટીને સ્વસ્કરી બંદોબસ્ત કર્યો સારો રાખ્યો.

આ પછી મહારાજ ગંગાધરરાવના મૃત્યુના સમાચાર અને હતકવિધાનની ખબર પોતાના ઉપરી અધિકારી મેજર માલકમ તરફ તેણે મોકલી આપી. મેજર માલકમને એલિસના પત્ર ઉપરથી મહારાજ ગંગાધરરાવના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા. તેણે તા. ૨૫મી નવેમ્બરે હિંદુસ્તાનના પરરાજ્ય સંબંધી સેક્રેટરીને નીચે પ્રમાણે એક પત્ર લખ્યો:

“ જાલિયર, બુંદેલખડ અને રેવા સંસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર ડી. એ. માલકમ તરફથી હિંદુસ્તાનની સરકારના ફોર્મ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી તરફ, સુ. ફોર્ટ વિલિયમ.

૧. નામદાર ગવર્નર-જનરલ-ઈન-કાઉન્સિલને જણાવતાં મને અત્યંત દિલગીરી થાય છે કે ઝાંશીના મહારાજ ગંગાધરરાવ તા. ૨૧ નવેમ્બરે ઝાંશીમાં દેવલોક પામ્યા છે.

૨. મૃત્યુની પૂર્વે એક દિવસ મહારાજએ પાંચ વર્ષની વયના દામોદરરાવ ગંગાધર ઉર્ફે આનંદરાવ નામના છોકરાને હતક લીધો.

છે. તે તેમનો બત્રીજો યામ છે એમ તેમણે લખ્યું છે, પરંતુ ખરું જોતાં મને લાગે છે કે તે મહારાજના મુખ્ય પૂર્વજ રઘુનાથરાવથી પાંચમો પુરુષ છે, એટલે અંગ્રેજી રીતરિવાજ પ્રમાણે તેને મહારાજના પ્રથિતામહ તરફનો પિતરાઈ માનવો જોઈએ.

૭. તા. ૨૦મીએ મહારાજ અને મેજર એલિસને મુલાકાત થઈ હતી તે સંબંધમાં મેજર એલિસ તરફથી મારી ઉપર આવેલા પત્રો નામદાર ચવનર-જનરલના અવલોકનાર્યે આ સાથે ખીડ્યા છે. મહારાજાએ આનંદરાવને દત્તક લીધો તેના સંબંધે સવિસ્તર હકીકતવાણી એક ખલીતો જે મારી ઉપર આવેલો છે તે પણ આ પત્રોની સાથે સામેલ કરેલો છે.

૪. જાંઘી સંરચાનાધિપતિએ મૃત્યુ સમયે એકાએક દત્તક લેવાનો વિચાર કર્યોથી જાંઘી દરબારના પ્રત્યેક માણ્યમને આશ્ચર્ય થયું હશે એમ મને લાગે છે, કારણ કે ધણું કરીને સંરચાનની સર્વ માલમિલકત શાશ્વતી હયાતી સુધી તેના કબજામાં સોંપવાની અંગ્રેજ સરકારને તે વિનંતિ કરશે એવું સૌ કોઈ ધારતું હતું. બ્રિટિશ સરકારની સાથે સૌથી પ્રથમ મુલેહ કરનાર શિવરામભાઈના વશમાં કોઈ વારસ રહેલો નથી અને પાસેનાં સર્ગામાગવાંમાં પણ પુત્ર નથી, એટલે સંભવિત છે કે દત્તક લેવાની કલ્પના તેમને એકાએક ઉત્પન્ન થઈ હશે.

૫. હિંદુસ્તાન સરકારની જાણ મોટે, જયો સંરચાનના અધિપતિનું એક વંશવૃક્ષ હું આ સાથે ખીડું છું. તે બરોબર હશે એવો મને બપોસો છે. એ વંશવૃક્ષ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે જે હાકરાને હમણાં દત્તક લીધો છે તે મહારાજ જંગાધરાવના પૂર્વજ રઘુનાથરાવ પહેલાના વંશનો છે.

૬. મેજર એલિસને મે તા. ૨૭ના રોજ જે મુચનાપત્ર લખ્યો છે, અને જેની નકલ હિંદુસ્તાન સરકારને તા. ૩ ૭ ને દિવસે ખીડેલી છે, તેમાંની મુચના પ્રમાણે મેજર એલિસ વતે છે અને

મગકારનો ઝાંશી સંસ્થાનનો બ્યવસ્થા વિશે છેવટનો હુકમ આવે ત્યાં-
સુધી, તે મરહુમ રાજસાહેબે કરેલા દત્તકવિધાન સંબંધે બિલકુલ લક્ષ્ય
આપનાર નથી.

૭ ઝાંશીના ગમ્મઓ માથે બ્રિટિશ સરકારને કેવો સખ ધે
તેની સંક્ષિપ્ત માહિતી અત્રે આપી છે તે ઉપરથી ઝાંશીના ગમ્મઓને
પોતાના સંસ્થાનના વારસા માટે દત્તક લેવાનો અધિકાર છે કે નહિ
એ વિશે મને ધણો મશય રહે છે, તેનો નિર્ણય કરવામા આ હકીકત
ઠીક થઈ પડશે.

૮ સન ૧૮૦૪ માં બુદ્ધિવખ્ત સાથે આપણો સખ યર્તા જ
શિવરામભાઈ માથે, પેશવાના નોકર અને માડવિક તરીકે સુલેહ થઈ
હતી. ૧૮૧૭ માં જ્યારે પેશવા સરકારે ઝાંશી સંસ્થાન ઉપરના
સર્વ હક્ક બ્રિટિશ સરકારને સોંપ્યા હતા ત્યારે આપણે શિવરામભાઈના
જાત્રીજા રામચંદ્રરાવને ઝાંશી સંસ્થાનના વચ્ચપરપરાના માલિક તરીકે
કબૂલ રાખ્યો હતો. તે પ્રમાણે સન ૧૮૩૨ માં આપણે ઝાંશીના
સુબેદારને 'રાજા'નો ઈન્કાબ આપ્યો હતો.

૯. રામચંદ્રરાવ ૧૮૩૬ માં મરણ પામ્યા ત્યારે તેમને પુત્રમ તાન ન
હોવાથી મંસ્થાનને ખાલસા કરવું કે નહિ તે સખ ધે ચર્ચા થઈ હતી. પરંતુ
તે વખતે શિવરામભાઈના રઘુનાથગવ અને ગંગાધરરાવ નામના બે
પુત્ર હયાત હતા તેથી મંસ્થાન તેમને ચલાવવા દેવું એવો ઈરાવ થયો
હતો, પરંતુ હવે ગંગાધરરાવના મૃત્યુથી તેમના વચનો અંત આવ્યો છે.

૧૦. મારે અત્રે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે સન ૧૮૩૫ માં
જ્યારે રામચંદ્રરાવ મરણ પામ્યા ત્યારે તેમનો એક દત્તક અને તેમની
ઓએ લીધેનો બીજો દત્તક એ બે જથ્થાએ મંસ્થાન ઉપર પોતાનો
હક્ક છે એમ કહેવા માડ્યું હતું, પરંતુ તે વખતે તેમનો હક નામબૂદ
કરવામા આવ્યો હતો તે વખતના કાગળપત્રો દાલ મારી પાસે
હશે એ કાગળો ઉપરથી જણાશે કે ઝાંશી મંસ્થાન જે સરતે અંગ્રેજ

હકુમતમાં ચાલે છે તે શરત પ્રમાણે જાંઘી સંસ્થાનના રાજાને કિંવા તેની વિધવા રાણીને માર્વઝોમ સરકારની પરવાનગી વગર દત્તક લેવાનો હક નથી.

૧૧. મહારાજ ગંગાધરરાવે પોતાની પાછળ જે સ્ત્રીના હાથમાં સર્વ રાજ્યવ્યવસ્થા સોંપવાની હચ્છા જણાવી છે તે સ્ત્રી ધણી જ માનનીય અને લોકપ્રિય છે, અને સંસ્થાનનો કારભાર સારી રીતે ચલાવવાને સંપૂર્ણપણે સમર્થ છે. પરંતુ એકદર હકીકત ઉપરથી જાણવાના સંજોગો પ્રમાણે સરકાર આ સંસ્થાન ખાસસા કરવાના પોતાના હકને વિલગમાં નાખશે એમ મને લાગતું નહિ હોવાથી મને બરાંસો છે કે સરકાર પોતાની પાસેથી રાણી-સાહેબને તેમના કૌશલવાસી પતિની સર્વ મિલકત અને જાંઘીમાંના રાજમહેલ અને તેમના વિદ્યાળ કુટુંબના માણસો સુખેથી રહી શકે તે માટે તેમની ચોગ્યતા પ્રમાણે તેમને વાર્ષિકન બાંધી આપવામાં આવશે એવું આશ્વાસન આપવાની મને પરવાનગી મળવી જોઈએ.

૧૨. રાણીસાહેબને માટે અમુક જ રકમ ઠરાવવી એ જરા કઠણ છે. છુંદલખંડમાં સસ્થાપિત થયેલાં રાજકુટુંબોમાં તે એક જ ઉદાહરણ રાજકુટુંબ રહ્યું છે અને હવે પેશવા સરકાર તેમ જ વિનાયકરાવ પાસેથી ધર્મર્થ રકમ મળવાની જેમને આશા રહી નથી તેવા આશ્રિત માણસો હવે રાણીસાહેબને આશ્રયે આવશે. સરકારે આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લઈ રાણીસાહેબને બરપૂર મોટી રકમનું વર્ષાસન બાંધી આપતું જોઈએ અને મારા ખ્યાલ પ્રમાણે તે યોજામાં યોષું દર માસે ૫૦૦૦ રૂપિયાથી યોષું હશે તો નહિ જ ચાલે એમ માનું નમ્ર માનતું છે.

૧૩. ધણા ગમમ સુધી જાંઘી સરમાન આપણા અમલ નીચે હતું અને મેજર રાશે તેની જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે સરળ રીતે ચાલતી હતી. તે ઉપરથી મને લાગે છે કે સરકાર આ સંસ્થાન

ખાલસા કરવાનો વિચાર કરે ત્યારે તેની વ્યવસ્થા પડાશે સિંધિયા સરકારના પ્રાન્તો પ્રમાણે કરતા કંઈ મુશ્કેલી આવશે નહિ.

૧૪ જ્યારે સરકાર આ મંરથાન મારા તાનામા લેવાનું ફરમાવશે ત્યારે હું તેમ કરવાને તૈયાર છું પરંતુ મને તેમ જ મારા મદદનીશ મેજર એલિમને વસૂલાતી ખાતાનો ઝાંઝો અનુભવ નથી અને અમારે ગ્રાહિયો અને છુતખંડમાં ધણા કામ હોવાથી દૂરના પ્રાતમાવારંવાર જવું આવવું પડે, તેથી હું વિનંતિ કરું છું કે છુદખંડમાં જે જિલ્લાઓ જળબપુરના કમિશનર કેપ્ટન ઓસ્ટિનને સોંપેલા છે તેની માથે ઝાંશી મંરથાન પણ તેને સોંપવું ઠીક થઈ પડશે.

યો એજન્સી ઓફિસ , કેમ્પ પત્તા તા. ૨૫ નવેમ્બર ૧૮૫૩	}	(મહી) ડી એ માલકમ ગાતિયર, છુતખંડ અને રેવાનો પા એજન્સી
--	---	--

આ પત્રનું પરિણામ શું આવે ? તેની પોતાની જ મનોવૃત્તિ ઝાંશીને ખાનસા કરવાની હોય ત્યાં ખીજી આશા પણ શી રાખી શકાય ? હોર્ડ કનહૈસીની ઇચ્છા ઉપરથી સતારા નાગપુર અને તળવર જેવા મોટા રાજ્યોને રેસિડેન્ટોએ મિનવારસી કરાવી કંપની સરકારના રાજ્યમાં સામેલ કરી દીધા તો આ નાનકડા ઝાંશીના શા ભાર ? એટલે મેજર માલકમનો પત્ર પહોંચતા જ ઝાંશીના બદોમસ્તની તૈયારી થવા માંડી સિંધિયા સરકારની કલિજન્ટ ફોજની છઠ્ઠી પલટણનો એક ભાગ તેમ જ બગાલ નેટિવ ઈન્ફન્ટ્રીની પનટણ ઝાંશીમાં મૂકવામાં આવી તેમ જ ઝાંશી અને કરેલાના કિલ્લાના બદોમસ્ત માટે બ્રિગેડિયર પાર્સન્સ પાસેથી ખીજી ચાગ પલટણો મગાવવામાં આવી.

આ તરફ રાણીસાહેબ તેમ જ કાગ્ગારી મંડળને પૂરી ખાતરી હતી કે મહારાજા સાહેબે મગ્જુપૂર્વે જ ઝાંશી મંરથાનનો કારભાર દામોદરરાવના નામે ચલાવવાનું ખલીતામાં જણાવ્યું હતું એટલે સરકાર એ જ પ્રમાણે કરશે ઈ. સ. ૧૮૧૭માં રામચંદ્રરાવ સાથે અથેલા કરાગ પ્રમાણે ઝાંશી મંરથાન વચ્ચેપરંપરા ચલાવવાનું વચન

આપ્યું હતું અને વળી સંસ્થાના અધિપતિઓએ હમેશાં વફાદારી જ દેખાડી હતી તે બધું ધિરેધિર સરકારના પ્રતિનિધિઓ બૂલી ગયા. માલકમ સાહેબનો પત્ર કલકત્તા પહોંચતાં જ કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયાના મેમ્બરો, પ્રેસિડેન્ટ ઓનરેબલ જે. કેરીન વગેરેએ ઠરાવ્યું કે ગવર્નર-જનરલ અયોધ્યામાં છે ત્યાંથી કલકત્તામાં આવે ત્યાંસુધી કાલકત્તાના પ્રજાને એમનો એમ જ રહેવા દેવો અને રાજ્યકારભારમાં કોઈ પ્રકારનો દરકાર કરવો નહિ; એજન્ટે સંસ્થાનમાં સુલેહશાંતિ જાળવવાને વધારે કાળજી રાખવી અને લશ્કરની જરૂર પડે તો તરત થિગેટ્ટિયર પાસે-સ પાસેથી તે મંગાવી લેવું. અંશીના પોલિટિકલ એજન્ટને આ પ્રમાણે ફરમાન મોકલવામાં આવ્યું.

૬. આસુરી સામ્રાજ્ય-લાલસા

જે ઠરટ ઇંડિયા કંપનીને ઈ મ ૧૭૧૨ માં દિલ્હિસ્તાનમાં કેવળ વેપાર કરવાની પરવાનગી મેળવવાને વારંતે લગીરથ પ્રવત્ન કરવો પડ્યો હતો તે મો વગસના ગાળામાં લગભગ આખા દિલ્હિસ્તાનની સ્વામી થઈને એસે એ આશ્ચર્યકારક વાગે એરી હતના છે ઈ મ ૧૭૫૨ માં જેની પાસે ફક્ત ત્રણ વખારો અને ત્રીસ ચોરમ માઈન જેટલી જમીન હતી તે કંપની પાસે ઈ. સ ૧૮૫૭ માં ૬,૫૦,૦૦૦ ચોરમ માઈનની માલિકી આવી મો વર્ષના ગાળામાં એટલું મોટું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર અંગ્રેજ પ્રજા માટે આપણા તિલમાં અહોભાવ પેના થાય એ પશ્ચ ચક્ર છે પરંતુ સામ્રાજ્યોની સ્થાપના કે પ્રમાણ અકસ્માતથી થતો હોતો નથી જે મુનક હપગ તે સ્થપાય છે ત્યાંના લોકોની શક્તિ, વૃત્તિ અને પરિસ્થિતિ એમાં જેટલો ભાગ ભજવે છે તેના કરતાં એ સામ્રાજ્ય સ્થાપનાગ લોકોની આસુરી વૃત્તિ, કાવતરા-ખોરી અને શુદ્ધાગીરી વિશેષ ભાગ ભજવે છે વેપાર કરવા આવેલી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની ગભમતાધારી કંપની સરકાર કેઈ રીતે નની એનો આખો ઇતિહાસ આની માફો પૂરે છે

દરેક પ્રજાએ અનાદિકાળથી સાધના કરીને અને ધડાઈ ધડાઈને પોતાનો એક આદર્શ નક્કી કરેલો હોય છે, અને એ આદર્શની સિદ્ધિ જે રીતે યાય તે રીતની જીવનપ્રણાલી ધરી હોય છે વિધિનિયેધ-ગદિત મત્તાશોખના કરતાં જીવનને ઉત્તમ કરનારો સત્યનો શ્રોષ ગમ્પવો, રાગદ્વેષની ગૂચમાં ફમાઈ જઈને આસાનિરાશા, હર્ષશોક, જયપગમ્પ એવા દુઃખોમાં મૂક્યા કરવું તેના મરતા એ દુઃખોથી પણ થઈને મત્વ, દયા, પવિત્રતા છત્યાદિ સ્થાયી ભાવોમાં નિમગ્ન રહેવું એમાં વિશેષ મયમ વિશેષ મઝકગિતા અપેક્ષિત છે એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે પરંતુ મસ્કૃતિના પરિપાકરૂપ ગણાતા સત્યાદિ મિદાન્તોનું પાલન કરતી વખતે વ્યક્તિ કે પ્રજા શુદ્ધિનું જીવનપણુ વીમરી ગમ

અને જડતી જેમ આ મિદાનનો આચાર કરે ત્યારે આ ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તોનું વિપરીત સ્વરૂપ આપણને જોવા મળે છે જેમ મગદાન દુનિયા દિલ્લી લોકોમાં દેશપ્રેમને જોગે પણ સત્યપ્રેમ-નિમન્દલાલીને ગુણ જોયો ત્યારે તેને ખાતરી થઈ કે આ જોવકૂલ લોકોને દયિતાર જનારી તેમના જ મુલક ઉપર ગાળ્ય રચાષી શકાય અને તેમની જ મદદથી ગમે ત્યાં સામ્રાજ્ય ફેલાવી પણ શકાય, મામાન્ય ટમની પણ સમને વાસ્તવિક-રીતે જોતા દેશપ્રેમ અને સત્યપ્રેમ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો નથી, પરંતુ ભુદિપૂર્વક ન જીવનારી પ્રજા ગમે તે એકને અનિરૂક કરીને જીવનપ્રજ્ઞાલીને વિકૃત કરી મૂકે છે દેશપ્રેમ અને વફાદારી એ ખરું જોતા માયોમાય ગદેનાગ જ ગુણો છે, પરંતુ વફાદારી જોના પ્રત્યે એ વિવેક ન ગદેવાધી મૂલે ફેવી સંસ્કૃતિવાળા દિલ્લી પ્રજા નિમ્નાણુ બની જઈને સત્યાસત્યનો વિધિનિયેષ ન ગખનારી પરંતુ અપગ એવી આમુરી મસ્કૃતિવાળા અગ્રેજોની ગુતામ મની અને દિલ્લીમાં તેમ જ દિલ્લી જહાગ સામ્રાજ્ય જમાવવામાં તેમનું જ દયિતાર બની દિલ્લી પ્રજાની બાધાકનો આવો લાભ પણ ઉઘાડી શકાય એ જેમ તોલનો અગ્રેજ પ્રજાએ પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવે

ઈ સ ૧૭૮૨માં લોગન હેરિટાગે દિલ્હીસ્તાનમાં જે કાગાધોળાં કપા તે મનધે પાગામે-ટમાં વાદવિવાદને અતે એમ હર્ષુ હતું કે 'દિલ્હીસ્તાનમાં આપણા ગાળવનો વિસ્તાર કરવા અથવા મુલક હાથ કરવા વાત કર્યો એ સિદ્ધિ મગદારની રાજ્યનીતિ, આગર અને મંચાની દિરુદ્ધ છે' આ દગવને છ માત વર્ષ માફ ચવા હમે ત્યાં તો ઈ સ ૧૭૮૦ માં મેસૂરના ગાળા ટીપુ સુનતાને અમારા મિત્ર ત્રાવણકોરના ગાળા ઉપર સમારી કરી એ બહાનું જોધીને અગ્રેજ ગવર્નેર-જનરલ લોર્ડ કોર્નવોલિસે મિનધર્મ મળવવા ટીપુ ઉપર તરાય મારી અને તેનું અર્ધું ગાળ્ય ચૂટવી લીધું ટીપુના જ પિતા દેવરથી મખત હાગ બાધને તેની સાથે ગધિ કરી મુસ્કેની વખતે તમને મદદ કરવા અમે આ ટીપુ એવું વચન આપનાર આ જ અગ્રેજો દેવર ઉપર

મરાઠાઓ ચડી આપ્યા ત્યારે પોતાના મિત્ર હૈન્ડને મદદ કરવાનું પોતાનું મનુ નથી એ જોઈને હૈન્ડે મદદ માગી છતાં પોતાના બહે કાન ઉપર હાથ મૂકીને હિંદી પ્રગળા અધકાથી અલગ રહેવાની અમારી નીતિ-નોનક-ટવે-શન પોલિમી છે એવો 'અત્રગ્ન્યમૂનો વોપ કગવા લાગ્યા પન્નુ ડીપુનું અર્ધુ નાન્ય પડાવી લેવાનો જોગ મારો છે એ જોઈને લોડ કોર્નવોલિમનો મિત્રધર્મ જામત થઈ ગયો । આ વખતે બ્રિટિશ રાજ્યનીતિ, આખરુ અને ઇન્ડિયાના દારાવને બાનુએ મૂકીને પાર્લામેન્ટે કોર્નવોલિમના આ પગલા માટે આજ્ઞા માન્યો । કોર્નવોલિમ પછી આવનાર વેનેસ્લી તો સંખ્સીડિયરી સિરખમનો અજમ કીમિયો લખતે આગ્યો હતો વગર લાઘવ્યે મુનકો મેજવવાનો એ કીમિયો હતો પોતે પાઈનું પણ ખગ્ય કર્યા વિના સામ્રાજ્ય જમાવવા અને ટકાવવા વાસ્તે હિંદના ગમળોને ત્યા સંખ્સીડિયરી મેના રાખવાની આ કીમિયામા સમિત હતી અને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ગવનર જનલ વેનેસ્લીએ આ અજમ કીમિયાના જાદુથી જોતજોતામા હિંદુસ્તાનના ધણા મુનક ઉપર કંપનીનો મત્તા ફેલાવો દીધી ઇ નાડના યત્રોદ્યોગને પોતરા વાસ્તે તેને હિંદુસ્તાનમાથી કપામ પણ લઈ જવાનો હતો અને તેથી એરા મુનક વીણી વીણીને તેને કંપનીના તાજામા લાવવાના હતા આ વસ્તુ પણ તે પેતાના કીમિયાદાર સાધી શક્યો

નિજમના સાદગતએ બજવો કર્યો સાદગતદાને અગ્રે તેની છૂપી મલ્લ હતી એ બજવો સમાવવા વેનેસ્લીએ નિજમને મદદ કરવાની તત્પરતા બતાવી લાચાર નિજમે મદદ લીધી, સાદગતનો બજવો સમાયો અને સંખ્સીડિયરી મેના ગખીને વગડનો ફેનો મુલ મુનક કંપનીને કાઢી આપ્યો આ જ લક્ષરના જોગ ઉપર વેનેસ્લીએ ટીપુને પત્ર લખ્યો કે તમે ફર્યો માથે મળીને અમારી સામે ઠાવનુ કરો છો ટીપુએ આનો પ્રત્યક્ષ કર્યો, પણ ટીપુ અગ્રેને સાથે હજુ પણ મૈત્રી રાખે છે એની સાબિતી તરીકે વેનેસ્લીએ

દિનાગપત્ના બદરો અને મુલકોની બેટ માગી । ટીપુ અંગ્રેજોનો મિત્ર હતો પણ ગુલામ નહોતો આ બેટની માગણીથી તેને આશ્ચર્ય થયું પણ એટલામા તો વેલેસનીએ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેને હરાવી તેનું આખું રાજ્ય ખાલસા કર્યું । મરણ દિલના ટીપુને ખ્યાલ પણ નહિ કે પોતાના જ માણસોને અંગ્રેજોએ ફાંસી છે આ જ રીતે વેલેસનીએ કણ્ઠકિટ લીધું, અયોધ્યાના નવામ પામેથી દોઆમનો સુંદર મુલક લીધો અને ગાયકવાડ પાસેથી કપામની પેદાશવાજો કાનમ લીધો આમ ધણે ધણે મુલક મળ્યો એટલે પાર્લામેન્ટને થયું કે મહુ થયું અને તેણે ફરીથી ‘ઇસ્ટા, આમર અને ગવર્નનીતિ’-વાજો કરાવે જાયે ધર્યો પણ એટલામા હિંદુસ્તાનની ગરમી અમલ થવાથી હિમાલયના સિખરો ઉપર ગિગ્ગિગરો સ્થાપવાની જરૂર બની ચર્ચ માર્ક્વિમ એવ હેરિંટઅ ગવર્નર-જનરલ થઈને આવ્યો અને તેને તેપાળ સાથે લડાઈ કરવી પડી, હિમાલય ઉપર મુલક મેળવવો પડ્યો કાષતગનો અજમ જળ મિછાવી તેને મિધિયા, બોસલે અને હોલકર સાથે લડાઈઓ કરવી પડી અને એટલો મલો મુલક લીધો કે જેના લાગ તળે પાર્લામેન્ટની ‘ઇસ્ટા, આમર અને ગવર્નનીતિ’ દલાઈ ગયા । ચૌદસો ચૂઆને મારી તીરથ કરવા ગયેનો મિહનીમાઈની જેમ પાર્લામેન્ટ અને કપનીએ નક્કી કર્યું કે સિંધુ નદીની પેનો તરફ આપણી સગદ વધારવી નહિ પરંતુ લાગ્યદેવનાએ કપની પાસે પોતાનો નિશ્ચય તોડાવવાનું જ જાણે નક્કી કર્યું હોય તેમ લોર્ડ એમ્બરટ ગવર્નર-જનરલ થઈને આવતા બલદેશ માથે લડાઈ નડાઈ અને આમામ તેનામરીમ અને આરાકાનના પ્રદેશો અંગ્રેજોના સુખોપજોગ માટે તેમના જોળામા આવી પડ્યા લોર્ડ બેન્ટિન્કની કાગકિર્દીમા પણ કુર્ગ ગ્રાત તેમને ઓદિવા કરવો પડ્યો અને લોર્ડ એમ્બલેન્ડના સમયમા તો સિંધુ નદીને પાગ રચિયેનોનો સગદ નક્કી કરવા જતા અફઘાનો માથે ઝનકતુ પડ્યું પરંતુ અફઘાનો હિંદીઓના જેવા થાવા ન નીવડતાથી કપનીને પોતાના તેર હજાર માણસોની

અફઘાનિસ્તાનના દિવસમય પર્વતોમા જ કબરો કઢવી પડી ! તેના પછી લોહી એલિન્ગરો હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર-જનરલ થઈને આવ્યો અને તેણે જોયું કે સિંધુ નદીના અને કિનારા ઉપર શાંતિ રાખવાને અર્થે સિંધ પ્રાંત ખાલસા કર્યા વિના અને સિંધિયાની સત્તા ઘટાડ્યા વિના ચાલે એમ નથી, અને તેને એ કડવું કામ પણ કરવું પડ્યું । પ્રખ્યાત અને પ્રખ્યાતિદક્ષ સિંધના અમીરોને ઇસાબ્યા સિવાય દેશમા શાંતિ પ્રસંગવધી ફાવી નહિ । તેની પછી આવનાર ગવર્નર-જનરલ સર હેનરી હાર્ડિંગને તાકીદ આપવામા આવેલી કે લડાઈ કરવાનો અને મુશ્કેલી ખાલસા કરવાનો પ્રસંગ જ તમારે ઊભો ન કરવો પણ તે મિત્રારો શું કરે ? સોળ સોળ મહિના સુધી તેણે તલવાર મ્યાનમાં દાખી રાખી પરંતુ પગખમા સતલજને કિનારે ૬૦,૦૦૦ રીપ્લે ચોદ્યાઓ ઊભેલા જોતા જ તેને તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવી પડી અને પરિણામે સતલજ નદીનો દક્ષિણ કિનારો અને જલદર દોઆખનો પ્રાન્ત કંપની સરકારની સત્તા હેઠળ આવ્યો હવે સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહેશે એવી ખાતરી હતી એટલામા ઈ સ ૧૮૪૮માલોહી ડલહૌમી સાહેબ ગવર્નર-જનરલ થઈને આવ્યા પછી પગખમા પુનઃ ખટપટો થઈ, રીપ્લે લશ્કર બળહીન થયું અને કંપનીના હાથમા ધણો મુશ્કેલી આવ્યો આમ ધીરે ધીરે આખો હિંદુસ્તાન દેશ કંપની સરકારની સત્તા નીચે આવ્યો અને સ્થિતિશોનો વાવટો હિંદુસ્તાનની ચારે દિશાએ ઊડવા માડ્યો સામ્રાજ્યો કેવી રીતે સ્થપાય છે અથવા તો વધે છે તેના ઇતિહાસો વાચનાર હરકાઈ માણુમને કંપનીનું સામ્રાજ્ય કેવી રીતે સ્થપાયું અને વધ્યું તેનો ખ્યાલ આવી શકે મુખેથી મૈત્રી, પ્રેમ, ન્યાય, શાંતિ, એવા મીઠામીઠા વચનો ઉચ્ચારવા અને હૃદયમા કાળા કાવતરા ચોટી દાણેથી કાળા ફૂલો કરવા એ જન્મનાથી બની ન શકે તેઓ કદી સામ્રાજ્યો ઊભા કરી શકતા નથી કે ટકાવી શકતા નથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઈ સારથી જ તેણે પોતાના પાયાના નિયમોમા એક કલમ એવી રાખી

હતી કે 'સાહમિકાની આ કપની પોતાની નોકરીમા સભળતોને કદાપિ ગમશે નહિ' સભળતો એટલે જેઓમા ખાનદાની ભરી હોય અને જેઓ જૂઠું, વચનભંગ કે દગાબાજી કરતા અચકાપ કેવળ 'સાહમિકા'ને જ નોકરીમા રાખવાની અગમશુદ્ધિ જે કપનીએ ન ગમ્યા હોત તો હિંદુસ્તાનમા તેનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયુ જ ન હોત કપનીનો આખો ઇતિહાસ યોજનાપૂર્વકની દગાબાજી, ગુઝાગીરી અને લૂટફાટનો જ ઇતિહાસ છે. ગવર્નર-જનરલો એ તો નિમિત્તરૂપ છે.

આશીનું પણ એમ જ સચું જ્યારે ગઝાધરાજનું મૃત્યુ થયું અને આશીની રાણી, દત્તક દામોદરરાવ હવે આશીનો રાજા થશે એવી આશા રાખીને દત્તવિધાનનેગ વર્નેગ-જનરલની મજૂરી સળશે એવી આશા રાખી રહી હતી ત્યારે હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કલહૌસી હતો. તે અત્યંત શુદ્ધિમાન અને સાહસિક હતો. તે હિંદુસ્તાનમા આવવા નીકળ્યો ત્યારે કપનીના મુખ્ય ડાયરેક્ટર રોબર્ટસને તેને પહેલેથી જ એક સૂચનારૂપ ગુરુમત તરીકે આપી દીધું હતું કે અને ત્યાં સુધી કોઈને દત્તકની પરવાનગી જ ન આપવી સમગ્ર હિંદુસ્તાનનો રાજપકાગ્ગાર સફાર્થપૂર્વક ચલાવવા વાસ્તે આમતેમ ચેરાયેલા દેશી રાજાઓના મુલકો કાકરાની માફક વીણી કાઢી સર્વત્ર એકમેવ કપની સરકારનું જ શાસન પ્રવર્તાવવું એવી ખુદ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પણ નીતિ હતી અને સર જોહન કેના ઇન્ડોયા કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે લોર્ડ કલહૌસી પોતે પણ એમ માનતો કે 'જે દેશ ઉપર હું રાજ્ય કરવા આગ્યો તે દેશનો રમ નકશામા બધે લાન જ કરી દેવો એમા હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાન્ડ બનેનું કલ્યાણ નહેલું છે' x ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની જ આ નીતિ હતી અને લોર્ડ કલહૌસી

x "He never doubted that it was good alike for England and India, that the map of the country which he had been sent to govern should present one surface of red"

એ નીતિનો અમલ કરનાર એક કંપનીનો નોકર હતો. એટલું જ કે આ નોકર વિશેષ માહત્રિક, વિશેષ વિધિનિષેધ વિનાનો અને વિશેષ હુદ્દિશાળી હતો. ફોર્ડ એક રાજ્ય ખૂંટવી લેવાનું તેના મનમાં આવે તો હું એ દૃત્ય કરું કે ન કરું એવી શક્યતા ઓછા ખાનાર કમળે મનનો તે ન હતો. તે તત્ત્વ જ પોતાનો હુદ્દિનો ઉપયોગ અન્યાયને ન્યાય ઠેરવવામાં કરતો અને ધારેની યોજનાનો તત્કાળ અમલ કરતો. અન્યાયને ન્યાય ઠેરવનારા તેના લખાણો પરસ્પર વિરોધી હોય તો તેની પગલા કરવા બેમે એવો દીનોપોએ તો નહોતો અને તેથી જ તેના ખસીતાઓમાં લખેની રૈયતનાં સુખ અને દિલની બડી બડી વાતો આપણને દોગ જેવી લાગે છે.

હુલખડનો પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર માલકમ લોર્ડ કનહૌસીની આ મનોવૃત્તિ બરાબર જાણતો હતો અને તેથી જ મહાગમ્ ગ્રામધર-રાવનો ખસીતો ગવર્નર જનરલ તરફ રવાના કરતી વખતે તેણે પોતે એ જાતની જ નોંધ લખી હતી તેણે ઝાંરીના દત્તકને અમાન્ય કરી ઝાંરી ખાલમાં કરવાની મિશ્રાસ કરી હતી તેનું સ્વસ્થ આ જ હતું તે વખતે લોર્ડ કનહૌસી અપોખ્યા પ્રાન્તમાં મુસાફરીએ ગયો હોવાથી આ ખસીતાનો કંઈ પણ નિર્ણય ન થતા ઝાંરીનું પ્રકરણ ડેટનાયે દિવસ મુધી અધર લટકતું જ રહ્યું. પોલિટિકલ એજન્ટનો મારફત ઝાંરીની ગત્યવસ્થાનો બદોખસ્ત થયો હતો. ઝાંરીની મહારાણીને પૂરી આશા હતી કે પોતાના પતિ મહાગમ્ ગ્રામધરરાવની હઠા પ્રમાણે દામોદરગવ ઝાંરીની ગાદીએ આવશે તેથી તેણે પોતે પણ સીધો લોર્ડ કનહૌસી સાહેબ ઉપર એક ખસીતો લખ્યો અને ઝાંરીના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર એલિમ મારફત તે રવાના કર્યો. તે ખસીતામાં લખ્યું હતું —

અમાગ અશુર સિવરામભાઈએ આ પ્રાંતમાં બિટિશ મગકા નો અમલ રથપાયો તે પૂર્વે જે અમૂલ્ય મદદ કરી કરી હતી તે

મર્યાદાના દક્ષિણે મોટું છે આ મદદ માટે બ્રિટિશ સરકારે અમારા કુળ ઉપર જે મહેરમાની બતાવી અને અમને જે આશ્રય આપ્યો તેને પરિણામે અમારું કલ્યાણ જ થયું છે. કનૈયા સોમે ૪ મ ૧૮૪૨ માં અમારા પતિ મહારાજ ગંગાધરરાવ સાથે જે સુલેહ કરી તે દ્વારા, પહેલાં ૪ મ ૧૮૧૭ માં ગંગા રામચંદ્રરાવની સાથે થયેલી સુલેહમાની બંધી કલમોનું પાનન કરવામાં આવ્યું અને તેને લીધે પ્રાપ્ત યનાગ બંધા લાજ ઝાંશી સરકારને આપવામાં આવશે, એવું આશ્વાસન મળ્યું છે.

* શિવગમભાઈનું સામાન્ય વર્તન, અને તેમનો બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે જીભગતો હૃદયનો પ્રેમ અને તેમણે થયું પૂર્વે ઝાંશી મર્યાદા વગરપરા ગમચંદ્રરાવને મળે એવી જે ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી તે માન્ય કરીને ૪ મ ૧૮૧૭ ની સુલેહ કરવામાં આવી હતી. ઝાંશી મર્યાદાના પ્રેમભાવ અને વિશ્વાસ દર્શ કરવા માટે આ સુલેહથી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે ગમચંદ્રરાવ તેમના પુત્ર અને તેમના વારસ એ શિવરામભાઈના પ્રાંતોના વચગાળાના માલિક છે તે ઉપરથી એ રૂબરૂ થાય છે કે, ગાદીનો વારસો ઔરસ પુત્ર સિવાય બીજા પાસે પળ્યું જશે.

* હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે મૃત પિતાને પિંડદાન અર્પવા વારસો અચના તેના શ્રાદ્ધાર્થે મર્યાદાના વિધિ કરવા વારસો ઔરસ પુત્રની માફક દત્ત પુત્રને પણ પૂરો અધિકાર હોય છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે તેથી આ દત્તવિધાનની પ્રણાલી હિંદુસ્તાનમાં બધા હિંદુ લોકોમાં પ્રચલિત થઈ છે આ પગપૂર્વની રૂઢિ પ્રમાણે અમારા પતિએ તા ૧૮ મી નવેમ્બરને રોજ સાયકાળે, દીવાન નગમિદગાવ આપ્યા લાવા લાહોરીમથ, અને લાના તટોચદ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય મુલકો અને શાહુકાર મંડળને અને મને પાસે બોલાવીને એવું મંત્રુ કે મારી તપિત હવે ખૂબ જ અવસ્ય થઈ છે,

અને કાષ્ઠપણ આપક હવે કાગલ થતુ નથી, તેથી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગાદીનો વાગસ થવા માટે થોડા એવા આપણા કુટુંબમાના કાષ્ઠએક દોશિયાગ બાળકને મારા બોળામાં દત્તક આપવો તે પ્રમાણે રામચંદ્ર-બાબાને બોલાવી મગાવી, અમારા ગોત્રમાના અનેક બાળકામાથી વાસુદેવરાવના આનંદરાવ નામના પાંચ વર્ષના પુત્રને તેમની મિફારસ ઉપરથી પસંદ કર્યો, ત્યારપછી અમાગ પતિએ શાસ્ત્રો-મુજને બોલાવી મગાવીને તેમની મારફત દત્તવિધાન કરાવ્યું બીજે દિવસે સવારે પડિત વિનાયકરાવે સકલ્પ કરાવ્યો, અને આનંદરાવના પિતા વાસુદેવ-રાવે યથાવિધિ પુત્રદાન કર્યું આ બાળકનું નામ દામોદરરાવ ગગાધર રાખવામાં આવ્યું અને દત્તવિધાનનો વિધિ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો.

“મહારાજની આજ્ઞાનુમાર કારભારીમણે મેજર એલિસ અને કૅપ્ટન માર્ટીનને દત્તવિધાનસમાજ બંધ વખતે રાજમહેલમાં પધારવા નિમત્રણ-પત્રિકાઓ મોકલી હતી તે પ્રમાણે તે બંને અમતદારો તા. ૨૦ ની સવારે દસ વાગે રાજમહેલમાં પધાર્યા હતા તે વખતે અમારા પતિએ દત્તકવિધાન માટે સરકારની પરવાનગી મેળવવા વિશે એક ખસોતો આપ્યો, એટલું જ નહિ પણ તે ખસોતો મહારાજની હાજરીમાં તેમને વાંચી બતાવવામાં પણ આવ્યો હતો અને મેજર એલિસે હિંદુસ્તાન સરકારને આપની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે બધું જણાવીશ એવું અભિવચન પણ આપ્યું હતું બીજે દિવસે એટલે સોમવાર તા. ૨૧ નવેમ્બરને દિવસે અમારા પતિ સફળત થયા અને તેમની બધી ઉત્તરક્રિયા ચૌરસ પુત્રની જેમ દામોદરરાવ ગગાધરે કરી હતી.

“અમારા પતિએ મૃત્યુપૂર્વે આ બાળકને બ્રિટિશ સરકારને બોળે મૂક્યો છે હવે તેનું સરલ્પણ કરવું અને તેના ઉપર મહેગબાની રાખવી એ બધું સરકારનું જ કામ છે છેવટે અમારી એટલી જ વિનંતિ છે કે, જે પ્રમાણે દત્તિયાના માણ રાજ પરીક્ષિતે અથવા જાલવણના માદીપતિ બાળારાવે અથવા ઓરછાના રાજા તેજસિંહે

ક્ષીધેલા દત્તક સરકારે માન્ય રાખ્યા છે તે પ્રમાણે આ દત્તવિધાન પણ સરકારે માન્ય રાખવું, કાગળ કે આથીના કરારનામામાં જે 'સતત' શબ્દ આવે છે તેવો શબ્દ પેલા સંસ્થાનાધિપતિઓના કરારનામાઓમાં નથી અને તેથી ઉપર જણાવેલા સંસ્થાનાના કૃતા આથી સંસ્થાનને દત્ત લેનાનો હક્ક વિશેષ છે”

રાણોસાહેબનો ખલીતો ગવર્નર-જનરલ ઉપર રવાના કરવામાં આવ્યો. આથીની ગાદીને ખાલી પડેલી જોઈ મહારાજ ગયાધરરાવના, આનંદસામાના પારોળે ગામમાં રહેનાર પિતરાઈઓમાંથી કોણ સદાશિવ નારાયણ નામનો ગૃહસ્થ આથી આવ્યો અને તેણે પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર માલકમને પોતાને ગાદી આપવાની અગ્ન કરી એ જ પ્રમાણે સદ્ગત રામચંદ્રરાવના નામજૂર ચયેલા દત્તક પુત્ર કૃષ્ણરાવે પણ પોતાનો હક્ક સાબિત કરવાને હિંદુસ્તાનની સરકારને અરજ કરી. આ અને જણ્યો આથીની ગાદી ઉપર કઈ હક્ક પહોંચતો નહોતો, પરંતુ રાજ્યલોભ કોઈનો છૂટ્યો નથી.

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈની વિનંતિ માન્ય કરવા આથીના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર એલિસે તા. ૨૪ મી ડિસેમ્બર ૧૮૫૩ ને દિવસે એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં ૨૫૪ રીતે લખ્યું કે ‘ઓરછાની જેમ જ આથીની માથે પણ આપણા દોરતીના કરાર ચયેલા છે અને બંને કરારનામાની કલમો સરખી જ છે. અને તેથી એક સંસ્થાનને દત્તકને હક આપવો અને બીજાને તેનો ઇન્કાર કરવો એવો ભેદ પાડવો વાજબી નથી કાર્ટે એવ કાવરેક્ટરે પણ તા. ૨૭ માર્ચ ૧૮૩૬ માં મોહલેલી યાદીની ૧૬ મી અને ૧૭ મી કલમોમાં આવી જાતના સંસ્થાનોનો દત્તક લેવાનો પૂર્ણ હક માન્ય રાખ્યો છે તો જે કુટુંબને તેની પહેલાની મદદની સમયે બ્રિટિશ સરકારે સંસ્થાનાધિપતિ તરીકે માન્ય ગણ્યું છે તે પ્રાચીન નથી એ સમજે તેનો એ હક અમાન્ય રાખવો એ બોર્ડ ઓફ કાવરેક્ટરોના દુકમથી વિરુદ્ધ છે અને તેમ

કરવામાં બોર્ડ એવ ડાયરેક્ટરોનો હુકમ અમાન્ય કાર્યો જેવું થશે એવો મારો મત છે.' આ પત્ર જુલેલખાના પોલિટિકલ એજન્ટના હસ્તરમાં એમનો એમ પડી રહ્યો અને પાછળથી કેટલેક દિવસે તે કલકત્તા રવાના કરવામાં આવ્યો. પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ્ય ગવર્નર-જનરલ કે તેના સેક્રેટરીના લખાણમાં થયો નથી એ આશ્ચર્યકારક ચિંતા છે. પણ એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. જરૂર પ્રમાણે કોઈ લખાણ ઉપજાવવું કે કોઈ દાખી રાખવું, કોઈ વચનનો મુલતો અર્થ કરવો કે બીલટો અર્થ કરવો એ માત્રાજન્યરચાપકોના શાસ્ત્રની મહત્ત્વની ટીકા હોય છે. અને તેથી ઝાંશીનું શું કરવું એ નક્કી થાય તેની ઉપર જ જુના કરારનામાના અર્થ કરવાના હતા કે નવાં વિનંતિપત્રોનો ઉપયોગ કરવાનો હતો. ઝાંશીનું ભાવિ તો કંપનીના વિલાયતના ડાયરેક્ટરોએ લોર્ડ ડલહૌસીને આપેલ ગુરુમુત્ર ઉપરથી નિશ્ચિત થઈ જ ગયું હતું. પરંતુ સરળ મનની અને દૂરદષ્ટથી આગાત એવી રાણીને એની ક્યા ખબર હતી ? તે તો બ્રિટિશ મરકારની ન્યાય ચુતિ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને નિરાંતે બેઠી હતી.

૭. “ મેરી ઝાંશી નહીં દૂંગી ”

રાણા લક્ષ્મીબાઈએ ગવર્નર-જનરલને જે ખસીતો મોકલ્યો તેને ઝાંશીના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર એલિસે ટેકા આપ્યો હતો, એ આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોયું.

ઈ. મ. ૧૮૫૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં લૉર્ડ કલહૌસી જ્યારે કલકત્તા ખાણે આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાની કાઉન્સિલની સભા ખોલાવી અને ઝાંશી પ્રકરણનો નિકાલ કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. તે મહા સમક્ષ હિંદી સરકારના પરરાજ્ય-મંત્રીએ ઝાંશી મંરચાનનો ઇતિહાસ તેમ જ બ્રિટિશ સરકાર આપેના તેના મંરંધોની દૃઢી માહિતી રજૂ કરી. લૉર્ડ કલહૌસીને પોતાને તો આ જાણતમ કંઈ વિશેષ વિચાર કરવાપણું હતું જ નહિ, કાગળ કે તેણે આવી જાળનો વિશે પોતાનો મત રૂપે રીતે બાધી મૂક્યો હતો. તેણે લખ્યું હતું કે—

“આપણા પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવાને બારને આપણા મુલકની વચમાં આવતા રજવાડાઓને ખાલસા કરી તેમને કબજે લેવાની મળી આવતી તકને ઝંખી લેવા સામે કોઈ કંઈ પણ તકરાર ઉઠાવે એ વસ્તુની શક્યતા જ મારા ખ્યાલમાં આવતી નથી, કાગળ કે આપણા મુલકની વચમાં આવતા આ સરચાનો આપણી તાકાતને મજબૂત કરવાને બદલે તેને કષ્ટ પહોંચાડે એવો જ વધારે મંબવ છે એમ માનવાતી હું દિમત રજૂ છું, અને એવાં મંરચાને ખાલસા કરીને સરકારી તિજોરીમાં મહેસૂલ વધારવાનું અને જે મુલક આપણા તાબામાં આવે ત્યાં આપણી ગભરપદની ચાલુ કરીને તેનું હિત સાધવાનું કાર્ય જ આપણે કરીએ છીએ એમ હું ખગ દિલથી માનું છું.”

“મારો એ દૃઢ અને રૂપે અભિપ્રાય છે કે કડાપણુપૂરત અને મંગીન રાજ્યનીતિ પ્રવર્તવાના હેતુથી બ્રિટિશ સરકારને મુવકો મેળવવાની ન્યાય તકો જે અવારનવાર મળે તો તેમને જતી કરવા

કે શુભાવવા બ્રિટિશ મરકાર જગજે બધાયેલી નથી પણ એ તકો તાબેદાર ગાંધોની બધી જાતના વાગસોમાથી કાઢપણ પ્રકાગ્નો વારસ મેળવવાની નિષ્ફળતામાથી મળતી હોય કે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લઈને તેને વાગસાદક આપવા વાગ્તે બ્રિટિશ સરકારની મજૂરી મેળવવાની નિષ્ફળતામાથી મળતી હોય." * આમ યેનકેનપ્રકારેણ મુલક અને મહેસૂલની લૂટ ચલાવવાનું જેના મનમા રમી ગયું હતું તે માણસ આશી પ્રકરણનો નિકાલ બીજી કઈ રીતે કરવાનો હતો ? આ પ્રકરણ વિશે તેણે લખેલા દગવનો મુખ્ય ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:-

"I cannot conceive it possible for any one to dispute the policy of seizing the advantage of any just opportunity for consolidating the territories that already belong to us, by taking possessions of states which may lapse in the midst of them, for thus getting rid of these petty interfering principalities, which may be a means of annoyance, but which can never, I venture to think, be a source of strength, for adding to the resources of the public treasury and for extending the universal application of our system of Government to those whose best interests I sincerely believe will be promoted thereby."

"It is my strong and deliberate opinion that, in the exercise of wise and sound policy, the British Government is bound not to put aside or neglect such rightful opportunities of acquiring territory or revenue as may from time to time present themselves, whether they arise from the lapse of subordinate states by the failure of all heirs of every description whatever, or from the failure of heirs natural, when the succession can be sustained only by the sanction of Government being given to the ceremony of adoption according to Hindu Law."

“ઝાંસીના મહારાજા ગંગાધરરાવ ઈ સ. ૧૮૫૩ ના નવેમર મહિનાની આખરે મૃત્યુ પામ્યા અને તેમને સંતાન ન હોવાથી તેમણે પોતાના મૃત્યુ પૂર્વે એક હોકાગને દત્તક લીધો. હવે આ દત્તક પુત્રને ઝાંસીની માદીના વાગસ તરીકે હિંદુસ્તાનની મરકારે મંજૂર રાખશે એવી મહારાજાની વિધવા ગણીનો વિનંતિ છે.

ઝાંસી સરકારના માથે થયેલા બધા કાવકરાર અને બીજા પત્ર-બ્યવહાર જોતા મને એમ લાગે છે કે ઝાંસી મંરકારની સત્તા હાલમાં બ્રિટિશ સરકારની પાસે આવી છે તો ન્યાય અને રાજ્યનીતિની દૃષ્ટિએ તે બ્રિટિશ મરકાર પાસે જ ગ્રહે એ યોગ્ય છે.

ઝાંસી સરકારના જોવા જ નામપુર અને તેહેરી રાજ્યોનો પ્રજા બીજો થયેલો. તે વખતે પ્રબળ વિચાર વિનિમય થયેલો. આ મિત્રાપ્ય શુદ્ધેશબેકના નાના નાના ગળયોના મનુષ્યોએ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર માલ્સે એટકોફે જે નિરોપ ધોગણ નક્કો કર્યું હતું તેનો વડી મરકારે ઈ સ. ૧૮૩૭ માં સ્વીકાર કર્યો હતો અને તે ઉપરાંત ઈ. મ. ૧૮૪૯ માં કોર્ટ ઓફ કાયરેક્ટરોએ માલ્સે મરકારો મંમથે જે સર્વ-માધારણુ ધોગણ નક્કો કર્યું છે તેનો એકદર વિચાર કરતા એમ એક્કસ લાગે છે કે ઝાંસી સંરકારને મિનચારસ ગણી બ્રિટિશ મરકાર જો તેને પોતાના તાબામાં લઈ લે તો તેમાં ગેરવાજગી કંઈપણ નથી.

કાયરેક્ટરોનું રપજ કથન છે કે “હિંદુસ્તાનના સર્વસાધારણુ કાયદા અને પરપગ પ્રમાણે જે ગળયો સત્તાગાના જોવા રતતર નથી તેમની માલેકી માર્વલોમ મરકારે માન્ય કરેલા દત્તક મિત્રાપ્ય બીજા કોઈ પાસે જઈ શકે નહિ, અને એવી (દત્તકની) રમ્મ આપવાને આપણે કાયદાથી કે પરપગથી કોઈપણ રીતે બધાયેલા નથી, અને આમ દત્તકની પરવાનગી ન આપવાને કારણે આપણા તાબામાં આવેલા મુવકના લોકોના હિતની આપણે યોગ્ય કાળજી રાખવી જોઈએ.”

હવે સર ચાર્લ્સ મેટકાફનું દષ્ટિબિંદુ નીચે પ્રમાણે છે:—‘જે સંસ્થાનિકો અને રાજાઓને ઔરસ પુત્ર ન હોય તેમને દત્તક લેવા લઈને વડી સરકારને મળતી મિલકતોનો હક કુચાડવો ઇષ્ટ નથી. અને એ લોકો દત્તક લેવા તૈયાર થાય તો તેમને માન્ય રાખવા બ્રિટિશ સરકાર ખરેખર બધાયેલી નથી.

આ બાબતમાં વંશપરપગથી ગાદીના હકદાર રાજાઓ છે તેમની વચ્ચે અને જેઓ સાર્વભૌમ સરકારના જાગીરદાર કે મજ્જમદાર છે તેમની વચ્ચેનો ભેદ લક્ષ્યમાં લેવો જોઈએ. જેઓ વંશપરપગના ગાદીના હકદાર રાજાઓ છે તેમને જે ઔરમ પુત્ર ન હોય તો તેઓ જેમને વાગસાહક પહોંચતો હોય એવા બીજા માધ્યસેને પડના મૂકી દત્તક લઈને તેને વાગમ બનાવી શકે અને આવા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે લીધેલા દત્તકને બ્રિટિશ સરકારે માન્યતા આપવી જોઈએ.

પરંતુ જેઓને કોઈ રાજા કે બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી જાગીર કે સરંજામ પગક્રમને કારણે કે બેટ દાખલ મળેલો હોય તેમને જે ઔરમ પુત્ર ન હોય તો તેમની ગાદીનો વાગસાહક કા તો લડાઈ કે એવા કાગલોથી તેમને જે જાનના હક મળ્યા હોય તે ઉપર આધાર રાખે છે; અથવા તો ઔરસ પુત્રને ગાદીનો જેટલો હક પહોંચે છે તેટલો દત્તકને પહોંચતો ન હોવાથી તેઓ દત્તક લેવાની પરવાનગી જાગીર કે સરંજામ આપનાર રાજા કે સાર્વભૌમ સત્તા પાસે માગી દત્તકને મજૂર કરાવી તેને ગાદી આપી શકે છે.’

અને જાંશી મંરથાન આ બીજા પ્રકારનું માંડવિક ગણ્ય છે. તે જેના તાબામાં છે તે સાર્વભૌમ બ્રિટિશ મગકાગના તાબામાં છે. જેટલે જાંશીના રાજાને ઔરમપુત્ર ન હોવાથી તે પાતું લઈ લેવાની મત્તા સાર્વભૌમ બ્રિટિશ સરકારને છે. આથી મંરથાન માંડવિક છે એ વિશે ઈર્ષ પશુ સંદેહ નથી. પહેલાં પશુ તે સ્વત્ર નહોતું તેટલી મંરથાન જેટલું સ્વત્ર મનાય છે તેટલું સ્વત્ર પશુ આ રાજ્ય નથી.

રાજ્ય કે આશી તેહેરીનો એક લાગ છે અને તેહેરીના મુખ્ય માલેક શિવાએ તેની દેખરેખ ખીળ્યોને સોપી હતી

ઈ સ ૧૮૦૪ મા શિવરામભાઈએ બ્રિટિશ સરકાર સાથે કરાર કર્યો તેમા લખ્યું હતું કે 'આશીના સુબેદાર પેશવાસરકારના માહિતક' ઈ સ ૧૮૦૩ મા 'વઝીર-ઉલ-અર્ગ' અપાયો અને કરાર થયા પારે બ્રિટિશ સરકાર સાથે સુલેહ કરનાર ખુદ શિવરામભાઈએ પોતે ખૂન કર્યું હતું કે 'અમે પેશવા સરકારના હુકમ પ્રમાણે આશી પરધાનની દેખરેખ ગળાએ છીએ' વળી શિવરામભાઈએ બ્રિટિશ સરકારને જાણી મેળવવા માટે અર્જ કરેલી તેમા પણ લખ્યું હતું કે 'પેશવા મગધરની રજા વગર આશી મરધાન વશપરપરાને માટે માગી નેવાનો અમને અધિકાર નથી' આ બધી બાબતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આશીના સુબેદારનો દરજ્જો કેવો અને કેટલો છે બાઈ સાહેબ આશી-મરધાનનો કાગલાગ કગતા હતા તે આશીના માલેક તરીકે નહિ પરંતુ એક નો ૨, સુબેદાર-આમીલ તરીકે તેમનો કારભાર માલુ ગાખવો કે નહિ તે પેશવા મગધરની સત્તાની વાત હતી ઈ સ ૧૮૦૩ મા 'વઝીર-ઉલ-અર્ગ' અપાયો ત્યારે જે કરારનામું થયું તે વખતે ખુદ શિવરામભાઈ આશીના કેવળ કતેકટગના દરજ્જાનો મ.જુમ હતો, અને તે પેશવાને જમાખરવ્યો જે દિસાખ મોકલતો તેમા એ પ્રમારની સહી કરીને મોકલતો દૂકાણુમા આશી સ્વતંત્ર નહિ પણ માહિતક સરધાન છે એમ માનીને તે હવે બાઈસાહેબના વશને પાસે રહેવા દેવું કે નહિ તે પેશવા સરકારના અધિકારની વાત છે આ મુદ્દો લક્ષ્યમા લઈને જ રામચંદ્રવાવને ઈ સ ૧૮૧૫ મા સુબેદારોનો પોશાક આપવાની અગ્રેજ સરકારે ના પાડી હતી એમા તેમને લાય એ હતો કે આમ કરીને તેઓ પેશવા સગકાગના હક ઉપર તરાખ મારતા હતા

ઈ સ ૧૮૧૭ મા બ્રિટિશ સરકારને પેશવા સાથે સધિ થયા પછી આશીની કુલ માલેક બ્રિટિશ સરકારના હાથમા આવી હતી

તેમ જીતાં પણ તેમણે જાંશીના સૂબેદાર રામચંદ્રરાવનો સૂબેદારનો દર વંશપરંપરા માટે સ્વીકાર્યો નહોતો. શિવરામભાઈ અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે મારો સ્નેહસંબંધ હોવાથી જાંશીનું સમસ્ત રાજ્ય નહિ પણ તેમાંના કેટલોક ભાગ જે શિવરામભાઈના તાબામાં હતો તે તેમને વંશપરંપરાને માટે સરકારે આપ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૧૭ ના ઠગરનામાની બીજી કલમ પ્રમાણે રામચંદ્રરાવ અને તેના વારસો શિવરામભાઈના એ પ્રાન્તના જ વંશપરંપરાના માલિક થયા હતા. જાંશીના સૂબેદારો જ્યારે વંશપરંપરા ગાદીએ આવતા ત્યારે તેમનો આ ગૌણ દરજ્જો કાયમ જ રહેતો; અને ઠેક ઈ. મ. ૧૮૩૨ મુધી તો તેમને રાજ્યનો ખિનાજા પણ મળ્યો નહોતો.

ઈ. મ. ૧૮૩૫ માં રામચંદ્રરાવ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે મૃત્યુ પૂર્વે તેમણે એક ઠોકરાને ગાદીના વારસ તરીકે દત્તક લીધેલો, પરંતુ સરકારે તે માન્ય ન રાખતા ગાદી તેના બત્રીજા રઘુનાથરાવને આપી હતી. ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં રઘુનાથરાવ મરણ પામ્યો ત્યારે તેની ગાદી તેના ભાઈ ગંગાધરરાવને આપી હતી. એ જ ગંગાધરરાવ હવે મરણ પામ્યા છે.

ગંગાધરરાવને ઔરંગ પુત્ર નથી. એટલે જેને જાંશીની ગાદી વંશપરંપરા માટે આપવામાં આવી હતી તે રામચંદ્રરાવનો પણ કોઈ ઔરંગ વારસ મળ્યો નથી. જાંશી અને બ્રિટિશ સરકારનો મંબંધ થયા પછી જે જે રાજ્યોએ ત્યાં રાજ્ય કર્યું છે તેમને કોઈને ઔરંગપુત્ર નહોતો અને નથી, એટલે વંશપરંપરા ચાલનારી જાંશીની ગાદીને માટે હાલ કોઈને દર મળ્યો નથી એમ જ ગણવું જોઈએ.

હમણાં જ મરણ પામેલા રાજામાહેબે મરણની એક જ દિવસ પૂર્વે જે ઠોકરાને દત્તક લીધો છે તે ઠોકરો વચાવળી જોના બંદુ દ્વારા મર્યો છે. આમજમગજની સ્થિતિમાં કેટલું દત્તવિધાન મંચવ્યુક્ત હોય એ મંજૂર ન છે. અને આ એવું જ અતિથય મંચવ્યુક્ત મનાય છે,

કારણ કે સદ્ગત રાગને વારસ લેએ કોઈને દત્તક લેવાની ઇચ્છા પહેલા કદી થઈ નહોતી એ સૌ જાણે છે. પોલિટિકલ એજન્ટે ગામના મૃત્યુ અને દત્તવિધાન સંબંધે જે રિપોર્ટ ક્યો છે તેમાં પણ એમ જણાવેલું છે કે 'જાણીતા રાગને મરણ વખતે દત્તક લેવાનો એકાએક પ્રિયાગ થયો તેથી દગબારીઓ આશ્ચર્ય પામ્યા હોય એવું દેખાતું હતું કારણ કે સૌ કોઈ એમ જ માનતા હતા કે ને મવળી માલમિયમ્ત રાણીને સુપરત કગવાની જ સિટિસ સરકારને જાનામણ કરશે'

મહારાણી લક્ષ્મીનાથએ ગવર્નર-જનરલ માહેનને જે ખસીતો યોકલ્યો છે તેમાં તેમણે એવી અરજ કરી છે કે છુલ્લખડના તેહેરી, દતિયા અને જાલવણ જેવા અસ્થાનોનો દત્તકનો હક માન્ય રાખનામાં આવ્યો છે તેમ જાણીતો દત્તક પણ માન્ય ગણવો પણ આ ખામતમાં એક ખુદો છુનાઈ ગયો છે કે તેહેરી અને દતિયા એ સ્વતંત્ર અસ્થાનો છે, એટલે તેમના વારસા સંબંધેનો નિયમ જાણીતો લાગુ પડે નહિ, અને જાલવણ માલમિક સંસ્થાન છે છતાં તેને દત્તક લેવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે એ વાત ખરી, પણ આ ખામતમાં એટલું લક્ષ્યમાં ગણવું જોઈએ કે કોઈ એક સંસ્થાનને એકાદ પ્રમગે સિટિસ સરકારે દત્તક લેવાનો હક આપ્યો એટલે બીજાને તેવો હક મળવો જ જોઈએ એવું ઈર્ષ નથી તેમ જ એક ઉદાહરણ ઉપરથી બધાને તેવો હક મળી જ જરો એમ પણ માનવાનું નથી ખુદ જાનવણ અસ્થાનને દત્તકનો હક કાયમને માટે મળી ગયો એમ પણ માનવાનું કારણ નથી, કારણ કે દત્તવિધાન થતા પછી જાલવણ સંસ્થાન ખામમાં રહ્યું હોય એવું જ ચાલે છે

રાણીએ દત્તકને માન્ય કગવાના કારણના ટેમમાં એવું લખ્યું છે કે "ઈ મ ૧૮૧૭ ના કરારનામાની બીજી કનમ પ્રમાણે ગમ અદગવ, તેના વારસ અને તેની પછી થનાગ મથગાઓ ગાદી ઉપર આવે અને જાણીતું ગામ વસપરપરા ચાલે એમ સિટિસ મગકારે કબૂલ થયું છે" આ મતમનો એવો અર્થ થતો જ નથી કે જાણીતા

રાજા જે કોઈને દત્તક લે તેને બ્રિટિશ સરકાર માન્ય રાખે જ બીજું, ખુદ ગમચડગવના દત્તકને પણ માન્ય રાખવામા આવ્યો નહોતો.

ઝાચીએ માર્કસિક ગમ્મલ છે સાર્વભૌમ બ્રિટિશ મરકાર પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી સનદો પ્રમાણે તેનો રાજા જાગીરદાર ગણાય બુદ્ધિખંડના બીજા જાગીરદારના જેવા જ તે પણ જાગીરદાર છે અને જાગીરદારે તો જાગીર જે રીતે પ્રાપ્ત કરી હોય, યુદ્ધપગમ કરીને મેળવી હોય કે કોઈની કૃપાથી ભેટ તરીકે મેળવી હોય તે રીતે જ તેનો વાગસાહક નક્કી થાય છે જાગીર ભેટમા મળી હોય તો જાગીર આપનાર મતાનો આ વારસાહકને મર્યાદિત કરવાનો હક હોય છે. જાગીરદારને ખુલ ન હોય તો બીજાને વારસા હંગામો કે નહિ તે સાર્વભૌમ સરકારની ઇચ્છાની વાત છે આજે હકીકત એટલી જ છે કે ઝાચીના સદ્ગત ગમ્મને ઔરમ પુત્ર નથી અને બ્રિટિશ સરકારના મબદમાં આવેલા એક પણ રાજાને ઔરસ પુત્ર નહોતો. જેને જાગીર વશપર-પરા આપેલી તેનો દત્તક પણ સાર્વભૌમ બ્રિટિશ સરકારે માન્ય ગણ્યો નહોતો. અને આ હેતુ સુમેદાગ મગાધગવને ઔરસપુત્ર નથી અને તે દત્તક લેશે એ વાત ખુદ તેની પ્રજાને પણ કદી સ્વપ્નમા આવી નથી.

આ બધી હકીકત હિપચી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે મગાધગવે હોયેલા દાવનો દત્તક અમાન્ય કરવાનો બ્રિટિશ સરકારને હક છે. કેટલું જોવ ડાયરેક્ટરોનું પણ એવું જ દર્શિબિંદુ છે અને હિંદુ ગમ્મ-જોના દત્તક લેવાના હકના પક્ષપાતી બુદ્ધિખંડના લે મવનર સર ચાર્લ્સ મેટકાફના મન્તવ્ય પ્રમાણે પણ એવું જ કહે છે.

ઔરનપુત્ર ન હોવાથી ઝાચીનું મસ્થાન ખાલસા કરવાનો બ્રિટિશ સરકારને હક છે અને મસ્થાનને વારસ ન હોવાથી મસ્થાન ખાલસા થાય છે એ ચાનુ રાજાનીનિને સુમગત જ છે.

આ સંસ્થાન અંગ્રેજ મરકારને મળવાથી તેને વસ્તુતઃ કંઈ જ ફાયદો નથી સંસ્થાન કંઈ મોડું નથી, તેની હિપજ કંઈ વધારે આવતી

નથી, પરંતુ બ્રિટિશ મુલકની વચ્ચે આવેલા એ સંસ્થાનને જે બ્રિટિશ મુલક માથે જોડી દેવામા આવે તો, જુદેલખાંડનો રાજ્યકારભાર સ્થાપવાનું સુગમ પડે, એટલા જ માટે તેને ખાલસા કરવામા આવે છે. બ્રિટિશના ૭૩ હેક્ટર આવવાથી ઝાંરીની પ્રજાનું કલ્યાણ જ થશે.

આ પ્રજાકલ્યાણનો અનુભવ પણ ચર્ચ ચૂક્યો છે. રામચદ્રગવને ઝાંરીની જાગીર વસાવગપરા આપ્યા પછી તેની ગાદી જે ગાજબાને આપવામા આવી હતી. આ બનેલાથી કોઈ ઔરસ પુત્રો નહોતા. પહેલો ગદુનાથરામ રાજ્ય સ્થાપવાને નાયાયક નીરડયો હતો અને તેના વખતમા રાજ્યની બિપજ અદ્દાર લાખથી ત્રણ લાખ સુધી જીતરી વર્ધ હતી તેના પછી ગંગાધરરાવને ગાદી આપી હતી પરંતુ તે પણ ફેટલાક વર્ષ સુધી રાજ્યકારભાર સ્થાપવા નાસાયક હતો આ બને પ્રસંગોએ બ્રિટિશ સરકારે રાજ્યના સૂત્ર પોતાના હાથમા લીધેલા અને રાજ્યની તિજેરી સપતિથી ઉભરાવી દીધી હતી.

જાલવણ સંસ્થાનમા પણ એક દત્તકના વખતમા રાજ્યકારભાર બગડી ગયો હતો અને તે સંસ્થાનને આનાદ જનાનરા બ્રિટિશ સરકારને રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમા લેવો પડ્યો હતો.

આમ ઝાંરી અને જાલવણમા ગેરકાયદેમગના વાગસ અને દત્તક માન્ય રાખવાના માઠા પ્રતિજ્ઞામા આવ્યા છે તેથી આવું ફરીથી બનવા ન પામે તે માટે હું એવો કરાવ કરું છું કે 'બ્રિટિશ સરકારે પોતાના કર્તવ્ય ઉપર અડગ રહી, ઝાંરી સંસ્થાન મનથે પોતાની તસાતો ઉપયોગ કરવો અને ગંગાધરરાવે લીધેના દત્તકને નામજૂર કરી ઝાંરી સંસ્થાનને બિનવાગસ કરાવી તેને ખાલસા કરવું '

પોલિટિકલ એજન્ટે કરેલી જવામજી પ્રમાણે ગણીસાહેબને ભરપૂર સાલિયાણુ આપવું અને એ પ્રાન્તની રાજ્યવ્યવસ્થા હમણાં જોને સોપવામા આવી છે તે લે ગવર્નરને સોપવી "

ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલના એક સભ્યે તો ગવર્નર-જનરલના

કરાવને તરત જ અનુમોદન આપ્યું, પણ ખીત્ત બેએ શરૂઆતમાં ઝાંશીની સાથે નવા કરાર કરી તેને સ્વતંત્ર સંસ્થાન તરીકે રાખવા બલામણુ કરી. પણ પાછળથી તેમને ગવર્નર-જનરલની વાત ગળે બીતરી ગઈ અને તેમણે પણ એવો મત આપ્યો કે ઝાંશી સંસ્થાન કદી સ્વતંત્ર નહોતું; ઝાંશીના રાજા પ્રથમ પેશવાના અને પાછળથી બ્રિટિશના નોકર હતા અને તેથી ઝાંશી ખાલસા કરવાનો બ્રિટિશ સરકારને પૂરેપૂરો હક છે અને સરકાર એ હક બજાવતી હોય ત્યારે અમારે કંઈ જ કહેવું નથી !

આવી રીતે ઝાંશી પ્રકરણનો સાર્વભૌમ બ્રિટિશ સરકારના વડા પ્રતિનિધિ લોર્ડ કલહૌસીએ નિકાલ કર્યો. તેના કરાવની બાપા માયાવી અને હજકપટથી ભરેલી હતી તે આખો કરાવ વાંચતાં તરત જ જણાઈ આવે છે.

કાઈ પણ મુશ્કે અર્થથી લેવાનું અમાઉથી જ નક્કી થયું હોય એટલે પછી તે અર્થથી લેવાના પક્ષમાં જ કરારોની કલમોનો કે પત્રઅવહારની બાધાનો અર્થ કરવામાં આવે એમાં આશ્ચર્ય જ નથી. શુદ્ધેલખડા પગપેસારો કરવો હતો, પેશવાની વિરુદ્ધ ઝાંશીના સૂબેદારને પોતાનો મિત્ર બનાવવો હતો અને શુદ્ધેલખડામાં પોતાનો પગ બરાબર જમાવવો હતો ત્યાંસુધી કરારોની બાધાનો એક અર્થ થતો હતો અને પોતાનો સત્તા જમાવવાનો હેતુ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે એવું જણાવા માડતા જ “ગરજ સરી કે વૈદ વેરી” એ કહેવત પ્રમાણે કરારોની બાધાનો જુદો જ અર્થ કરતા કંપનીના અમલદારો જરાએ અચકાયા નહિ. એમણે પોતાની શુદ્ધિનો ઉપયોગ એ કરારોની બાધાનો કંપનીને લાભકારક અર્થ કરવામાં જ કર્યો અને પ્રજાકલ્યાણનો શબ્દોચ્ચાર કરી ઝાંશી સંસ્થાન ખાલસા કર્યું.

મંધિ કે કરારો મેટ્રે બાગે સુલેહ અને પરસ્પરના મેળ માટે કરવામાં આવે છે. તેમા સ્વાર્થની હિંદ્રિથી હટકખારી શોધવાનો હેતુ

હોતો નથી; તેથી તેની લાપા-સાદી, સજ્જો દૂંઠો અને રૂપ મરજ હોય છે. અને ન્યારે મંધિ કરનાર બંને મક્ક વચ્ચે કોઈ પ્રશ્ન હોતો શ્યામ ત્યારે મંધિની કલમોનો અર્થ સહેલાઈથી કરી શકાય અને પરસ્પર સાથેનો મેળ તૂટે નહિ એવી રીતનું એનું ધક્કતર હોય છે. આથી આવી સધિની કલમોનો અર્થ કરવાનો હોય ત્યારે તે લાગતા-વળગતાના ધર્મ, પરંપરા અને હિનની નિષ્ઠાએ કરવાનો હોય છે; નહિ-કે કોઈક ખીખના સ્વાર્થને માટે ઉત્પટાંગ. ટોરેન્સ નામનો એક સેખક કરારનામા ત્રિસે આ અર્થનું લખી ગયો છે તેમ છતાં અંગ્રેજ સરકારે દિંદના રાજ્યો સાથે કરેલી સંધિઓની ભાષા ભ્રામક દેખાય છે. તેનો અર્થ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર મનમમતો કરવાની છૂટ અંગ્રેજ સરકાર જ લેતી બાકી છે. નહિ તો ન્યોર્થ નીમએ મરદ, ઇરિયા કંપનીને આપેલી સનદમાં ચોખ્ખુ જણાવ્યું હતું કે હિંદીઓની પ્રજાકીય અને ધાર્મિક પ્રજ્ઞાસિકાઓ પ્રત્યે આદર રાખવાના હેતુથી એનું હરમાવવામાં આવે છે કે કુર્કુખના વડા કે પિતાઓના હક અને સત્તાની ગળવણી તેમના ધર્મ-દિંદુઓના દિંદુધર્મ અને મુસલમાનોના ઈસ્લામધર્મ-પ્રમાણે જ કરવી; છતાં હિંદી રાજ્યોનો દત્તક સેવાનો હક છીનવી લેવાનું કંપનીના અધિકારીઓને સૂચનું તે થાયું કે પરંતુ સામાન્યોની પ્રમારતના પાયામાં આમાં જ જૂઠું, વિશ્વાસપાત, ઉત્તરવિંદી અને લૂટફાટ હોય છે.

ઝાંડી સાથે યથેલા કરારોની ભાષાનો જુદો જુદો પરિચયિતમાં જુદો જુદો અર્થ કરવામાં આવ્યો અને એ અર્થવાણુ કરારો કાઢપરનું લોડ કલહોસીનું આખું ભાષ્ય વાંચતાં કોઈ ખોળા માથુસના મન ઉપર એવી જ છાપ પડે કે બ્રિટિશ સરકારે ન્યાયનું જ પગલું લીધું છે. કરારોની કલમોનો એમણે ક્યાંએ ભ્રમ કયો નથી. એટલું જ નહિ પણ એના મનમાં હમેશાં પ્રજાનું હિત જ રહેલું છે. આનું જ નામ માયાવી ભાષા. ઝાંડીનો પહેલેથી ઠંક સુધીનો ઇતિહાસ વાંચતાં આ માયાળજની પાર જોઈ શકાય છે.

૧. રાણી લક્ષ્મીબાઈએ ગવર્નર-જનરલને એક ખસીતો લખ્યા પછી ઘણાં દિવસ સુધી જ્યારે કંઈ જવાબ આ-વ્યો નહિ ત્યારે તેણે પોતાના મંત્રીઓની મનાદથી એક ખીતે ખસીતો ગવર્નર-જનરલ ઉપર મોકલ્યો. આ ખસીતોમાં તેણે ઝાંચો અને બ્રિટિશ સરકારનો અંમલ કેવી રીતે બધાયો, કેવી રીતે તે વધતો ગયો. અને તે કેવું સ્વરૂપ પકડતો ગયો, ઝાશી સરથાને આજ સુધી બ્રિટિશ મંકારને અનાગનવાર કેવી મદદ કરી છે, તેની હકીકત લખી છે.ના સદ્ગત ગામતે બ્રિટિશ સરકારના અમલદારોની ગમણ લીધેલા દત્તકને માન્ય ગામી તેને ઝાશી મર્યાદાનો માલિક કંવાનો અગત્ય બતાવી હતી મેજર માલકમ કે જેણે આ પૂર્વે ઝાશી સરથાન ખાલસા કરવાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો તેની ન્યાયબુદ્ધિ પણ આ વખતે જમત થઈ અને તેણે આ ખસીતો રવાના કરતી વખતે તેનો સાથે જોડેલી નોંધમાં આ દત્તકને માન્ય ગમવાની બલામણ કરી હતી ઝાશી સરથાનની સમગ્ર અને બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યેની વફાદારીને તદ્દન ભૂખી જવાનું તેનાથી બન્યું નહિ ગણી માહેમે તૈવાર કરેલ ખસીતો તેમ જ બ્રિટિશ મંકારના ઝાશી સરથાન ઉપર આવેલ આભારપ્રદર્શક જૂના પત્રો વગેરે સાથે તેણે તા ૨૮ ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૪ ને રાજ અનુકૂલ નોંધ લખી ખસીતો કલકત્તા રવાના કર્યો પણ આ ખસીતો કલકત્તા પહોંચે ત્યાર પહેલાં તો ઝાશીનું ભાવિ નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું તા ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે જ લોર્ડ કલહોસીએ ઝાશીને ખાલસા કરવાનો હુકમ આપી દીધો હતો.

ઝાશીનું મર્યાદા ખાલસા કરવાનો ગવર્નર-જનરલને ૬ગવ બુદ્ધેખખડના પોલિટિકલ એજન્ટ ઉપર લખાઈ આવ્યો, એટલે તેણે ૧૫ મી માર્ચ ૧૮૫૪ ને દિવસે ઝાશીના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર એલિમને હુકમ લખી મોકલ્યો અને સરથાન ખાલસા કરવાનું જાહેર-નામું મહી મિકા સાથે મોકલાવી આપ્યું જાહેરનામામાં લખવામાં આવ્યું હતું કે —

" જાંશીના મહારાજ ગગાધરગવ તા ૨૧ મી નવેમ્બર ૧૮૫૩ ને રાજ મૃત્યુ પામ્યા છે મૃત્યુ પૂર્વે તેમણે દામોદરરાવને દત્તક લીધો છે, પરંતુ નામદાર ચર્વન-જનરલ સાહેબે તે દત્તવિધાન નામજૂર કરવાથી, હિંદુસ્તાનની સરકારના સેક્રેટરી તરફથી તા ૭ માર્ચ ૧૮૫૪ ને રાજ આવેલા હુકમ પ્રમાણે જાંશી મરયાન સિટિશ મહારાના અમલમા સામેલ કરવામા આવ્યું છે આ જાહેરનામાની મારફતે તમામ લોકોને જણાવવામા આવે છે કે, જાંશી પ્રાંત હાલ બ્રિટિશ્વરના પો-સિટિશ એજન્ટ મેજર એલિસને સોંપવામા આવ્યો છે, માટે જાંશી પ્રાંતની સમસ્ત પ્રજાએ 'આપણે સિટિશ સરકારના અમલમા છીએ' એમ સમગ્ર મેજર એલિસ સાહેબને મહેમુલ બરવુ અને સુખી અને સંતુષ્ટ રહેવું તા ૧૩ મી માર્ચ ૧૮૫૪' ડી એ માલકમ.

આ જાહેરનામા પ્રસિદ્ધ થતાં જ જાંશીના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શિવરામભાઈના કુટુંબની રાજસત્તા નષ્ટ થઈ અને તે નામાકિત વચનો લખ થયો. જાંશીમા સ્વરાજ્યનું સુખ લેનારી પ્રજા તો આ જાહેરનામા વાંચીને રતબ્ધ જ થઈ ગઈ સ્વરાજ્ય જવાથી તેને બહુ માફુ લાગ્યું અને મરયાનની સેવા કરવામા જ જોમનું ધણુંખરું જીવન વ્યતીત થયું હતું તેવા સુતસદી લોકોને અત્યંત ખેદ થયો. જે સાર્થાનિકોએ સિટિશ સરકાર સાથે ધણા સમય સુધી અત્યંત મિત્રતાભર્યું વર્તન રાખી તેને વાગવાર સહાય કરી હતી તે સાર્થાનિકોને આવો બદલો મળશે એવું જાંશીની પ્રજાએ સ્વમામા પણ માન્યું નહોતું સ્વરાજ્યનું સુખ જવાથી પ્રજાને ભારે ખેદની લાગણી યાવ પરંતુ લોર્ડ કનહૈસી ગાહેબે તો જાંશી મરયાન પ્રજાના હિતને અર્થે જ ખાલસા કર્યું હતું. લોકોને આ જ પરતુની સમજ પડી નહિ સ્વરાજ્ય છીનવાયા પછી હિત ક્યા રહ્યું ? પ્રજા આસપાસના પ્રાંતોનો વહીવટદાર થવાથી આવેલા પરિણામે જણ્યતી હતી 'ભ્યારે કોઈ દેશી મરયાનનો અત્ત લાવવામા આવે છે ત્યારે ત્યાના રાજાને ખસેડી નેની જગાએ એક અંગ્રેજ નીમવામા આવે છે એ અંગ્રેજને કમિસ્નર કહેવામા આવે

છે ત્રણ કે ચાર ડઝન ખાનદાન દેશી દરગારીઓને અને મંત્રીઓને તથાને કમિશનરના ત્રણ કે ચાર સલાહકાર નિયુક્ત કરવામા આવે છે. દરેક દેશી રાજા જે હુમરો સૈનિકોનું પાવન કરતો હતો તેની જગ્યાએ આપણા થોડાક સૌ સૈનિકોને ગણવામા આવે છે પેનો પહેલાંના નાનકડો દગબાગ નાશ પામે છે ત્યાનો વેપાર ધટી જાય છે ગાજ-ધાની વેરાન થઈ જાય છે લોકો દગાલ થતા જાય છે અંગ્રેજોને કુલેકાલે છે, અને વાદળાની જેમ ગગાને કિનારેથી ધન ખેંચીને તેને ટેમ્સને કિનારે નિચોવવામા આવે છે * આ બધી વસ્તુઓનો આસપાસના મુલકના વહીવટ ઉપરથી અનુભવ મળેલો હોવાથી ઝાંશીની રાજા ઝાંશી ખાલસા ચવાથી પોતાનું દિત કેવી રીતે સંધારે તે સમજી શકી નહિ. લોડ ડલહૌસીના વચનોનો અર્થ ઝાંશીની ખેવકૂક પ્રજા કેવી રીતે સમજે ? તો પછી એની કદર તો ક્યાથી કરે ?

મરયાન ખાલસા કર્યાનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી મેજર એલિસ સાહેબ સગકારનો ખલીલો રાણીસાહેબને સુખત કરવા રાજમહેલમા ગયો. તેણે રાણીસાહેબની મુનાકાત હમેશાની જેમ દરગાર મદાલમાં ચકના પડદામાંથી લીધી એલિસ સાહેબે અવર્ન-જનરલનો ઠરાવ

* Upon the extermination of a native state, an Englishman takes the place of the sovereign under the name of commissioner, three or four of his associates displace as many dozen of the native official aristocracy, while some hundreds of our troops take the place of the many thousands that every native chief supports. The little court disappears trade languishes, the capital decays, the people are impoverished, the Englishman flourishes, and acts like a sponge, drawing up riches from the banks of the Ganges, and squeezing them down upon the banks upon the Thames

—John Sullivan

રાણીસાહેબને વાંચી મળાણાઓ અને ઝાંશી સરથાન ખાલમા કરવામાં આવ્યું છે એવું જાહેર કર્યું

દામોદરરાવના દત્તવિધાનની મજૂરી આવશે અને તેમને રાજ્યાં-
વિષેક કરવાનો પ્રયત્ન સમારંભ થશે ત્યારે આ સગીર બાળગજ
તરફથી નમૂનેદાર રાજ્યકારનાર હું કરી જતાવીશ એવી આકાંક્ષા
અને આશા સેવતાં રાણીસાહેબને સરથાન ખાલમા કર્યાના દુ સહ
સમાચાર કાને પડતાં જ કેવો જળજળ શોક થયો હતો તેની કદપના જ
ફરવી ગઈ. તેમની ઉંમર આ વખતે માત્ર અઠાર વર્ષની જ હતી.
એક પરમેશ્વર સિવાય તેમને હવે કેઈની આશરો નહોતો. તેમનાં
નેત્રામાંથી અખંડ અશ્રુધારા વહેવા માંડી, ઠંઠ બરાઠ આવ્યો અને
તેમના મુખમાંથી માત્ર એટલા જ ઉદ્ગાર સરી પડ્યા કે ' મિત્રી
ઝાંશી નહીં હૂંગી. ' આ કરુણ પરંતુ તેજસ્વી ઉદ્ગારોની પાછળ
રાણીનો ઝાંશી ઉપરનો અપ્રતિમ પ્રેમ અને તેને જાળવવાનો નિશ્ચય
જ વ્યક્ત થતો હતો. પરંતુ પડદામાં રહેનાર આ વીર રમણીના
આકાંક્ષે દોણ પૂછે ? મેજર એલિસ ફરીથી એકવાર ઝાંશી સરથાન
ખાલમા થયું છે એવું જાહેર કરી ત્યાંથી ચાલતો થયો

૮. અને રાણી-?

કેશરનામાનો પોતાને મનફાવતો અર્થ કરીને લોર્ડ કલહીસીએ ઝાંચી ખાલસા તો કર્યું અને ત્યાં અંગ્રેજી અમલ બેસાડી પણ દીધો. બ્રુદેલખંડમાંનો કાચા સોના જેવો ઝાંચો પ્રાન્ત લોર્ડ કલહીસીની ઇચ્છા પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારના અમલ તળે આવ્યો.

ઝાંચી તાખામાં આવતાં જ અંગ્રેજ સરકારે સંસ્થાનની ફાજના માણસોને ૭ મહિનાનો પગાર બક્ષિસ આપીને તેમને છૂટા કર્યા. તેમને ઠેકાણે અંગ્રેજી લશ્કરની ભરતી કરી. જરૂર પડ્યે સિપ્રીની હાવણીમાંથી લશ્કરની મદદ મળે એવો બંદોબસ્ત કર્યો. અંગ્રેજી લશ્કરી અમલદારોએ ઝાંચીના કિલ્લા ઉપરની યુદ્ધસામગ્રીમાંથી ક્ષણીખરીનો નાશ કર્યો; દારૂગોળો તળાવમાં ફેંકી દીધો અને પેશવાના વખતની જૂની તોપો નકામી કરી નાખી.

મેજર માલકમ કે જે ઝાંચીના સંબંધમાં આવ્યો હતો તેની વડોદરાના રેસિડન્ટ તરીકે બદલી કરી અને ઝાંચીમાં એક નવો જ માણસ કર્નલ મેકફર્સન ગ્રાસિયર મંરથાનનો પોલિટિકલ એજન્ટ થઈને આવ્યો. આ નવા માણસને મૂકવામાં ઝાંચીની કંઈ પણ શરમ ન પડે એ હેતુ હતો. ઝાંચીમાં કમિશનરનો અમલ ચાલુ થયો અને કમિશનર તરીકે મેજર સ્કીન આવ્યો.

બ્રુદેલખંડના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર માલકમે ઝાંચી સંસ્થાન ખાલસા કરતી વખતે ઝાંચીની રાણી વિગે હિંદુસ્તાનની સરકારના 'ફારેન સેક્રેટરી'ને લખી જણાવ્યું હતું કે:—

“ ઝાંચીનાં મુથીલ અને પ્રત્યેક માણસને પૂજ્ય એવાં આ રાણીને ઝાંચીના ખતનામાંથી અથવા તે પગંદ કરે ત્યાંથી દર મહિને કંપનીમિલ્કાના ૫૦૦૦ રૂપિયાની આબુવિકા આપવી, ઝાંચીનો રાજ-મહેલ તેમને હવાલે કરવો અને તેને તેમની ખાનગી મિલકત

ગંજીવી; ગણીસાહેબની દયાતી સુધી તેમની કે તેમના કામ માણસની ઉપર અંગ્રેજ સરકારની કાર્ટનો અમલ ચલાવવો નહિ અને મદગત મહારાજા ગંગાધરરાવની ઇચ્છા પ્રમાણે મર્યાદાનું મર્વ ઝવેગત અને ખાનગી સિંક ગણીસાહેબને સુમત કરવા અને તેમના સંગાસમધીની યાદી કરી તેમના લાજપોષણને અર્થે સરકારે કષ્ટક નિમણૂક કરી આપવી ” શ્રીમત દામોદરરાવના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમા આ ઉપરાંત એટલું વધારે હતું કે — “ અંશીમા જે ખગીયા છે તેમાંના કેટલાક રાણીનેઆપવા, આસી સિવાય પૂના વગેરે ઠેકાણે જે મહેલ છે તે અને ખાનદેશમા પારાખે ગામની જગીર છે તે અને કેટલાક ગામ જે પટેલાઇના વતન છે તે તથા ત્યાંનાં મકાન વગેરે રાણીમાહેબને આપવા ”

પણ લોર્ડ કલહૈસીએ મેજર માલકમના આ લખાણ ઉપર જે નોંધ લખી છે તે અંગ્રેજી ન્યાયનો એક અદ્વિત નમૂનો જ છે તે લખે છે કે ‘રાણી વિરોની મેજર માલકમની એક સિવાયની બધી સૂચનાઓ પૂરેપૂરી વાજખી છે જે એક અપવાદરૂપ છે તે અત્યંત મહત્વની પણ છે. મેજર માલકમ સૂચવે છે કે મદગત રાજાની બધી મિલકત રાણીને આપવી. પણ મને ભય છે કે એ મિલકતને આમ આપી દેવી એ સરકારની સત્તાની બહારની વાત છે, કારણ કે આ ખાનગી મિલકત કાયદાથી ગણીની નહિ પણ મદગત જેને દરક લીધો હતો તેની માલિકીની છે સરચાનનો વારસો દરકને નયે મળે, પણ ખાનગી મિલકતનો વારસો તેને જ મળે એ જ વાજખી છે ” *

* “All the proposals of Major Malcolm regarding the Ranees etc. at Jhansha were very proper and may be approved subject to one exception, which is an important one. He proposes that all the property of the late Rajah, which by law will belong to the son whom he adopted. The adoption was good for conveyance of private rights, though not for the transfer of the principality ”

(Minute of the most noble the Governor-General of India).

રાજ્યનો વારસો આપવાનો' પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે સરકારે જે દત્તવિધાન નામંજૂર કર્યું તે ખાનગી મિલકત આપતી વખતે મંજૂર કરે છે એ વિચિત્ર વાત છે. પણ આ મિલકત કેટલી હતી, તે જાણવા પછી આમાં વિચિત્રતા જેવું જરાએ નહિ લાગે. મહારાજા ઝેંગામરરાવ મૃત્યુ સમયે લગભગ સાડાચાર લાખ રૂપિયાનું ઝવેરાત અને અઢી લાખ રૂપિયા રોકડા મૂકી ગયા હતા. હોડાં ડલહૌસીએ આ બધી સંપત્તિ છીનવી લઇને કંપનીની તિજોરીમાં જમા કરી દીધી અને એમ 'કલ્ચુ' કે ખાગક દામોદરરાવ પુખ્ત વયનો થશે ત્યારે તે તેને સોંપવામાં આવશે. પણ દામોદરરાવ જ્યારે પાકી ઉમરનો થયો ત્યારે તે તેને આપવામાં આવેલી નહિ. તે વખતે તે એમ કહીને જમ કરવામાં આવી કે રાણીએ અંગ્રેજ સરકાર સામે બંડ કર્યું છે! બંડ રાણીએ કર્યું અને મિલકત દામોદરરાવની જમ થઈ! બંડમાં દામોદરરાવ સામેલ હતો કે નહિ એ પ્રશ્ન જ જીઓ થતો નથી, કારણ કે બંડ વખતે તો તે સાવ ખાગક હતો! આ કિસ્સો એટલે ઇસિપની 'વડુ અને ઘેટાનું બચ્ચું'ની કથાની જાણે નરી આવૃત્તિ!

પોલિટિકલ એજન્ટની આગ્રા પ્રમાણે રાણીને ઝાંશીનો કિલ્લો અને તે ઉપરનો રાજમહેલ ખાલી કરીને ચહેરમાંના રાજમહેલમાં પોતાના સરસામાન સાથે આવી રહેવું પડ્યું. અંગ્રેજોએ પોતાની લશ્કરી પદ્ધતિઓ મંગાવીને કિલ્લાનો પાકો બંદોબસ્ત કર્યો, અને સંસ્થાનમાંની પ્રજા પોતાનું દુઃખ મનમાં જ દાખી રાખે અને બહાર દેરફેર પણ ન ઉઠાવે એવો પણ બંદોબસ્ત કર્યો. રાણીને હજી પણ અંગ્રેજ ન્યાય ઉપર વિશ્વાસ હતો, તેથી તેમણે હજી પણ લખાપતી કરવાનું નક્કી કર્યું અને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી મળતી માસિક પાંચ હજાર રૂપિયાની જીવાઈ નક્કરી તેમણે બોર્ડ આવકાવરકટસને પોતાને થયેલા અન્યાય વિશે અપીલ કરી. તેમણે ઉમેશચંદ્ર બોનહીને સાઈ હજાર રૂપિયા આપીને પોતાના તરફથી વકીલાત કરવા વિલાયત મોકલ્યા. આ વકીલ સાથે તેમણે જે બહીતો મોકલ્યો, તેમાં ડલહૌસી

માહેબના કરાવમાનું અસત્ય અને અપ્રામાણિકપણું ધુસ્તું કરી મતાવ્યું હતું તે ખલીતામાના મુખ્ય મુદ્દાઓનો સાગ આ પ્રમાણે છે —

“ પૂર્વે ગમચદરાને લીધેલો હતક અંગ્રેજ સરકારે મજૂર કર્યો નહિ તેથી હાલમાં ગંગાધરાએ લીધેલો હતક પણ મજૂર કરી રાકાય એમ નથી એમ ગવર્નર-જનરલ હેડે ડે પરતુ આમાં સાચી વસ્તુસ્થિતિને બેહુદી રીતે જોવામાં આવી છે, કારણ કે ગમચદરાવનો હતક નામંજૂર કર્યો તેનું કાગળુ એ છે કે એ હતક રામચદરાને નહિ પરતુ તેમની પત્નીએ લીધો હતો, તે વખતે તેમના સગા કાકા રઘુનાથરાવ અને અમાધરરાવ ગાદીના નિકટના વારસ હવાત હતા; અને આ બે જણે ઉકાલેલી તકરાર ઉપરથી જ અંગ્રેજ સરકારે પરગોત્રમાંથી લીધેલા એ હતકને અમાન્ય કર્યો હતો પરતુ આ કારણો ગંગાધરાએ લીધેના હતકને વિશ્વકુન બાકુ થતા નથી ગંગાધરાવને નિકટના વારસ બીજા કોઈ નથી હિંદુધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે હતક લેવાનો તેમનો પૂરેપૂરો હક છે અને તેમણે પોતાના ગોત્રમાંથી અને જુગમાંથી નજીકના મખવવાળો છોકરો હતક લીધો છે તેથી તેને માન્ય કરવો એ સરકારની ફરજ છે હિંદુસ્તાન મંદકારે યદાતદ્વા કાગળો દર્શાવી ખાલમાં કરેલું અમારું મરયાન હતક પુત્રને નામે પહેલાની જોમ સરતેવ રીતે અનાવવાનો હકમ થવો જોઈએ.

એ જોજી લાન ઝાંશી મરયાન અંગેની મહેરબાની લેએ મળેલું છે એમ હિંદુસ્તાન સરકારનું કહેવું છે, પણ તે તદ્દન અમત્ય છે. ઝાંશી મરયાન અંગે અંગ્રેજો તરફથી જાણિસ મળેલું મરયાન નથી. અમારા પૂર્વજોએ પેશવા સગડાગની કારકિર્દીમાં મહાન પરાક્રમના કામો કરેલા હોવાથી તેમની જહાદુરી લેએ તે તેમને મળેલું છે. એટલું જ નહિ પણ તેમણે પોતાના પરાક્રમને જોરે તે જીતી લીધેલું છે અમારા પૂર્વજોએ સ્વપગક્રમે પ્રાપ્ત કરેલું આ મરયાન ખાલસા કરવાનો બ્રિટિશ સરકારને જગાએ હક નથી ”

આ ખલીનો ગમેતેટનો લાજવાન અને ન્યાયી હોય તોપણ

વિલાયતમાં તેનો નિકાલ શો થાય એ નક્કી જ હતું હિંદુસ્તાનનો નકશો અને તેટલો લાલ રંગે રમવાની લોહડાંડોની નીતિને બોડાં એવડાવેકટસનો પૂરેપૂરો ટેકો હતો. અંગ્રેજી મુલકોની વચ્ચેવચ્ચે દેશી મંરથાનેનું અસ્તિત્વ ડલહૌસીને ખૂંચતું હતું, કારણ કે તેને લીધે રાજ્યકાગજારની સુંદરતામાં ધાખાં પડતા હતા. તે કહેતો કે ‘તે આપણા બ્રિટિશ પ્રાન્તોની વચમાં આવેલું હોવાથી તેને જો આપણે લઈ લઈએ તો શુદ્ધભંડ ઉપગના આપણા કન્યાને મળ્યૂત કરવાની આંતરવ્યવસ્થામાં તેને લીધે ધણી સરળતા થશે’ બોડાં એવડાવેકટસે આ મતને ટેકો આપ્યો અને તા. ૨ એપ્રિલ ૧૮૫૪ને રાજ બોડાં ઝાંશી સરથાન ખાલમા કરવાની તક ન જવા દેવા માટે લોહડાંડોની શાખાશી આપી અને આ અન્યાય ઉપર પોતાની મહોર મારી. હવે રાણીને ખાતરી થઈ કે અંગ્રેજો કે દલોડો કરવાથી વિલાયતમાંથી પછુ ન્યાય મળવો શક્ય નથી.

તેને એકવાર તો બારે નિરાશા થઈ સત્ય અને ન્યાય ઉપર તેને કેટલો અચળ વિશ્વાસ હતો? તેના પૂર્વજોએ-ઝાંશીના માર્થાનિકોએ બ્રિટિશ સરકાર સાથે કેવળ વફાદારી જ નહોતી રાખી? બ્રિટિશ સરકારને આજ્ઞાતના સમયમાં તેઓએ સાચા મિત્રની જેમ સહાય નહોતી કરી? અને ખુદ બ્રિટિશ સરકારે પણ તે માટે આભાર નહોતો પ્રદર્શિત કર્યો? બ્રિટિશ સરકાર સાથેની સંધિની શરતોનો સાદો સીધો અર્થ એવો નહોતો થતો કે ઝાંશીના રાજા-તેના પતિને દેશની પરંપરા પ્રમાણે હિંદુધર્મશાસ્ત્રાનુસાર દત્તક લઈને તેને ગાદી આપવાનો હક હતો? શું તેના જમાનાના બીજા રાજાઓને આવા હકનો લાભ ખુદ બ્રિટિશ સરકારે જ નહોતો લેવા દીધો? આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ હકારમાં આવે તોમ છતાં બ્રિટિશ સરકારે આ અઢાર વર્ષની હિંદી અખળાને અન્યાય કરવાનું કાણુ જણે કેમ સૂઝ્યું એક અખળા હિંદુ વિધવા તે શું કરી શકવાની છે એવી ગણતરી પણ કદાચ બ્રિટિશ સરકારના મુખ્ય અધિકારીઓએ કરી હોય સામ્રાજ્યભાવસાથી

અંધ બનેલા એમને કેવી રીતે એ ખ્યાલ આવે કે સત્ય કે ન્યાયને કોઈ દિવસ કાયમને માટે દાખી સકાતા નથી ? એમ કહેવામા આવ્યું કે ઝાંસી ખાલસા કરવાથી ઝાંસીની પ્રજાનું દિત થશે, તે છુપી થશે. બ્રિટિશ મરકાન્ની ઝાંસીની પ્રજા પ્રત્યેની બિલરાતી આ પ્રીતિની પ્રજાએ દેદની કદર કરી તેની કથા તો ઇતિહાસે પોતાના કુવદ અવાજે કહી દીધી છે

ગાંધી એકવાર તો ભારે નિરાશામા હૂંપી ગઈ. આરે તરફ તેને કેવળ અમકાર જ દેખાયો. સત્ય ન્યાય, એવયનીપણ, મૈત્રી આ ઉત્તમ ગુણો જાણે આ સસાગ્રમાથી ગરી જતા તેને લાગ્યા તેને આ સસાગ્ર ઉપર જાણે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. પતિના મૃત્યુ પછી હિંદુ વિધવાને કપાળે આ વૈરાગ્ય વિના બીજું શું લખેલું હોય છે ? દત્તકપુત્ર દામોદરગવ તરફ દષ્ટિ કરી જેમનેમ કરીને દિવમ પસાર કરવા, ન્યાયી હકોથી તે વચિત થયો તેથી તેને છાતી સાથે ચાપીને છાના અશ્રુ વહાવ્યા કરવા એ સિવાય તેને જીવનમા બીજો શો રસ રહ્યો હતો ? પતિના મૃત્યુ પછી શૂન્યમય થયેલું પોતાનું જીવન પ્રજાપાલનમા વ્યતીત કરવાની અને પ્રજાના કુખ માટે પોતાની જાતને પ્રસન્ન નાખવાનો તેને આકાંક્ષા હતી પરંતુ તેની આ સાત્ત્વિક મહત્ત્વાકાંક્ષાના બ્રિટિશ ગભ્યસત્તાએ ચૂંટા કરી નાખ્યા હતા તેને કપાળે તો હવે દીનતા અને અપમાન જ આવ્યા હતા હવે તેને જીવનમા બીજું રહ્યું ચે શું હતું ? તેની વશપરપગની અંગેજ સરકાર સાથેની મિત્રતાને તરછોડવામા આવી હતી, અને તેની રાજનિધાને તુચ્છ ગણનામા આવી હતી. આવી પરિસ્થિતિમા તેના મનમા વિચારોનું કેલુ તોફાન ચાલતું હતું તે કાણ કહી શકે ?

પણ દિવસ જતા આ તોફાન ઉપર ઉપરથી તો ચાત દેખાવા લાગ્યું તેણે પોતાની આખી જીવનચર્ચા જાલ્લી નાખી

રાણીએ પોતાના દુઃખના દિવસો ઈશ્વરભક્તિમા પસાર કરવા માડ્યા પુરાણશ્રવણ, જપ, પાર્થિવપૂજા, રામનામચેષ્ઠન અને શ્રી-

મહાલક્ષ્મીનું દર્શન એ તેમનો નિત્યનો ધાર્મિક આચાર થઈ પડ્યો. શ્રીમદ્દાલક્ષ્મી ઉપર એમની અત્યંત શ્રદ્ધા હોવાથી તે દર શુક્રવારે અનશન કરતાં અને સાંજે તેના દર્શને જતા.

મુંદર્યાન ખાલમા થયા પછી દરબારી લોકોને છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા. રાજમહેલમાંનો પહેવાનો બધો વૈભવ જીડી ગયો હતો. રાણીમાહેજનો બધો કાગજાગ તેમના પિતાશ્રી મોરોપત અને સદમણગવ ખાડે એ બે જથ્થુ ચવાવતા હતા. દરબારી લોકોને રજા આપવામાં આવી હતી, પરંતુ આશ્રિત લોકોને આ દયાળુ ગમણી કેવી રીતે છોડી દે ? પહેલેથી ચાલતો આવેલો સૈકડો આશ્રિતોના બોલો રાણીમાહેજ ઉપર જ હોવાથી પાચહાજ રૂપિયાનું કંગાળ પેન્શન તેમને કેવી રીતે પૂરું પડે ? આ કારણે તેમના દિવસો અત્યંત મરીબાઈમાં પસાર થતા હતા અંગ્રેજોના અન્યાયને કારણે તેમના મનને અપાર વેદનાઓ થતી હતી, તોપણ ઈશ્વરમક્તિમાં નિમમ થઈ તે પોતાના દિવસો પમાર કરતા હતા.

દામોદરગવ ઉપર રાણીની અત્યંત પ્રીતિ હતી ઈ. સ ૧૮૫૫માં તેને સાતમું વર્ષ બેમનાં તેને ઉપવીત આપવાનો પ્રસન્ન ઉપગ્રિયત થયો. રાણીને આ સમારંભ એક રાજકુમારને જાણે એ રીતે ઊજવવો હતો. પણ રાણી પાસે ખગચ કરવા જેટલા પૈસા નહોતા બિટિશ મરકાગની તિળેરીમાં ગગાધરરાવના છ લાખ રૂપિયા દામોદરરાવને ખામે જમા પડ્યા હતા તેમાંથી એક લાખ રૂપિયાની માગણી કરી, પરંતુ વડી સરકાગની સૂચના ઉપરથી કમિશનરે જવાબ આપ્યો કે 'રૂપિયા દત્તકને નામે જમે છે એટલે તમને તે અપાય નહિ, કારણ કે ઉમરમાં આવ્યા પછી દામોદરરાવ તે રૂપિયા માટે સરકાર ઉપર દાવો કરે તો ભરી આપવા પડે તમને જો રૂપિયાની જરૂર જ હોય તો આ પ્રતિષ્ઠિત માણુમોની બખીનગીંગી લખી આપો કે છોકરો મોટો થયા પછી રૂપિયા માગે તો અમે તમને પાછા આપીશું '

રાણીસાહેબને આ અપમાન પણ સહી લેવું પડ્યું અને તેમણે ચારે જણનાં જામીન આપી રૂપિયા લીધા !

આટલાથી જ આ અપમાનપરંપરા પૂરી નહોતી થતી. તેને અપાતું પેન્શન પણ છીનવી લેવાનો ઘાટ ઘડાયો. ‘તમારા પતિનું સરકારી કરજ ભરવાની જવાબદારી તમારી છે, તેથી તે કરજ પૂરું ભરાઈ જાય ત્યાંસુધી તમારું પેન્શન બંધ કરવામાં આવે છે’ એવું રાણીને જણાવવામાં આવ્યું.

રાણીએ ધણું ધણું લખી જોયું કે ‘મારા પતિનું આપણું રાજ્ય તમે ખાલમાં કર્યું અને બધી તિભેરી જમ્મ કરી, તો હવે કરજ ફેડવાની જવાબદારી મારી નથી પણ તમારી છે. પતિની મિલકતનો વારસો જો મને કે મારા દુર્લભ પુત્રને મળે તો તેના કરજનો જ વારસો અમને કેવી રીતે આવે છે ?’ રાણીનો જવાબ તદ્દન સીધો હતો અને ઈન્દોરના રેસિડન્ટ હોમિસ્ટને પણ તેને ટેકો આપ્યો. પરંતુ રાણીનું પેન્શન પતિના કરજપેટે બંધ કરવામાં આવ્યું. ગંરથાનના અનેક પેઢીના આગ્રિનો અને તેમનાં કુટુંબોના ભરણપોષણનો ભાર રાણીસાહેબ ઉપર પડ્યો હતો. વળી જૂના કુમાર્યાર અને દાનધર્મનો ખર્ચો પણ હતો જ. જે અનેક પેઢીના ગંરથાની નોકરોની ગંરથાન ખાલસા થવાથી નોકરી છૂટી ચઈ હતી તેમને ગદદ કર્યા વિના પણ આવે એમ નહોતું, અને તેથી રાણીને ખરચપાણીની કેટલી ચિંતા કોતરી ખાતી હશે એનો ખ્યાલ તો કોઈપણ ખાનદાન માણસને આવી શકે. પરંતુ આ રાજયોગિની તપસ્વિની આવી કષ્ટમય પરિસ્થિતિમાં પણ સર્માચરણ કરીને પોતાનું જીવન સત્કાર્યમાં વ્યતીત કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી.

પરંતુ આંધીમાં અંધેજી રાજ્ય ચલાવવા પડી રાજ થતી ગોદલ્યા તેનાથી જોવાતી નહોતી. હિંદુ માત્રનો જીવ ગોપૂજનમાં રહેલો હોય છે અને ગાયને તે માતા ગણેલો હોય છે. ગોપ્રાણજીપ્રતિપાલનનો મંત્ર

રાણીને તો શિવાજી મહારાજ પાસેથી હરેક સ્ત્રિપત્ને મળે છે તેમ મળ્યો હતો, તેથી તેણે ગોદત્યા બધ કરેા એવી અરજી અંગ્રેજ મરકાગને કરી. ઝાંશીના હમરો માણસોએ આ અરજીને અનુમોદન આપ્યું, પણ આ અરજી ફેકી દેવામાં આવી. પોતાની રાજધાનીમાં થતી ગોદત્યાનું પાપ પોતાને તેમ જ પોતાના સદ્ગત પતિને લાગે છે એવું રાણીને લાગવા માંડ્યું અને આખરે ઝાંશી સહેર છોડીને કાશીવાસ કરવાની રાણીએ રમ્મ માગી ! આવી રમ્મ માગતાં રાણીને કેવું દુઃખ થયું હતું ? ગંગાધરરાવના મૃત્યુ પછી ઝાંશી ખાલસા કર્યાનું જાહેરનામું મેજા એલિસે વાચી મંજળાબું ત્યારે ‘મેરી ઝાંશી નહોં દૂગી’ એવું પ્રેમ અને અભિમાનથી બોલો ઊઠનારી રાણી ઝાંશી છોડીને કાશીએ જવાનો વિચાર કરવા લાગી ત્યારે તેના મનમાં ફેરી ફેરી વેદનાઓ થતી હશે ! પરંતુ વિષાતાએ કાશીવાસ પણ તેને નસીબે લખ્યો નહોતો. ઝાંશીમાંના સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્દાસકૃમીના કેવાલપના ખરચ માટે પહેલાં બે ગામ આપવામાં આવ્યાં હતાં, તે પણ જપ્ત કરવામાં આવ્યા. તેણે અનેક અરજીઓ, અનેક વિનવણીઓ કરી જોઈ, પરંતુ ફરેવને કાગળે વૈલવના શિખર ઉપરથી દુઃખની ઝાંડી ખાઈમાં ફેંકાઈ ગયેલી મદાયરણી અને પવિત્ર આ માનિની મેન્યાસિનીના મનને આવા ધર્મહજયી જે આધાત થયો હતો એની કલ્પના જ થતી નથી. એણે અપમાન ઉપર અપમાન ખમ્યાં હતાં; દુઃખ ઉપર દુઃખ સલા હતાં.

તે સ્ત્રી હતી, તરુણી હતી, વિધવા હતી, અબળા હતી, પણ તે આ ઉપગાછાપરી પડતા દુઃખો અને થતાં અપમાનોથી તેનો આત્મા અકળાવા લાગ્યો, આ જુલમની મામે ઉછાળા મારવા લાગ્યો, અને આ બધીએ પ્રાણને કચકનારી બાધાઓને ફગાવી દઈ મુક્ત થવા ચનગની રહ્યો.

૯. દેશમાં બળવો

રાણીના મનમાં બળર મથન ચાલતું હતું દીન, અમદાવાદ અને અપમાનિત સ્થિતિમાં જીવવું તેને અમલ થઈ પડ્યું તેના હૃદય ઉપર જાણે કે એક આચાર ચપાતો હતો, અને આખો વખત તે જો કે ઈશ્વરભક્તિ અને પુણ્યશ્રવણમાં નિમગ્ન થયેલી દેખાતી તોપણ તેના મનમાં એક વિચક્ષણ અજાણો થતો હતો. આ અમલ પરિસ્થિતિમાંથી આર્થ શોધવા તેનું મન મથતું હતું તેણે આટલી નાની વયમાં પણ ખૂબ અડતીપડતી જોઈ હતી તેને અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો કે સ્વાતંત્ર્ય વિના ધર્મનું આચરણ પણ અશક્ય છે

તેને પોતાનું બાળપણ અને યજ્ઞાવર્તમાં નાનાસાહેબ, ગરસાહેબ સાથે ગાળેલા દિવસો યાદ આવ્યા નિર્વાસિત પૈશવાની મહેનમાં ચાલતી વાતો પણ તેને યાદ આવી કાઈ કાઈ વાર ધોડેમવાગ થઈને જંગલમાં પહોંચી મધ્ય પછી નાનાસાહેબ તે બાળકોને દેશમાંની પરિસ્થિતિની વાતો કરતા અગ્રેજોની શુદ્ધગીરી, ઉત્તરપંડી અને હિંદુસ્તાનના રાજાઓની સ્વાર્થો, સંકુચિત અને દેશ વિશે હિંદાસીન મનોદશા—એ બધું તેને જાણે ફરીથી જોવા અનુભવવા મળવા લાગ્યું. તેણે જોયું કે સતારા અને તળવગના રાજ્યોને મિનવારમ ડગવી કંપની પોતે જ તેમની વારસ થઈ બેઠી હતી તેણે જોયું કે અથોબ્યા અને નાગપુતના રાજ્યોને કનહૌસીએ ખાલસા કરી તેમના મહેલોમાંના જરજરવાહીરને હરબજારમાં લિલામ કરીને વેચ્યું હતું તેણે જોયું કે શરૂથી પણ અમંગલિત તેમ જ ઐક્યવિહીન શિખો સ્વરાજ્ય શુભાવી અગ્રેજોના તાબેદાર થવા હતા નેપાળ અને ઘઘરેશ ઉપર વિનાકાગ્યની ચડાઈઓ કરી તે રાજ્યોના કીમતી મુલકો અગ્રેજ કંપનીએ ઓઢિયા કરેલા તેણે જોયા અને તેણે જ્યારે જોયું કે નિર્વાસિત બાહરાવના મરણે પછી તેને મળતું આઠ લાખનું પેન્શન હતકપુત્ર નાનાસાહેબને આપવાનું કંપનીએ બંધ કર્યું છે ત્યારે નાનાસાહેબની અપમાન અને

રોપથી ધુઆફૂઆ થતી મુનિને તેણે પોતાના મનઃચક્ષુ સામે જોઈ. ખુદ દિલ્હીના બાદશાહની 'બાદશાહ'ની પદવી પણ કંપનીના હાથે ખૂંટવાયેલી તેણે જોઈ. તેણે જોયું કે આખા દેશના રહાસલા, રાજ્યો અને અસંખ્ય જમીનદારો પોતાનાં રાજ્ય કે જાગીર ક્યારે ખાલસા થશે એ બાબમાં સપડાયેલા છે. દરેક જાગીરદારને ચિંતા થતી હતી કે કંપની સરકાર મનદ માગશે ત્યારે શું બતાવીશું અને સનદને અભાવે જાગીર ખાલસા થશે એટલે શું કરીશું, ક્યાં જઈશું ? તેમને માટે આ જીવનમરણનો સવાલ હતો.

આમ આખા હિંદુસ્તાનમાં હલહોસીની રાજ્યો ખાલસા કરવાની રાજ્યનીતિને લઈને ઢેઢેર અસંતુષ્ટ, કુદ અને અન્યાયથી ત્રાસી ગયેલાં રાજાજવાહાં મનમાં ને મનમાં કંપનીના આ બુલમનો મામનો ઢેરી રીતે કરવો તેના વિચારમાં સમસમી રહ્યાં હતાં. આમ દરેક જણ અલગ અલગ વિચાર કરે તો તે ફળદાયી થાય નહિ. બધાએ સંગઠિત થઈ આ અંગ્રેજી રાજ્યને ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ એકસાથે જ કરવો જોઈએ એમ પણ તેમને જણાયું. આ કાર્યમાં સફળાએ તેમને એક મુરોગ્ય નેતા પણ મળી ગયો. માછરાવ પેશવાનો દત્તકપુત્ર નાનાસાહેબ જેવો ધૂરવીર હતો તેવો જ જુદ્ધિમાન હતો. દત્તક થઈને તે ન્યારથી બાછરાવના મહેલમાં રહેવા આવ્યો હતો ત્યારથી મરાઠાઓનું ઐતિહાસિક ઉત્થાન અને આજનું તેમનું પતન-એના કાર્યકારણ મંબંધ વિશે તેને અનેક વિચારો આવતા હતા. કંપની સરકારનું તાંત્રવ્યત્ત તેણે જોયું હતું. અને તેથી તે નાનપણથી જ આ કંપનીની ડુંસરી રૂઝાવી દઈને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવતો હતો. પોતાની બાળપણની દોસ્તદાર અને બહેન 'હબેલી' અને મઈકાલની ઝાંશીની રાણી લક્ષ્મીબાઈને તેણે બારે અન્યાયથી દબાઈને અસહાય અવસ્થામાં આવી પડેલી 'જોઈ. બાળપણમાં બાઈબીજને દિવસે 'હબેલી' તેને ખાલાળતી અને નાનાસાહેબ તેને દંઈ ને 'કંઈ વીરપસલી આપતો. આજે એ પોતાની એ બહેનને શેની બેઠ આપે ?

એવામાં તેને પોતાને જ અનુલભ થયો કે કલહોસીએ તેને જ બાહુરાવના વારસ તરીકે નામંજૂર કરીને તેને મળતું જોઇતું આઠ લાખનું પેન્શન બધ કર્યું આપી તે વિશેષ જ છોડેડાયો, અને તેને લાગ્યું કે હવે ધીરજ ધરીને ખાલી બેસી રહેવાનો વખત છે નહિ. તેણે પોતાને થયેલા અન્યાયની અપીલ કરવા અજીમુલ્લાખાં નામના વકીલને વિલાયત મોકલ્યો. સતારાના મહારાજાએ પણ રંગો બાપુજીને એવા જ કામ માટે વિલાયત મોકલ્યો હતો. પણ ત્યાં કંઈ વળ્યું નહિ. અજીમુલ્લાખાં યુરોપ મુકને હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો. તેણે ઇંગ્લાંડમાં તેમ જ યુરોપમાં ફરીને યુરોપિયન લોકોની તાકાતનો ક્યાસ કાઢ્યો હતો. એશિયાવાસી ગણાય એવા તુર્ક લોકોના હાથે તેમને માર ખાતા તેણે જોયા હતા. ઈટલીમાં ગેરીબાન્ડીએ પણ ઓરિટ્ઝાના પરદેશી સમ્રાટની ઝૂંસરી ફગાવી દેવા માટે લાત ચલાવી હતી. દિંદીઓ પણ આવું શું કામ ન કરી શકે ? તેણે હિંદુસ્તાનમાં આવીને આ બધી હકીકત નાનાસાહેબને કહી. તેમની ખાતરી થઈ કે કંપની સરકાર હિંદુસ્તાનમાં જે કંઈ કરે છે નવા મુશ્કે મેળવે છે કે અન્યાય વા શુલભ કરી સત્તા ચલાવે છે તેનું મરજી દિંદી સૈન્ય જ છે. આ સૈન્યને જો હાથમાં લઈ ચલાવ તો કંપનીનું રાજ્ય અર્ધો ફણુમા ખલાસ થાય. નાનાસાહેબ અને અજીમુલ્લાખાં યાત્રાને નિમિત્તે, ઉત્તર હિંદના અસંતૃપ્ત રાજરજવાડાનો મુલકાતે જીપકમા. દક્ષિણના રાજરજવાડાને મળવા રંગો બાપુજી જીપકયો. રેઈર જઈ મહત્વની વ્યક્તિઓને મળી કંપની સરકારનું રાજ્ય મેકસાથે જોડેડી નાખવાનું એક પ્રયત્ન કાવતરું તેમણે રાકે કર્યું. તેમના મા કાવતરામાં ઝાંરીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, દિલ્હીના અપમાનિત શાહમદાઓ અને વૃદ્ધ બહાદુરશાહ બાદશાહની માનોતી બેગમ ખંજતમહલ, લખનૌના મુલ્લા મૌલવીઓ અને જગદીશપુરના પ્રખ્યાત મગીરદાર ભાઈઓ કુંવરસિંહ-અમરસિંહ એમ અનેક વગદાર વ્યક્તિઓ ભળી ઢાલે, કેયાં અને શું કરવું એ પણ નિશ્ચય થઈ ગયું. આમ આખા હિંદુસ્તાનમાં અસંખ્ય મુલ્લામૌલવી અને સાધુ-વૈરાગીઓની

પ્રચારક સેના જીભી થઈ. આ સ્વયંસેવકો કંપનીની લશ્કરી છાવણીઓમાં ભજનકીર્તન કરવાને બદલે ઘૂસતા અને પગારભેદ અને પદવીભેદથી મહેસેથી અસંતુષ્ટ થયેલા હિંદુમુખસમાન સિપાઈઓને દેશ અને ધર્મ ખાતર પ્રાણ પાથરવાનું આહ્વાન કરતા. એક છાવણીથી બીજી છાવણીમાં અને એક ગામથી બીજા ગામ ફરી-વળી આ માધુ કપીરોએ બળવાની જાળ આખા હિંદુસ્તાનમાં ખિલાવા દીધી. દેશનો સામાન્યવર્ગ મધ્ય અસંતુષ્ટ તો હતો જ. હુલરઉઘોગ તૂટવાથી કારીગરો બેકાર બન્યા હતા. અંગ્રેજ શિક્ષણ આપવાથી ફારસી પંડિતો નિરાશ્રિત થઈ ગયા હતા. આવાઓની મોટીમોટી મલાઓ ભરી કાતિના પેલા ઝડાધારીઓ દેશ અને ધર્મને ખાતર ઠંઠ ને ઠંઠ કરી છૂટવાનો આદેશ આપવા લાગ્યા. આ ક્રાંતિકારીની કાર્ય કરવાની ખૂબી તો એ હતી કે સર્વત્ર વ્યાપી ગયેલા કંપનીના રાજ્યની માથે આટલું જખરજરત પ્રચારકાર્ય થતું હતું પણ તેનો જરા સરખી ગધ પણ સરકારના કોઈ અધિકારીને આવી નહિ. આખી પ્રજા જ ન્યાં એક થવા માંડી હોવા ત્યાં પરદેશીને ખજર કાણુ આપે ? અને આ અંગ્રેજો વિજેતાઓ બધે જ કહે છે તેમ હિંદીઓથી અતડા ગ્રહેતા હતા તે પણ ખરું જ.

ખુદ નાનામાહેમ પેન્શન જસ થવા છતાં જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન દેખાતા ચિત્તે પોતાના અંગ્રેજ અધિકારી મિત્રોને મળતોકરતો, પહેવાની જેમ મિજબાનીઓ માટે તેમને તે પોતાને ત્યાં વારવાર બોલાવતો અને ખાઈપીને મગા કરતો હોય એવો દેખાવ કરતો. કોઈ કોઈ વાર તો એવું પણ બનતું કે ધરમ અંગ્રેજ મહેમાનો માથે એ મોજમગા કરવા બેઠો હોય ત્યારે કોઈ ક્રાંતિકારી દૂત તેને મળવા આવે. મહજબાવે લીડીને તેને મળાને, થોડા મસખત ને મલાહસૂચના આપવાનું કામ કરીને તે પાછો અંગ્રેજ મિત્રોમાં આવી જઈને મિજલમમાં આમોદપ્રમોદ કરવામાં બગી જતો.

લક્ષ્મીબાઈ પણ ભજનપૂજન અને પુરાણપ્રવચ્ચ તો આખો વખત

કરતી, પરંતુ મવારમાં ચાર વાગ્યે જીડી દંડબેઠક, મગદળ અને મલખમ ઉપર કસરત કરતી અને તે ઘોડા ઉપર સવાર થઈને ખૂબ વ્યાયામ કરતી. ત્યારપછી થોડોક વખત આરામ કરીને તે પોતાના નિત્યના કામમાં પરવાઈ જતી. આ નિત્યના કામોમાં લજન પૂજન અને મુરલિશ્રવણ ઉપરાંત અનેક માણસોની મુલાકાત લેવી, સલાહમસલાત કરવી અને દેવદર્શને જવું એ પણ હતું. શ્રીલક્ષ્મી ઉપર તેની અત્યંત આસ્થા હોવાથી તે દર શુક્રવાર અનશનનું વ્રત કરી સાર્વકાળે લક્ષ્મીના પૂજને જતી.

આમ ખૂબ કુનેહથી અને ગુણતાથી બળવાનું પ્રચારકાર્ય ચાલતું હતું. એવામાં કંપની સરકારના લશ્કરમાં એક નવા જ પ્રકારના કારતૂસ આવ્યા. આ કારતૂસોને માપની અને કુક્કરની ચરખી ચોપડેલી હોય છે એવી લશ્કરમાંના બધા સિપાઈઓને ખાતરીની ખાતમી મળી અને તેથી હિંદુ અને મુસલમાન બંનેમાં બળબળાટ મચ્યો. ભેતભેતામાં આ બબર આપ્પા હિંદુસ્તાનમાં પહોંચી ગઈ અને સીધુમુસ્લાઓએ આનો ઝપાટાબંધ પ્રચાર કરીને બજાખગ દેશી લશ્કરને ક્ષાતિના પ્રવલનમાં ભેળવી દીધું. સહુની ખાતરી થઈ કે અંગ્રેજોએ દેશ લીધો, ધન લીધું, માત લીધું અને ધર્મ પણ લેવા માગે છે, આમ વટલાઈ જઈને છૂટવું તેના કરતાં ધર્મને ખાતર મરવું બહેતર છે એવું દરેકને લાગવા માંડ્યું. દેશી સિપાઈઓને પોતાના અંગ્રેજ અમલદાર પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો અને તેમના મનમાં એક પ્રકારની નીકરતા અને ખુમારી જગી સામાન્ય લોકોમાંથી પણ યુરોપિયન લોકો વિશેના અહોભાવ જીડી ગયો અને કંપનીના અંગ્રેજ અધિકારીઓ સહેરોના માર્ગે ઉપરથી પસાર ચતા હોય ત્યારે લોકોનો તેમના પ્રત્યેનો શેષ લોકોનાં મોં ઉપર દેખાઈ આવવા લાગ્યો. દેશી સિપાઈઓને પ્રચાર અને બર્યાં આપવામાં પણ કંજૂસાઈ બતાવનાર કલકત્તાની લશ્કર સામે દેશી લશ્કર વિશેષ રુબ રુબ તેમનામાં દેશ અને ધર્મનો પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. સ્વમાન અને તેજ તેમની અગિમાં ચમકવા

લાખાં. સિપાહીઓના આ અમુતોષે ક્રાંતિને વિશેષ ઉત્તેજન આપ્યું. નહિ તો આ પહેલાં હિંદી લોકોએ કંઈ ઓછાં અન્યાય કે અપમાન સહન કર્યા નહોતાં. તેમની સુધતિ કંઈ ઓછી લૂંટાર્થ નહોતી. પરંતુ લોકોમાં ન્યાંમુધી દાસરૂતિ ધર કરીને બેસી હોય છે ત્યાં મુધી અન્યાય, અપમાન કે મર્યાદાની લૂંટ લોકોને બહુ કડતાં નહિ. પણ એક વખત એ દાસરૂતિ હાલો મર્ધ, અરિમતા ભગી એટલે લોકોને એ જ અન્યાય, અપમાન કે લૂંટ અમુલ્ય થયાં. તેમને પ્રતિકાર કરવાનો નિશ્ચય દૃઢ થવા લાગ્યો. નાનામાહેજ અને ક્રાંતિના અન્ય નેતાઓએ આ પરિસ્થિતિ ઓળખી તેનો લાભ ઉઠાવ્યો અને તેમણે એવું જનરજસ્ત સંગઠન જમાવ્યું કે જેને પરિણામે હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજ રાજ્યના પાયા હાલો લીધા અને સામ્રાજ્યની આખી પ્રમારત પડું પડું થઈ ગઈ.

કંપની સરકાર સામેના રોપાગિયી કમૂકતું હિંદુસ્તાન મૂકીને ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં લોર્ડ ડલહૌસી વિધાયત સિધાવ્યો અને તેની જગ્યાએ લોર્ડ કેનિંગ ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. ડલહૌસીની કારકિર્દીનું તેણે અરલોહન કરેલું હતું અને તેણે હિંદુસ્તાનમાં પણ મૂક્યો ત્યારે તેણે આખા દેશમાં એક અજળ શાંતિ ભેદ. લોર્ડ ડલહૌસીની ગાજવીજિયા ગજનતિ પછી આ અજળ શાંતિ એ ભવંકર તોફાન પૂર્વેની શાંતિ છે એવી ચંકા તેને આવ્યા વિના રહી નહિ. અને તેથી જ ગવર્નર-જનરલ નિમાયા પછી તેણે તુરત જ બોર્ડ ઓવ કોરેક્ટર્સને જણાવ્યું કે “હિંદુસ્તાનમાં મારી કારકિર્દી શાંતિવાળી નીવડે તો મારું એવી મારી પ્રમ્ણ છે. પરંતુ ત્યાંના વાતાવરણમાં કાઈ અજળ પ્રકારનો દેવાગિ મુશ્કેલીવાતો દેખાય છે, જે એક ક્ષણમાં આખું આકાશ સળગાવી મૂકી મારી દુર્દશા કરી નાખશે.” તેની આ આગાહી તેના આવ્યા પછી થોડા જ સમયમાં સાચી પડી.

‘વિનાશકાળે વિપરીત ભુદિ’ એ કહેવત પ્રમાણે કંપની સરકારને પોતાની હિંદીઓ પ્રત્યે બેચરવા રહેવાની જરૂરને જાણવાનું સૂચ્યું જ

નહિ. તેમણે હિંદીઓને સાવ જડ જેવા-માણસાઈના પ્રાણ વિનાના માન્યા, ઉપરાઉપરી મળતા વિનયો, સફળતા અને સંપત્તિની લૂંટથી તેઓ જાન ભૂલી ગયા અને તેમને સત્તાનો એવો કંઈ ચડવો કે આનુબાહુ શું ચાલે છે તે જોવાની દરકાર પણ કર્યા વિના / હમ કરે સો કાયદા' એમ પોકારી તેમણે પોતાની સામ્રાજ્યવાદી યોજનાઓ ચલાવ્યે જ રાખી.

રાજ્યો ખાલસા કરવાની પ્રવૃત્તિની હિંદીઓ ઉપર કરી અસર થઈ હશે તેનું અનુમાન પ્રતિદાસલેખક લાડલો સાચું જ કરે છે. તે લખે છે: 'એટલું તો નિસ્સંદેહ છે કે જે સંસ્થાનિકોનાં રાજ્ય નવારસી ધણીને ખાલસા કરવામાં આવ્યાં તેમના પક્ષમાં હિન્દીઓની લાગણી અંગેજી વિરુદ્ધ જ ન ઉત્કેરાય તો એમ જ મણવું પડે કે હિંદીઓમાં મનુષ્યત્વ જ રહ્યું નથી. એ નિઃસંશય છે કે એક પણ એવી સ્ત્રી નહિ હોય કે જેને આપણે આ રાજ્યોને અપહરણ કરવાની વૃત્તિથી આપણી દુરમન નહિ ગનાવી હોય; એક પણ બાળક એવું નહિ હોય કે જેને આપણાં આવાં કનૂકને લીધે ફિરંગીઓના રાજ્યની વિરુદ્ધ પહેલેથી જ દેવભાવનું શિક્ષણ નહિ લેવડાવ્યું હોય.'

અને ઈ. સ. ૧૮૫૭ સુધીના હિંદીઓમાં મનુષ્યત્વ એટલું બધું નહોતું રહ્યું એવું નથી.

ચરખીવાળાં કારતૂસ આવ્યા એટલે હિંદુ-મુસલમાન સિપાહીઓનાં માર્યા બમવા માંડ્યાં. કંપની સરકાર આ શું કરવા બેઠી છે એમ એમને થયું. ક્રાંતિના નેતાઓએ બળવાની તારીખ ૩૧ મી મે નક્કી કરી હતી, અને આ તારીખ દરેક લશ્કરી દુકાનીના મુખીને જ કહેવામાં આવી હતી. બીજા કોઈને તેની બાજુ પણ કરવામાં આવી નહોતી. ૩૧મી મેને હજી વાર હતી. પણ માથાં બમાવે એવો દુકમ થાય એટલે સિપાઈ ધીરજ ક્યાં સુધી રાખે? બરાકપુરની ઓગણીમમ્મ પલટજીને કારતૂસ આપવામાં આવ્યાં. પણ સિપાહીઓએ કારતૂસો વાપરવાની

ના પાડી. હુકમનો ભંગ સહેવા કદી ન ટેવાયેલા અંગ્રેજ અમલદારોએ આખી હુકડીનાં હથિયાર મુકાવી દઈ હુકડીને બરખાસ્ત કરવાનો ઇરાદો કર્યો. સિપાઈઓએ તુરત બળવો કરવાનો વિચાર કર્યો પણ તેમના આગેવાનોએ ૩૧ મી મે સુધી થોભી જવા અને ચૂપચાપ હથિયાર મૂકી દેવાની મલાહ આપી. પણ મંગલ પાંડે નામનો એક નવજવાન સિપાઈ ધીરજ ન રાખી શક્યો. દેશ અને ધર્મની ભાવનાથી તે મળગી ઊઠ્યો હતો. ૨૯ માર્ચ ૧૮૫૭ ના રોજ પલ્લટનને કબાયત માટે મેદાન ઉપર બોલાવવામાં આવી. પલ્લટન મેદાન ઉપર આવીને ઊભી રહી ત્યાં તો મંગલ પાંડે તુરત મામે દૂદી પડ્યો અને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ શરૂ કરવાને પોતાના બાકીના દેશભાઈઓને તેણે મોટથી આહવાન કર્યું. અંગ્રેજ અફસરે તેને ગિરફતાર કરવાની દેશી સિપાઈને આજ્ઞા કરી. પણ આ આજ્ઞા કોણ ઉઠાવે? સિપાઈઓ મુદત પહેલાં બળવો કરવા તૈયાર નહિ થયા પણ મંગલપાંડેને ગિરફતાર કરવા કંઈ તેઓ તૈયાર થાય એ શક્ય નહોતું. મંગલ પાંડે સીધો ગોરા અમલદાર તરફ દોડ્યો અને તેણે તેના તરફ ગોળાબાર કર્યો. અમલદાર જમીન ઉપર પડ્યો. ૧૮૫૭ ના ક્રાંતિયુદ્ધની એ પહેલી ગોળા હતી! અને તે ક્રાંતિકારી તરફથી જ તેમના જ પૈકી એક તરફથી પહેલી છૂટી હતી! આજ સુધી કંપની સરકારે અને-ડલહૌસી જેવા ઉન્નત અમલદારોએ હિંદી રાજ્યો અને લોકોના જે અસખ્ય અપમાન કર્યો હતા અને લગભગ અર્ધો મદી સુધી જે અસહ્ય માનભંગ અલાભ્યો હતો તે બધા કર્મોનો વિપાક આ મરલ પાંડેની ગોળામાં જણે સમાયો. હતો! આજ સુધીના અનેક મૂક શાપો અને સનાપો મંગલ પાંડેની આ ગોળા માગ્દત જ જાણે પહેલી જ વાર જીવદ રીતે પ્રકટ થયા! આ પછી મંગલ પાંડે ઉપર જેમાર ગોરા અમલદારો તૂટી પડ્યા. પાંડેએ તરવાર ખેંચી તેમની માથે એકત્રા હાથે ધુલ શરૂ કર્યું. પણ જ્યારે તેને જણાયું કે પોતે હવે પકડાઈ જશે ત્યારે તેણે પોતાનો છાતી ઉપર જ ગોળાબાર કર્યો પણ તેનાથી તે મૃત્યુ પામ્યો નહિ પછી

તેને પકડવામાં આવ્યો, તેની હસ્તકરી તપાસ કરવામાં આવી અને તેને ફાર્સીની શિક્ષા દરમાવવામાં આવી. તેને ફાર્સી આપનાર પણ બરાક-પુરમાં ઢાંધ મળી આવ્યું નહિ.

તા. ૬ એપ્રિલ ૧૮૫૭ ના રોજ કચકતાથી બાડે આજેલા માણસોને હાથે મંગલ પાડેને બધા સિપાઇઓની સામે ફાર્સીએ મજાવવામાં આવ્યો. મંગલ પાડે મૃત્યુ પામ્યો—પરંતુ તેના મૃત્યુથી ગોરા અધિકારીઓએ માન્યું હતું તેમ દેશી સિપાઇઓના દિલમાં બીક પેડી નહિ. બલદાં તે કોષથી પ્રદીપ્ત થયાં. મનમાં ને મનમાં તેઓ મંગલ પાડેને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યા અને તેના પ્રત્યે આદર વ્યક્ત કરવા લાગ્યા. તેના સ્વાર્થસાગ માટે, દિંમત માટે, દેશભક્તિ માટે અને ધર્મપ્રીતિ માટે તેના ગુણ ગાવા લાગ્યા, અને તેને શહીદ ગણીને વંદન કરવા લાગ્યા. પોતામાં તેના જેવી દિંમત ન હોવાથી પોતા ઉપર તિરસ્કાર દર્શાવવા લાગ્યા—અને આ બધાનું અંતિમ પરિણામ તો જે આવવાનું હતું તે જ આવ્યું. દેશી હસ્તકરોમાંના બધા સિપાઇઓ અસ્વસ્થ થયા. દરેક બંડખોરીપણું કર્યાંક ને કર્યાંક દેખાવા લાગ્યું, કર્યાંક શુભ કાવતરું ખુલ્લું પડી ગયું, કર્યાંક કાવતરું કરનારાઓને શિક્ષા રૂઢ. આખું વાતાવરણ આગ બનાવોથી બરાઈ ગયું. ભોંકાની આખોમા જુદી જ જાતની ચમકે દેખાવા લાગી. ભોંકામાંથી કંપની સરકારની નિંદા, ગોરા અમલદારોના જુલમી વર્તનનો નિવેધ અને કંપનીની મત્તા ઉપર શાપ વરસવા લાગ્યું.—અને ભોંકાના જે હાથ એક વખત માહેજભોંકને મક્કામ કરવા સળવળતા તે જ હાથ હવે સાહેજભોંકને શિક્ષા કરવા માટે અસ્પૃશ્ય પકડવા માટે સળવળવા લાગ્યા. અને અંતે એક મહિના બાદ એટલે ૧૦ મે ૧૮૫૭ને રોજ મીરતમાં ખુલ્લા બળવાની એવી આગ સળગી કે જેણે કાતિની જ્વાળાઓ દેશના આખા મનમાં ફેલાવી દીધી !

તે દિવસ રવિવારનો હતો. મીરતના સહૈરીઓ અને હમીરો દરિયારબંધ દેહાતીઓ બહારથી આવીને સહૈરમાં ભેગા થતા હતા.

હાવણીમાં પણ ભેરથી તૈયારી ચાલતી હતી. સહુથી પહેલાં ફેટલાક ઘોડેસવાર જેલ તરફ દોડ્યા. જેઘર ઇંતિમાં બળેલો હતો. જેલની દિવાલો પાડી નાખવામાં આવી અને બધા કેદીઓની બેડીઓ ઉઠી નાખવામાં આવી. હિંદુ અને મુસ્લમાન, પાયદળ અને સવાર, તોપોવાળા અને બીજા બધા આખા મીરતમાં જ્યાં જડે ત્યાં અંગ્રેજ માત્રને ઠાર કરવા નીકળી પડ્યા. અનેક અંગ્રેજોને મરાઠા, બંગલા, દક્તરો, હોટેલો અને કચેરીઓને આગ લગાડવામાં આવી. 'મારો ફિરગીઝા'ના અવાજથી શહેર ગાંજી બિહયું. હાવણીમાં પણ એ જ અવાજ. અગાઉથી નક્કી કર્યું હતું તે પ્રમાણે તારનાં દોરડાં કાપી નાખવામાં આવ્યાં અને રેલવેનો કબજો લેવામાં આવ્યો. અંગ્રેજી લશ્કર તો હેબતાઈ જ ગયું. શું કરવું તે તેને સ્પષ્ટ નહિ. અનેક અંગ્રેજ, ઓ, ધુરુષ અને બાળકો બંગલાઓમાં બળી મર્યા.

૧૦ મીની રાત્રે જ મીરતના બળવાવાળા સિપાહીઓ દિલ્હી તરફ રવાના થઈ ગયા. તા. ૧૧ મીએ દિલ્હીના બાદશાહને પોતાનો બાદશાહ બનાવ્યો અને બળવા માટે એક મહત્વનો અધિષ્ઠાતા મળી જવાથી બધે જ ઘોષણા મંજૂરવા લાગી કે કંપની સરકારનું રાજ્ય ખતમ થયું છે અને સ્વદેશી સરકારનું રાજ્ય શરૂ થયું છે.

૧૦. ઝાંશીમાં ઊથલપાથલ

મીસ્તમાંના બંડની ખચર સાંભળીને જેમ કંચનીના અધિકારીઓ અકિત થયા તેના કરતાં પણ વિશેષ અકિત વિવિધ સ્થાનની બંડખોર પલટણો અને બંડના પક્ષકારો થયા. અંગ્રેજો ગાફલ હોય ત્યારે ૩૧મી મેને ફિવસે આખા હિંદુસ્તાનમાં એકસાથે બંડનો ઝંડો ફરકાવવાનો હતો. અને તે માટે જુદી જુદી જાવણીઓની દેશી પલટણોમાં ત્રણચાર મુખ્ય માણસોની કમિટીઓ બનાવવામાં આવી હતી. અને સિપાઈઓએ તેમના આઠા પ્રમાણે વર્તવું એવું ફગાવવામાં આવ્યું હતું. સિપાઈઓને નક્કી કરેલી તારીખ સુધી શાંત રાખવાનો પ્રયત્ન આ કમિટીઓના આગેવાનો ખૂબ કરતા હતા, કામણ કે અંગ્રેજો અસાવધ હોય ત્યારે એકસાથે ચારેકાર બડ ઉઠાવવાથી અંગ્રેજો હેમતાર્થ જરો અને શું કરવું એ તેમને સૂઝતી નહિ એવું બડવાળાઓનું અનુમાન હતું. અને તે સાચુ પણ હતું. અંગ્રેજો જેવા માહુમિદ, પરાક્રમી અને ચીવટવાળા લોકો સામે જય મેળવવાનો આ જ એક માર્ગ હતો. આ યોજનાનો નો અમલ થયો હોત તો મીરત અને દિલ્લીમાં પહેલે જ સપાટે બન્યું તેમ અંગ્રેજ અમલદારો હેમતાર્થ ગયા હોત અને શુ કરવું એ વિચારથી કિર્તબમૂદ ધર્ષ ગયા હોત. અને તે પછી બળવાનાઓએની ક્રાંતિ સફળ થઈ અંગ્રેજો રાન્ય જાખડીને તેની જગ્યાએ સ્વદેશી રાન્ય સ્થાપન થઈ શક્યુ હોત. પરંતુ સિપાઈઓમાં આગ ચેનવવી જોઈતી સહેલી હોય છે તેટલી તે કાબૂમાં ગાખવી સહેલી નથી હોતી. સિપાઈઓનાં દિમાગ જ હમેશાં એવાં ગરમ હોય છે. મીરતના ૮૪ સિપાઈઓએ નવાં કારતૂમોનો અસ્વીકાર કરવાથી તેમને શિક્ષા થઈ અને તેથી મીરતના ખીજ સિયા-ઈએ આગેવાનોના કલ્લામાં રહ્યા નહિ. બખ્ષરમાની ઓઓનાં મહેણા તેમના ગરમ દિમાગને સળગાવી મૂકવામાં સફળ થયાં અને નક્કી કરેલો તારીખથી ત્રણ અઢવાડિયાં પહેલાં બંડનો આરંભ થયો. આનાથી અંગ્રેજોને શાપદો જ થયો. દેશી સિપાઈઓમાં અમનોપ છે એ વાતની

અંગ્રેજોને આ પહેલાં પણ ખબર હતી. પરંતુ એ અમંતોપના અમિતો લાડો થઈ તે અંગ્રેજ રાજ્યની આદુતિ લેશે એ કદપના તેમને કદી આવી નહોતી. મીરતના બનાવથી તે માવધ થયા. હવે તેમના ખ્યાલમાં આવ્યું કે પચટસોના સિપાઈઓમાં ગેરચિસ્ત શાથી આવી છે, તેમનામાં નમ્રતાની જગાએ પહેલાંની ઉદ્ધતાઈ કેમ આવી છે અને રાત્રે બરાકામાં લજનોને રમ શાથી ચડે છે અને અમલદારોની ઊંધને ખસેડ પહોંચશે એવી પહેલાંની ખીક કેમ રહી નથી. તેમના પોતાના બમવામાં કામ કરનાર નોકરો આખી રાત લજનોનો શોઝ મચાવી તેમના શેડસાહેબોની ઊંધમાં ખસેડ પહોંચાડવા લાગ્યા હતા. આ બધું તેમણે અત્યાર સુધી નિરર્થક ગણી ગણકાર્યું નહોતું. પણ હવે મીરતનો બનાવ બન્યા પછી તેમને ખાતરી થઈ કે સિપાઈઓની વર્તણૂકમાં થયેશે. આ દેરફાર એક મહા અમંતોપનું ચિહ્ન છે અને તેથી આ આફતનો મામનો કરવાની તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા મુલકી અને લશ્કરી ખાતામાં કામ કરતા અંગ્રેજોના અને તેમના કુટુંબોના ગ્લણુની યોજનાઓ તેઓ વિચારવા લાગ્યા અને સર્વજ્ઞ બડ ફાટી નીકળે તો તેને દાબી દેવાની બ્યૂહરચના પણ તેમણે કરવા માડી. જુદી જુદી ડાવણીઓના અધિકારીઓ ખૂબ કુશળતાથી અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી મર્મના સ્થાનો, બચાવના ઠેકાણા, યજ્ઞાગારો અને ખળના ઉપરથી દેશી સિપાઈઓના પહેરા ખસેડી નાખી ત્યાં એવા સિપાઈઓના પહેરા ગોઠવવા માડ્યા. દેશી સિપાઈઓ ઉપર મુદ્દલ વિશ્વાસ ન રાખતા પ્રમંગ આવ્યે બડવાળાઓનો સામનો કરી, નવી કુમક આવતા સુધી પોતાનાં સ્થાનોનો બચાવ કરવાની તૈયારી લેમણે કરી મૂકી.

, મીરતમાં અને દિલ્હીમાં અંગ્રેજો હેમતાઈ ગયા. એ વાતથી બડવાળાઓમાં નવો જ ઉત્સાહ આવ્યો અને ઠરઠર નિશ્ચિત તારીખ પહેલા જ બળવાનો આગ ફાટી નીકળી. બધેથી જ સિપાઈઓ દિલ્હી તરફ આવવા લાગ્યા. બડવાળા સિપાઈઓને એક વસ્તુનું જ્ઞાન ન રહ્યું કે રાજધાની ઉપરાંત મહત્વના માર્ગો ઉપર નાકાબંધી કરવી

પડે છે. એકલા ઉત્સાહથી ક્રાંતિ સફળ થતી નથી. એકંદો શહીદીથી પણ નહિ. ક્રાંતિ સફળ કરવા વાસ્તે ઉત્સાહ, શહીદી ઉપરાંત તીવ્ર બુદ્ધિમતાની જરૂર પડે છે. બળવાના મુખ્ય નેતાઓમાં—નાનાસાહેબ, અંશીનો રાણી લક્ષ્મીબાઈ, તાત્યા ટોપે ઇત્યાદિમાં એ હતી પરંતુ સિપાઈઓમાં એ ન હોવાથી બધેથી જ લશ્કરો દિલ્હીમાં ભરાવા માંડ્યાં, અને હીંદી પ્રખળ બન્યું પરંતુ બાકીના બધા મુલક ઉપરનો બંડવાળાઓનો કાબૂ રહ્યો નહિ. અવરજવરના માર્ગો અંગ્રેજો માટે ખુલ્લા જ રહ્યા.

ન્યાં ન્યાં ઉત્સાહી, વીર, તીવ્ર બુદ્ધિમતાવાળા આગેવાનો હતા ત્યાં ત્યાં બંડ નિયત દિવસના કરતાં વહેલું શરૂ થયું જ નહિ. બરાકપુર, મીરત, ફિરોજપુર, બરેલી, મુરાદાબાદ વગેરે ઠેકાણે બળવાનો આરંભ થયો અને બંડવાળાઓ વિજયી થતા જતા હતા તોપણ કેટલાંએ સ્થાનો હજી શાંત જ હતાં.

મીરત અને દિલ્હીના બંકની ખબર અંશીમાં આવી પહોંચી. આ વખતે અંશીમાં બંગાળ નેદીવ ઇન્ફન્ટ્રીની ૧૨મી પલટણ, ૧૪મી કેવેલરી અને એક તોપખાતું એટલું સૈન્ય હતું. એ સૈન્યનો ઉપરી કૅપ્ટન ડનલોપ હતો. અંશીનો કમિશનર અને રાજકીય ખાતાનો ઉપરી અધિકારી કૅપ્ટન એલેક્ઝાંડર સ્કીન હતો. મીરત અને દિલ્હીનો ખબરો સાંભળીને પણ અંશીમાં બંડ થશે એવું ત્યાંના મુખ્ય અધિકારી મેજર સ્કીનને લાગ્યું નહિ. અંશીથી થોડેક દૂર નૌગામ કરીને એક ગામની લશ્કરી ડાવણીમાં જરા બળવાના સળવળાટ જેવું લાગ્યું એટલે ત્યાંના અંગ્રેજ અધિકારીઓએ અગમચેતી વાપરીને ત્યાં પાંદો બેંદાબસ્ત કર્યો. આ જોઈને અંશીના અધિકારીઓને આશ્ચર્ય થયું. અંશીના લશ્કરની સ્વસ્થ વર્તણૂકથી તેમને નિશ્ચિતતા હતી. એ લશ્કર ઉપર વિશેષ ભરોસો રાખવાની તેમને જરા પણ જરૂર પડી નહિ. ઊલટું તો. ૧૮મી મેએ સ્કીન સાહેબે વડી સરકાર ઉપર રિપોર્ટ લખી મોકલ્યો કે અંશીની સેના તદ્દન શાંત અને સ્વસ્થ છે. લખતાં આનંદ થાય

એવી વાત તો એ છે કે દિલ્હી અને મીરતની વાત સાંભળીને અહીંના એકનિષ્ઠ લશ્કરને બળવાખોરો ઉપર કષ્ટકે રોષ પશુ ઉત્પન્ન થયો છે. અત્રેનો સેનાપતિ કૉપ્ટન ડનલોપ છે અને તેને પોતાના સૈનિકો સાથે થયો જ દિલોગ્ગનીનો સંબંધ છે. પોતાના સૈનિકોની દિલચાલો તે અરાબર સમજે છે. એટલે અહીંના લશ્કરમાં જરાએ ખટપટ બગવાનો સંભવ નથી. બ્રિટિશખંડનાં બીજાં નાનાં નાનાં રાજ્યોએ તો ચૌદ વર્ષ ઉપર કરેલા બંધ વખતે સારી પેઠે માર ખાધેલો છે એટલે આ વખતે તેઓ પશુ ડાહ્યા ચર્મ સ્વસ્થ બેઠાં છે. બંડનું નામ સાંભળતાં જ તેઓ ધ્રુજી લીટું છે. સીમરચના રાજ્યએ જરા મળવળાટ કરવા માંડ્યો એટલે તેને કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે બ્રિટિશખંડ વિશે જરાએ ચિંતા કરવા જોતું નથી. ’

૩૦મી મેએ પશુ તેણે ફરીથી આજ જાતનો રિપોર્ટ કર્યો: ‘અહીં સર્વત્ર શાંતિ છે અને મૈત્ર્ય દહનિશ્ચયી છે. શાંત છે.’ ત્રીજા જૂનને દિવસે પશુ તેણે આવો જ રિપોર્ટ કર્યો: ‘હજી સુધી તો અમે સુરક્ષિત છીએ. પાનનો ઠાકોર કુચ ગામ ઉપર હુમલો કરવાનો છે એવી વાત સાંભળીને મેં અહીંથી ઘોડેસવાર ટુકડી ત્યાં મોકલી. ઘોડેમવારો ઉત્સાહથી ત્યાં ગયા અને ત્યાંની ખટપટનો અંત આવી ગયો.’ આ બંડ મર્વન પ્રસરેલું છે એવો લોકમત છે પશુ હું આનંદથી જાણીવવાને શક્તિમાન છું કે ઝાંશીમાં બંડ પ્રમરેલું નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ અહીંના લોક બંડમાં બળવાના પશુ નથી. ’ ઝાંશી ખાલમા થયું હતું. રાણી અસહાય થઇને ઈશ્વરભજનમાં તલ્લીન થઇને બેઠી હતી, અંગ્રેજોનો રાજકારભાર ચાલતો હતો અને સ્કીન સાહેબને ઝાંશીમાં બંડ થાય એવી ચકા પશુ ચાની આવે!

પશુ ઝાંશીમાં ઉપર ઉપરથી જ બધું શાંત હતું. ત્યાંનું દેશી લશ્કર અવરિયત રીતે શાંતિ બળવતું હતું, કારણ કે લશ્કરના નેતાઓએ બંડ-૩૧મી મેને દિવસે ચકા કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. દિલ્હી અને

ઝાંશીમાં બળવો વહેલો ચર ચયો તોપણ ઝાંશીવાળા લોકો કોઈ નવા સંદેશાની રાહ જોતા હતા.

૧લી જૂનના દિવસે અંગ્રેજી અમલદારોના એક બંગલામાં આગ લાગી, પરંતુ તે એક અકસ્માત હશે એમ જ અંગ્રેજોએ માન્યું. પરંતુ ચોથી જૂનને દિવસે દેશી પાલિકાની પલટણની સાતમી હુકડીના હવાલદાર શુરુબક્ષે પોતાના સિપાઇઓની મદદથી 'સ્ટારફોર્ટ' કમન્ડેરી લીધો. આ કિસ્સો નાનો હોવાથી ત્યાં બંદૂકો, દારૂગોળો અને ખુબનો રાખવામાં આવ્યો હતો. બંકખોરોએ ત્યાં જઈને દારૂગોળાની મદદથી હાહાકાર મચાવી મૂક્યો. આ સમાચાર કોન્ટન ડનલોપના જાણવામાં આવતાં જ તેણે ખારમી પલટણના સિપાઇઓ તથા રસાલાને એકત્ર કરી કવાયત લીધી અને તેમને ડેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સ્ટારફોર્ટના પહેરેગીરો પહેલેથી જ બળવાખોરો સાથે સામેલ હતા. હવે વખત આવેલો જોઈને તેઓ બળવામાં બળી ગયા અને તેમણે દારૂગોળાનો કબજો લઈ લીધો. ભય જણાતાં મધળા યુરોપિયનો ઝાવણી છોડી શહેરમાં જઈ ભરાઈ બેઠા. કોન્ટન સ્કીન અને ગોડન બધાને કિલ્લામાં પેસી જવાની શુભ સૂચના આપી. ઝાંશીની સેના ફરી ગયેલી જોઈને નૌગોમથી લશ્કરી સહાય મંગાવી.

બીજો દિવસે સ્કીન અને ગોડન ઝાવણીમાં ગયા અને કોન્ટન ડનલોપ સાથે છૂપી મસજીત કરી બલિખની યોજના વિચારી કાઢી. ગોડન સાહેબે આસપાસના રાગ્ગોને મદદ માટે કારણ લખ્યા અને ડનલોપ દારૂગોળાની તૈયારી કરી પોસ્ટમાં પત્રો મોકલવા ગયો. ત્યાંથી પાછા આવી તેણે લશ્કરની કવાયત લેવાની તૈયારી કરી પણ ત્યાં તો ખારમી પાલિકા પલટણે તેની ઉપર દારૂગોળાનો પ્રયોગ કરી તેને ઠાર કર્યો.

પહેલે જ સપાટે ઝાંશીનો લશ્કરી સેનાપતિ ઠાર થયો. એટલે અંગ્રેજોને શું કરવું તે સમજું નહિ અને બળવાવાળા વિજયવાનંદમાં

આવી ગયા. તેમણે કલહૌસીએ કરેલા ગેરબંધાઈનો જવાબ લેવા માટે બીજા અંગ્રેજોને એક પછી એક ઠાર કરીને યમસદન પહોંચાડવા માંડ્યા. રણાસલા અંગ્રેજો કિલ્લામાં બરાબા અને ત્યાંથી તેમણે બચાવની તૈયારી કરી. રકીન સાહેબે એ બધાને હથિયાર આપ્યાં. કિલ્લાનાં મજબૂત બારણાં બંધ કરી તેની આડે પથ્થર વગેરે ગોડની પાકો બંદોબસ્ત કર્યો.

બંડવાળાઓએ છાવણીમાં હાથ આવ્યા તે બધા યુરોપિયનોને ઠાર કરી કિલ્લા તરફ નજર દરવા માંડી. કિલ્લામાં બરાઈ બેઠેલાઓએ આત્મરક્ષણ માટે યત્ન કર્યો પરંતુ બળબળેલા સાગર જેવા બંડવાળા-સામે તણખલા જેવા મૂડીબર અંગ્રેજોનું શું થાશે ? ઉવટે તેમણે બે જણને રાણી પાસે મદદ માટે મોકલ્યા પરંતુ તેમને બંડવાળાઓએ રસ્તામાં જ ઠાર કરી નાખ્યા. ઝાંશીના સદર અમીન અંબુજીને તો રાજમહેશની પાસે જ ઠાર દરવામાં આવ્યો.

કેપ્ટન રકીન અને મોડને નાગોડ અને ગ્વાલિયરથી કુમક મેળવવાના પત્રો મોકલ્યા પરંતુ ત્યાંથી મદદ આવે ત્યાર પહેલાં તો બંડવાળાઓ કિલ્લા ઉપર ત્રાટક્યા. તા. ૭ મીની બપોરે જ કિલ્લે દસ્તમત કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. તરત જ લકાર્કની સરઆત મર્યાદા કિલ્લામાંના અંગ્રેજોએ કપ્ત પાછી પાની કરી નહિ. બંડવાળાએ તોપોનો મારો ચડ કર્યો. કિલ્લામાંના અંગ્રેજોએ પણ તેનો જવાબ ખૂબ બદાદુરીથી આપ્યો. બંડવાળાઓએ કિલ્લાના ગુપ્ત માર્ગ શોધવા પ્રયાસ કર્યો અને કિલ્લામાંના અંગ્રેજોના વિશ્વાસુ સિપાઈઓએ જ તે બંડવાળાઓને બતાવી દીધો. ઠાણ વહાદાર અને ઠાણ નદિ એની અંગ્રેજોને ખાતરી જ થાય નહિ. કિલ્લાના ગુપ્ત માર્ગ દેખાડનારને પોલીસ સાહેબે કપકો આપ્યો એટલે પોલીસ માહેબને પેલા સિપાઈઓને હાથે ગ્રાણ્ય બોલો પડ્યો.

બંડવાળાઓનો કિલ્લા ઉપરનો હમ્મરો જોઈને અંદરના માણસો

નિરાશ થયા. તેમ છતાં તેમણે સામનો કર્ષ ખંધ કર્યો નહિ. ખંડવાળા-
ઓએ કિલ્લાનો દરવાજો તોડી નાખવા પ્રયાસ રાફ કર્યો એટલે સ્કીન
અને ગોર્ડન સાહેબે તેમની ઉપર ગોળાઓનો મારો ચલાવ્યો.
ખંડવાળાઓએ દેવડી સર કરી અને કિલ્લા ઉપર ચડવા માંડ્યું. એક જણે
બરાબર તાકીને ગોર્ડન સાહેબને તીર માર્યું અને તે ઢળી પડ્યો.
ગોર્ડન ઉપર અંગ્રેજોનો મુખ્ય આધાર હોવાથી તેને ઢળી પડેલા
એક અંગ્રેજોની હિંમત ખૂટી ગઈ. તેઓ કિલ્લાના અંદરના ભાગમાં
પ્રસારી ગયા. દારૂગોળા ખલાસ થવા આવ્યો. ૧૪મી ડેવેલરીના
રિસાલદાર કાલાખાન અને ઝાંશીના તહસીલદાર અહમદ હુસેન મોટા
જોશથી કિલ્લાનો મુખ્ય ભાગ સર કરી લીધો એટલે અંદરના
યુરોપિયનોએ સુલેહનો વાવટો ચલાવ્યો.

તા. ૮મી જૂનની સવારે વિજયી ખંડવાળાઓનું એક ટોળું
કિલ્લાની પાસે આવ્યું. તેમણે ઝાંશીના હકીમ સાલેમહમદને સ્કીન
માસે મોકલ્યો. સ્કીન કહ્યું કે 'જો અમને અખોવન સાગર જવા દો
તો અમે તમને કિલ્લો સોંપી આપ્યા જઈએ.' સાલેમહમદે આ માગણી
સ્વીકારી એટલે કિલ્લાનાં દ્વાર ઉઘાડીને અંગ્રેજો દુધિયાર મૂકીને બહાર
નીકળ્યા, પણ આ લોકો બહાર આવ્યા કે તરત જ ઉશ્કેરાયેલા
ખંડવાળાઓ 'મારો ફિરંગી કો ! દીન દીન !' નો ઘોષ કરી અંગ્રેજો
ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમને કેદ કરી મારતા મારતા શહેર બહારના
જોગનબાગમાં લઈ ગયા. એવામાં એક ઘોડેસવાર દુકડીએ આવીને
કહ્યું કે અંગ્રેજોને જોગનબાગ ખાસે દારૂ કરવાનો રિસાલદાર સાહેબે
હુકમ કર્યો છે. ખંડવાળાઓને તો આ જ જોઈતું હતું. ઝાંશીના અંગ્રેજોએ
નીમેલા જોલદરોગાએ જ આમાં પહેલ કરીને અંગ્રેજોને સ્ત્રી પુરુષ
અને બાળકોની ત્રણ દારમાં લિલા રાખ્યા અને એ જોલદરોગા
બક્ષીસઅલીએ જ મોં પહેલાં સ્કીન સાહેબનું માથું કાપી નાખ્યું.
ખીંગઓએ તેનું અતુકરણ કરીને બધા જ ડેડીઓની કતલ કરી નાખી.
આવી રીતે કનલ યુદ્ધમાં ૭૫ પુરુષ, ૧૯ સ્ત્રીઓ અને ૨૪ બાળકો હત્યા

આ કતલમાં રાણીનો મિલકુલ હાથ નહોતો એમ ઇતિહાસકારે કે કહે છે. જૂનની ચર્યાતમાં હાવણીમાંના સિપાઈઓમાં સળવળાટ જોઈને કૅપ્ટન ગોર્ડન ખીજા કેટલાક અંગ્રેજોને લઈને રાણીની મુલાકાતે ગયો હતો અને તેણે રાણીને વિનંતિ કરી હતી કે અમારા ઉપર આક્રમક ક્રિયાવાનો બચ લાગે છે તો આપે અમારું રક્ષણ કરવું. આ વખતે રાણીએ પોતાની પલટણ મદદમાં આપવાનું સૂચવ્યું અને પોતાના ખાનગી લશ્કરમાં નવો ઉમેરો કરવાની પરવાનગી માગી. જે તમને તુરત જ મળી. ખીજો દિવસ ગોર્ડન ફરીથી રાણીને મળવા આવ્યો અને આજીજી કરીને કહેવા લાગ્યો કે આ તોફાનમાં અમારું ગમે તે થાઓ, પરંતુ અમારાં બાળકો અને સ્ત્રીઓનું રક્ષણ આપ કરજો. તેમને આપના ગળમહેલમાં જ આશ્રય આપો. રાણીએ એ વાત પણ કબૂલ ગામી અને કહ્યું કે હું જ્યાંસુધી બેઠી છું ત્યાં સુધી તમારાં બેસાડાકર્તા વાળ પણ વાંકો થવાનો નથી એની ખાતરી રાખજો.

અંગ્રેજ સૈની બાળકો રાજમહેલમાં આવ્યાં. રાણીએ તેમને સુરક્ષિત સ્થળે રાખ્યાં અને તેમના રહેવા કરવાની ઉત્તમ સગવડ કરી. પરંતુ હાવણીમાં તોફાન થયું, સરકારી અંગલો બચ્યો અને દારૂગોળો તથા ખજાનો લૂટાયો એટલે બધા અંગ્રેજો હાવણી છોડીને કિલ્લામાં ગયા. આ જ વખતે રક્ષણ માટે સુરક્ષિત સ્થાન છે એમ માનીને સ્ત્રીઓ અને બાળકોને પણ તેઓ મહેલમાંથી કિલ્લામાં લઈ ગયા. બધા અંગ્રેજો કિલ્લામાં લગાયા ત્યાર પછી પણ રાણીએ તેમને ધીરજ આપવાની ચાતુર રાખી અને તેમને ખાધાપોરાકી મોકલવાનું પણ ચાલુ રાખ્યું. રાજ રાત્રે ત્રણ મણ ધડની રાટી અને ખીને પોરાકી સામાન ત્રણ દિવસ સુધી નિયમિત રીતે કિલ્લામાં પહોંચતો હતો.

પણ બળવાની બિચલપાલ્લ જેવા પ્રસંગે લોકોમાં પૂરેપૂરી શિસ્ત અને બેચેન હોવી બળવાની સફળતા માટે જોટલી આવશ્યક હોય છે તેટલી જ તે અશક્ય હોય છે. તોફાનો વખતે સમાજના નીચલા સ્તરના ગુંડા અને ધમાલિયા લોકો ગમે તેમ વર્તવા માંડે છે. અને આ

સમૂહને સાત રાખના વારસે કેળવાયેલી શિસ્તમદ્દ સેનાની જરૂર હોય છે. ઝાંશી ખાલસા કર્યા પછી અંગ્રેજ સરકારે ગાણીના સૈન્યને તે વિખેરી નાખ્યું હતું. રાણી ગુપ્ત રીતે મોટી સેના રાખી શકે એ શક્ય નહોતું. તેની પાસે જે શિસ્તમદ્દ સેના હોત તે તેણે આવા ગુડા અને ધમાલિયા ટોળાને કાળૂર્યા રાખ્યું હોત એમા શંકા નથી. રાણી બળવાની એક પુરસ્કર્તા હતી. છતાં તે એક ખ્યાનદાન નેત્રી હતી. પોતાનું બહુ કરનાર અંગ્રેજોને તેણે મહેલમાં આશ્રય આપ્યો હતો અને પાછળથી કિસ્સામાં ખાધાખોરાકી મોકલી હતી. તેને જે અંગ્રેજોને કાર જ થવા દેવા હોત તે જે દિવસે બહારનાઓએ છાવણીમાં જ આગ અને કાપાકાપી ચાર કરી તે જ દિવસે તેણે અંગ્રેજ સૈન્ય બાળકોની કતલ કરાવી હોત અથવા થવા દીધી હોત પરંતુ તેના એવો હેતુ નહોતો. મહેલમાંથી અંગ્રેજ સૈન્યો અને બાળકો કિલ્લામાં ગયા પછી તેનું બહુ ચાલે એમ નહોતું. ઝાંશીમાં અંગ્રેજ રાજ્ય થયા પછી જે લોકો અંગ્રેજોની નોકરીમાં હતા તેઓએ જ કિલ્લા ઉપર ચડાઈ કરી હતી અને તેઓએ જ ભોગનમાગ આગળ કતલ કરી હતી. આ કતલમાંથી બચેના માર્દોન નામના અંગ્રેજો બળવો ચાંત પાડ્યા પછી દામોદરરાવને એક પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં આ પ્રમંગ વિશે જે લખ્યું છે તે આ જ વસ્તુ પુરવાર કરે છે. તેણે લખ્યું હતું કે, “તમારા મિત્રોના માનુષી પ્રત્યે અતિશય અન્યાયી અને દુષ્ટ વતન ચલાવવામાં આવ્યું છે. તેની ખરી વિગત હું જોટલી જાણુ છું. જોટલી કોઈ જાણતું નથી. ૧૮૫૭ ના જૂનમાં ઝાંશીમાં જે કતલ થઈ તેમાં તેના મિત્રોનો મિત્રદુષ્ટ હાથ નહોતો. તેણે તો જીવદુ કિલ્લામાં અમારે માટે એ દિવસ સુધી ખાધાખોરાકી મોકલી હતી અને અમારા રક્ષણ માટે ૧૦૦ માણસ પણ મોકલ્યા હતા, જેમને બીજો દિવસે અમે પાછા મોકલ્યા હતા. તેમણે મેજર સ્કોન અને મોર્ડનને દર્શિયા જઈને ત્યાંના રાજાના રક્ષણમાં મહેવાની સલાહ આપેલી પણ તેમણે તે માની નહિ અને અંતે પોતાના જ

નીમેલા અમલદારોને અને સિપાઈઓને હાથે તેઓ બધા કતલ થઈ ગયા. ” *

આ કતલમાંથી બચેલા જ એક અંગ્રેજના આ પુરાવા ઉપરથી સાબિત થાય છે કે અંગ્રેજોની કતલમાં રાણીનો બિલકુલ હાથ નહોતો. પ્રમિદ્ધ ઇતિહાસકાર કે પશુ આ બાબતમાં લખે છે કે. “મારા પુરાવાઓ ઉપરથી મને માલમ પડે છે કે કતલને વખતે રાણીનાં પોતાના માણસોમાંથી કોઈ પશુ ત્યાં હાજર નહોતું. એમ જણાય છે કે તે કામ મુખ્યત્વે કરીને આપણા જ જૂના માણસોનું હતું. ઇરિચુલર કેવેચરી તરફથી જ એ ગુલપાતનો કુકમ બહાર પડ્યો હતો અને આપણા પોતાના જ જોલ-દરોઆએ એ કતલમાં આગેવાની લીધી હતી.”

*“Your poor mother was very unjustly and cruelly dealt with—and none knows her true case as I do. The poor thing took no part whatever in the massacre of the European residents of Jhansi in June 1857. On the contrary she supplied them with food for two days after they had gone into the Fort—got 100 matchlock men from Kurrua, and sent them to assist us, but after being kept a day in the Fort, they were sent away in the evening. She then advised Major Skene and Captain Gordon to fly at once to Dattia and place themselves under protection, but this even they would not do; and finally they, were all massacred by our own troops—the Police, Jail etc.”

+“I have been informed, on good authority, that none of the Ranees servants were present on the occasion of the massacre. It seems to have been mainly the work of our own old followers. The Irregular Cavalry issued the bloody mandate and our Geol Darogah was foremost in the butchery.”

અંગ્રેજોની આવી રીતે કતલ કર્યા પછી બળવાવાળા રાણી પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે 'અમારે દિલ્હી જવું છે તો ત્રણ લાખ રૂપિયા આપો.'

આ વખતે રાણીની ઉંમર ફક્ત ૨૧ વર્ષની હતી પરંતુ સમય પારખવાતી તેની શક્તિ અજબ હતી. ૧૮૫૭ ના બળવાની તે એક મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી હતી. પરંતુ બરાકપુર અને મીરતમાં બળવો વહેસો ફાટી નીકળ્યો તોપણ તે તેમાં જાણી નહોતી. નિયત દિવસ આવતાં મુઠ્ઠી તે સ્વસ્થ હતી અને ઝાંશીના અંગ્રેજો સાથે તેનું વર્તન સદ્ભાવ-વાળું જ હતું. ઝાંશીનું બંક તો કાનપુરમાં જે દિવસે બંક શરૂ થયું તે જ દિવસે શરૂ થયું હતું એ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. નાનાસાહેબ અને લક્ષ્મીબાઈનો આ સંબંધે પૂર્વસંજેત થયો જ હોવો જોઈએ. અન્યત્ર બળવો વહેસો શરૂ થવાથી બળવાખોરોમાં કેટલેક અન્યવસ્થા તો આવી જ હતી અને ઝાંશીમાં અંગ્રેજોની કતલ એ તેનું જ પરિણામ હતું. બાવાળાઓએ ત્રણ લાખ રૂપિયાની રસદની માગણી કરી સારે રાણીએ ન સ્વીકારી હોત તો ઝાંશીની અન્યવસ્થા વધી. પકત અને પછી નાનાસાહેબ અને તે વહેસા ફાટી નીકળેલા બળવાને જરાએ કાબૂમાં લેવા જે પ્રયાસ કરતા હતા તેમાં મુશ્કેલી જ ઊભી થત. એનું લક્ષ તો કેઈ પણ રીતે બાવાળાઓની અન્યવસ્થાને દૂર કરી પ્રભમાં વ્યવસ્થા, શાંતિ લાવવામાં અને ક્રાંતિને વ્યવસ્થિત રીતે આગળ ધપાવવાની યોજનામાં હતું. એટલે તેણે ઉશ્કેરાયેલા બાવાળાઓને ગમે તેમ કરીને ત્રણ લાખ રૂપિયા આપ્યા અને તેઓ તે લઈને " બંક મુદાકા, મુદક બાદલાહ (એટલે કે દિલ્હીના બાદલાહ) કા, લુકમ રાણી લક્ષ્મીબાઈકા "નો નવચોષ કરતાં કરતાં દિલ્હી તરફ રવાના થયા.

૧૧. રાણીના રાજ્યકારભાર

૧૮૫૭ ના બળવાના ઇતિહાસમાં ક્રાંતિ ક્યાંએ અવરિયત રીતે અને સ્વસ્થતાથી ચાલી હોય તો તે જ્યાં નાનામ્રાહેજ અને રાણી લક્ષ્મીબાઈના હાથમાં સંચાલનનાં મુત્રો હતાં ત્યાં જ. દંપતીના રાજ્યને હાલની દીધા પછી હોદ્દા કરીને દિલ્હીમાં બસાવું અને ત્યાં ધાંધલ મચાવવું એટલાથી સ્વ-રાજ્ય સ્થપાવું નથી હોતું. સ્વનું પશુ તંત્ર તો ગોઠવવું જ જોઈએ. એ જો ન ગોઠવાય તો ક્રાંતિ ધાંધલમાં ખપી જઈ અફળ નીવડે.

રાણી લક્ષ્મીબાઈ આ વસ્તુ સમજતી હતી. અને તેથી જ ઝાંઝીમાંથી દંપતીનું રાજ્ય છીડી ગયું અને ધાંધલિયા બળવાખોરો દિલ્હી તરફ રવાના થયા એટલે તેણે ઝાંઝીના રાજ્યકારભારનાં સ્વ પોતાના હાથમાં લીધાં. તેને બે કામ કરવાનાં હતાં: એક, ઝાંઝીમાં બ્યવસ્થા સ્થાપવી; રાજ્યબ્યવસ્થાનું તત્ર ગોઠવી દેવું અને બીજું, ઝાંઝી ઉપર કોઈ તકમાધુ ગુડાઓનું કે અંગ્રેજોનું આક્રમણ આવે તો તેનો સામનો કરવાની તૈયારી કરવી.

આ વખતે રાણી પાસે ચતુર મુન્સદી લોક રહ્યા નહોતા. રાજ્ય ખાલસા થતાં કારભારી લોક ચાલ્યા ગયા હતા અને બીજા પોતાને ઘેર સ્વસ્થ થઈ બેઠા હતા. કોઈ જાનનો રાજકીય મૂંઝવણો ઉત્પન્ન થાય તો મસલત કરવા જોગ કોઈ માણસ ઝાંઝીમાં રહ્યું નહોતું. પશુ આથી રાણી કંઈ મૂઝાઈ નહિ તે પોતે ચતુર હતી, કાર્યકુશળ હતી.

અંગ્રેજોના સિપાઈઓ બળવો પોકારી અંગ્રેજોની દુનલ કરી દિલ્હી તરફ રવાના થયા પછી રાણીએ મુન્સદીગીરીનું પદેલું કામ કર્યું તે એ હતું કે તેણે જળવપુરના કમિશનર મેજર અર્ચર્ડન અને આમાના કમિશનર કર્નલ ફેબરને પત્રો લખ્યા. ઝાંઝીમાં થયેલા અત્યાચારોમાં પોતાનો જરાએ હાથ નથી એવું તેણે તેમને જણાવ્યું.

અને ઉમેર્યું કે ભુંદેસખંડમાં અંગ્રેજ સત્તા ફરીથી પૂરેપૂરી રીતે સ્થપાતાં સુધી, પ્રદેશમાં ખંડખોરી વધે નહિ, યુદ્ધભોજા પ્રગળે હેરાન કરી શકે નહિ તેથી ઝાંશીનાં રાજ્યચુનો એ મારા હાથમાં લીધાં છે. આમાં રાણીનું મુત્સદ્દીપણું હિતમં રીતે જરૂરિયાત આવે છે. જળવાનો પ્રમંથ હોવો યથો એટલે તક સાધીને તેણે પ્રથમ ઝાંશીનું રાજ્ય પોતાના હાથમાં લઈ લીધું અને જો કદાચ જળવાને દાખી દેવામાં અંગ્રેજો ફાલે. અને તેમનું રાજ્ય ફરીથી સ્થપાય તો શાગાશી તરીકે બક્ષિસ દાખલ રાજ્ય પાછું મેળવવાનો માર્ગ તેમણે ખોલી મૂક્યો. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ પત્રો માર્ગમાં જ ક્યાંક ગૂમ ચર્ચ ગયા. ઝાંશીના કમિશનર કંપ્ટન પિંકે આ બાબતમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે: “બહુ જ વિશ્વાસપાત્ર આધારે કહેવામાં આવ્યું છે કે આપણા દેશબંધુઓની થયેલી કતલ વિશે શોક દર્શાવતા તેમ જ અંગ્રેજ સરકાર ઝાંશી પ્રાંત ઉપર ફરીથી સત્તા જમાવે ત્યાંસુધી જ પોતે ઝાંશીનો કારભાર કરવા માંડ્યો છે એવું કહેતા પત્રો તેણે જખલપુરના કમિશનરને તેમ જ ખીન્નઓને લખી આપણી સરકાર સાથે સારો સંબંધ રાખવા પ્રયાસ કર્યો.”

આ પત્રો રવાના કર્યા પછી તેણે કતલ થઈને પડેલાં અંગ્રેજોનાં શબોને બોગાં કરીને તેમનો યોગ્ય અંતિમ સંસ્કાર કર્યો અને તેણે રાજ્યવ્યવસ્થા ગોઠવવામાં ધ્યાન પડેલું.

તેણે રાજ્યની સુંદર વ્યવસ્થા કરી. તેણે જુદા જુદા અમલદારોની નિમણૂક કરી મહેસૂલી અને ન્યાયની વ્યવસ્થા કરી. પોતાના સિપાઇ-

*“It is stated on the most trustworthy authority, that at the same time, she endeavoured to keep terms with our Government, by writing to the Commissioner of Jubbulpore and to others, lamenting the massacre of our countrymen, stating she was in no way concerned in it, and declaring that she once held the Jhabshi District till our Government would make arrangements to reoccupy it.”

ઝોની ઠેગ ઠેગ ચોપા બેસાડી ચોગ લૂટાગએને ઠેકાણે આવ્યા અને આખા ઝાંશી પ્રાન્તમાં શાનિ રચાપી ઝાંશી પ્રાન્ત ગણી લક્ષ્મીબાઈના હાથમાં ગયો છે એ ભેઈ ગમાધગગવના એક દૂગના મંમધી સદાશિવ નાગવણે ઝાંશી ઉપર ચડાઈ કરી અને પોતે 'ઝાંશીના મહારાજ'ની પદવી ધારણ કરી ઝાંશીથી ત્રીસ માઈલ ઉપર આવેલા કરેગ નામનો કિલ્લો તેણે સગ કર્યો. ગણીને ઝાંશી ખજર મળના જ તેણે ફોજમાં નવા માણસોની ભરતી કરી અને મહેલમાં તેમ જ કિલ્લામાં પૂરી દીધેલી તોપો બદાર દડાવી અને તેમને સાફસફ કરી મુઢના ઉપયોગમાં આવે એવી બનાવી આટલું કરીને આ શરી અને ચતુર રાણી અટકી નહિ હરકર ગમે તેટલું સારું હોય પણ દારૂગોળા અને શસ્ત્રો ભે પૂગતા પ્રમાણમાં ન હોય તો લડાઈમાં જય મળતો નથી તેથી તેણે દોશિયાર કારીગરોને કસો બનાવવાની આજ્ઞા કરી અને ઝાંશી શહેરમાં દારૂગોળા બનાવવાનું કારખાનું ખોલ્યું. આવી રીતે શસ્ત્રાશ્રયી મજૂર ચર્ધ તેણે સદાશિવ નારાયણ ઉપર સવારી કરીને તેને કરેગથી ગ્વાલિયરના મુલકમાં દાંડી કાઢ્યો. ભુલેલખંડમાંના કાકોર લોકોએ આ નવા દોગી મહારાજને મદદ કરી નહિ અને તેઓએ ગણી લક્ષ્મીબાઈ અને તેના દત્તક પુત્ર દામોદરગવની ઝાંશી ઉપરનો સત્તા કમૂલ કરી. આવી રીતે આખા સરધાન ઉપર ગણીનો અમલ મારી રીતે રચાયો.

પણ આ પછી થોડા જ વખતમાં ઝાંશીથી રોઢ બે માઈલ ઉપર આવેલા ઓગછા નામનો દીવાન નયેબા દતિયાનો ફોજની મદદથી ઝાંશી ઉપર ચડી આવ્યો, અને તેણે ઝાંશી શહેરને ઘેરા લાદ્યો તેની પાસે વીસ હજારની સેના હતી અને તેણે એકેએક ધર્ણ ગામ જીતી લીધા હતા. તેના મનમાં એમ કે રાણી લક્ષ્મીબાઈ એક ઓમાળસ છે, તેની પામેયી ઝાંશીનું ગભરુ પકાવી લેતું એ રમત વાત છે તેણે ગણીને મદેવડાબુ કે 'અમર' મરમર તમને જે ચેનચન આપે છે ને તું આપીશ, માટે તમારે ઝાંશીનો કિલ્લો અને

મૂંઝે મોઢે સોંપી દેવો.' આ કહેણુ ઝાંઝળીને રાણીએ પોતાના દીવાન અને મુત્સદ્દીઓને બોલાવી તેમની મલાહ લીધી. તેમણે સલાહ આપી કે 'ઝોરછાની રાણી પેન્થન આપતી હોય તો લકાઈની ખટપટ શું કામ કરવી ?' આ સલાહ સાંઝળીને રાણીને પરિતાપ થયો અને તેણે આ નામદાઈની સલાહ અમાન્ય કરીને નથેખાને જવાબ મોકલ્યો કે, "હું ચિવરામજાહની કુળવધૂ છું. તમારા જેવા છુંદેલા લોકોને જેર કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય છે માટે વિચાર કરીને લકાઈ કરવા આવજો," આ મંદેશાથી નથેખાને ઝાળ ચડી અને તેણે એકદમ ઝાંશી ઉપર ચકાઈ કરી.

રાણીએ ઝાંશીના છુંદેલા સરદારોનો દરબાર બરીને તેમને ઉડ્ડેખાન કર્યું. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે 'ઝોરછા એ ઝાંશીનું બરાખરિયું સંસ્થાન છે; અડિપાતું નહિ. તેનું ઉપરીપણું સ્વીકારવું એ નામદાઈ છે. તેથી અમારા ટેકમાં જીવ છે ત્યાંસુધી અમે ઝાંશીનો બચાવ કરીશું.' સરદારોએ આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી પછી રાણીએ નથેખાં ઉપર દારૂના પાંચ ગોળા મોકલાવી કહાવ્યું કે: 'આ અમારી પાસે છે. માટે તમારે ખુશીથી લકવા આવવું.'

નથેખાં પાસે વિશાળ સેના હતી. તેની પાસે શસ્ત્રો પશુ પૂરતા પ્રમાણમાં હતાં. તેની સામે મૂઝડુ એ રમત વાત નહોતી. પણ આ શરી રાણીએ પોતાના શૌર્યથી અને બુદ્ધિચાતુર્યથી આ પ્રસંગ પાર પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે લશ્કરમાં માણસોની ભરતી કરી તેને પાંચદહારનું બનાવ્યું. દારૂગોળાના કારખાનામાં તેણે દારૂ-ગોળાનું ઉત્પાદન વધાર્યું અને કિલ્લામાંની ત્રણ તેમજ રાજમહેલમાંની ચાર ગુપ્ત તોપોને તેણે કિલ્લાના જુરજ ઉપર ચકાવડાવી. ઝાંશી સંસ્થાનના ઠાકોરો અને સરદારો પણ પોતપોતાનાં સૈન્ય લઈને ઝાંશીમાં આવ્યા. રાત્રેરાત તોપોના મારાનો ગંદાખસ્ટ કરીને તેના ઉપર હોસિયાર ગોલદાજે નીમી દીધા. સંવારના પહોરમાં દીવાન જવાહરસિંગને રણકંઠણ બાંધી સેનાધિપતિના પદ ઉપર નીમ્યો. તેણે

ચહેરના દરેક મોઝ્યા ઉપર માણસોને ગોઠવ્યા પછી એકદળ માણસને બદાર પડવા માટે હથિવાગ આપી મળ્યાં કર્યાં રાણી પેતે પદાણી પહેગવેશ પહેરી મુખ્ય ભુગ્ગ ઉપર આસીને હાજર થઈ તેણે કિલ્લા ઉપર ઝાલીનો ભમવો ઝડો ફરકાવ્યો અને માથોસાથ 'યુનિવર્સલેટ' પણ ફરકાવ્યો. આમ કરવામા પણ તેનું મુત્સદીપણ જ હતું.

નથેખાના મનમાં એમ કે ઝાશીને ચીરી નાખવું એ મત વાન છે એક ઓ અને તે સરખ કે ચત્રવિહીન ઝાશીનો બચાવ થી કરવાની છે એમ તેણે ધાર્યું તેને ખમગ નહોતી કે આ ચતુર રાણીએ મિત્રાની અદર દારૂગોળાનું કાગખાનું ચર કર્યું છે અને સરખ પણ વધાર્યું છે જૂની નોપો પણ ચાલુ કરી છે તેના મનમાં તો એમ જ કે એક હિંદુ અને તરુણ વિધવામા તે કેટલી અસદ્વહોય.

ઝોગછાના સંન્યને સપડાવવા વારને ગણીએ જુદો જ પેતરો રચ્યો. કિલ્લાના દક્ષિણ નિભાગ ઉપર તેણે એવી ગોંવણ કરી કે તેને નનગી બાજુ ધારીને નથેખા પોતાના સરકરને તે માર્ગે મિલ્લામા પેસાડે નથેખાએ તેમજ કર્યું મિત્રાને સેરાનો માર્ગ મગ્ગ છે એ બોધને તે કિલ્લાની દક્ષિણ તરફ ધસ્યો, અને જ્યાં તેનું સરકરતોપોના માગની દહમા આવી પહોંચ્યું ત્યાં ગણીએ પોતાના ચતુર ગોવદાજ ગુલામ ગોવખાને નથેખાનો જંગીપટકાવાળો દાથી બનાવી તેના ઉપર પહેતો ગોળો ફેંકી મુદારબના મુકેન કરવા કર્યું ગોવદાજનેએ તગ જ તોપોનો મારો ચલાવવા માડ્યો. નથેખાના સરકરમાના મુગા ભુદેખાએ પણ બૂક અને તીર હોડવા માડ્યા અને પણ તરફથી વૃમ્ભુલ મુદ ચડી નથેખાએ ધસારો કરવા બેટલી વાર પ્રવલ કર્યો તેમજી વાર તેને પાછા જ હતું પડ્યું મિલ્લા ઉપરની પ્રચલ તોપોના માગ આગળ તેના સરકરનું કઈ ચાલ્યું નહિ અને તેને પાછા દડી કિલ્લાને જ ઘેરા ચાલવો પડ્યો. દરરોજ અને સરકર વચ્ચે મુદ ચાલવા લાગ્યું પણ નથેખાનો જંગીપટકાવાળો દાથી પહેલા જ ગોળાથી ગજમ પડ્યો તેથી તેના સરકરનો ઉત્તમ મદ પડ્યો અને ઝાશીનો કિલ્લો છુનવાના

નથેખાના મનોરથ હવામાં લીડી જવા લાગ્યા. એક જોશીવો પ્રયાસ કરના માટે તેણે ઝોરછા દરવાજા માંમે ચાર તોપો ગોઠવી અને લશ્કરના ચાર ભાગ પાડી ઝાશી ઉપર રાત્રે હુમલો શરૂ કર્યો. નથેખાની ચાર તોપોનો ઝોરછા દરવાજા ઉપર અવિરત રીતે મારો ચાલતો હોવાથી રાણીએ જોયું કે એ દરવાજામાં બે જરા પણ ગાળદુ પડશે તો શત્રુઓને અંદર આવવું મહેલું થઈ પડશે. તેથી તે પોતે ઝોરછા દરવાજા આડીને બેઠી રહી અને ખૂન ગ્રેમપૂર્વક ત્યાં આગળના સૈન્યને ઉત્તેજન આપના માટે ઝાંખાથી અને મલ્લિસો વહેંચવા લાગી. રાણીની ઉત્તેજનાથી હોયમા આવેના માણસોએ તોપોનો એવો મારો ચલાવ્યો કે શત્રુ દરવાજા પાસે આવી શક્યો નહિ આ મિત્રાય રાણીએ ‘કડક વીજળી’ નામની તોપ કિલ્લા ઉપર મગાવી અને ગોલદાંતેને સોનાના કડા ઇનામમાં આપી તોપનો મારો શરૂ કરાવડાવ્યો. આ તોપની ધણેણી શરૂ થતા જ સામા પક્ષના ગોનદાંતે ભયભીત થઈ પોતાની તોપો મૂકીને નાસી ગયા તુરત જ ઝાશીના સૈન્યે એ તોપોનો કમળે લીધો. મામા પક્ષના માણસો માર્યા ગયા આ જ વખતે ઝાશી પાસેના પહાડમાં પડાવ નાખી પડેલા રઘુનાથસિંહે દુરમન પણ ઉપર છાપો મારી તેના લશ્કરની આખાવીખી કરી નાખી. બંને પક્ષે તરવારની હાથોહાથની લડાઈ ચાલી તેમાં પણ દુરમન કાંપો નહિ તેણે રાણી સાથે મુલેદના મદદા ચલાવ્યા અને રાણીએ ઝોરછાની પહેલાની મદદતા લક્ષમાં લઈ ઝોરછાની રાણીને બહેન રાણીને તેનો મતકાર કર્યો નથેખા ચાત તો પડ્યો પરંતુ તેણે અગ્રેજ અમલદારોને કહાવ્યું કે રાણી બળચાખોરો સાથે મળી મઈ છે અને તેને સીધી કરવા વાંચે જ પોતે ઝાગી ઉપર ચડાઈ કરી ગયેલો.

નથેખાને જેઠ કરી રાણી ઝાશીના રાજ્યવહીવટને બચરચિત કરવામાં પડી મઈ તેણે પોતે અગ્રેજ અમલદારોને લખી મોકલ્યું કે મેં અગ્રેજોની વતી બહુજોર નથેખાને જેઠ કર્યો છે પણ આ પદ અગ્રેજ મરમગના હાથમાં પડ્યોયો નહિ.

ઝાંશીમાંથી અંગ્રેજોનું રાજ્ય ઊખડી ગવા પછી ઝાંશી નવશિયાતી બની નહિ, કારણ કે રાણી લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના પુત્ર દામોદરરાવને નામે રાજ્યકારભાર વરત જ શરૂ કરી દીધો. આપણે જોઈએ તેમ તેણે સૌ પહેલાં સદાચિત્ર નારાયણ અને નયેબાં જેવા આક્રમકોને દરાવીને ઝાંશીને સુરક્ષિત બનાવી અને ઠેર ઠેર ચોટીઓ બેસાડી ચોરહુટારાને બંદોબસ્ત કર્યો.

શહેરનાં કારખાનાં શરૂ કરાવ્યાં અને દરેક ખાતામાં જુદા જુદા અમલદારોની નિમણૂક કરી. પોતે રાજમહેલમાં તો રહેતાં જ હતાં પરંતુ પતિના મરણ પછી અને ખાસ કરીને રાજ્ય અંગ્રેજોએ લઈ લીધા પછી રાજમહેલની ચમક જતી રહી હતી તે હવે પાછી દેખાવા લાગી. શુન્યતા અને ઉદાસીનતા જતી રહી અને તેને રથાને પ્રવૃત્તિ અને ઉત્સાહ પ્રવર્તે રહ્યાં. મહારાજ ગંગાધરરાવ હયાત હતા ત્યાંસુધી રાણીનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો દર્શાવે રહ્યાં હતાં તે તેમના મરણ પછી ઝળકવા લાગ્યાં. રાણીસાહેબ પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગ્યે ઊડી કસરતશાળામાં જઈ દંડ, મગદળ, મલખમ વગેરેની કસરત કરતાં અને તેથી તેમનું શરીર જો કે પાતળું હતું છતાં કસાયેલું હતું. ઘોડેસવારી તો તે રાજ કરતાં, ઘોડા ઉપર સવારી કરવામાં તે ખૂબ જ કુશળ હતાં. ઘોડાને મંડળ ઉપર રાખવો, વાડો કુદાવવી અને ઘોડા ઉપર બેસીને તેની પાસે ખાઈઓ કુદાવવી એ તો તેમની રાજની રમત હતી. તરવાર અને જંબિયો વાપરવામાં તે નિપજાત હતાં. આવી ચપલ અને વીર રાણી ક્રાંતિના પુદ્ગમાં અપલાવે અને પોતાની ઝાંશી પાછી લઈ ક્રાંતિનો ખજ હરકાવે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. જુદેલખંડના અને ખુદ ઝાંશીના લોકો તેના ઉપર પ્રેમ હતા.

કસરત કર્યા પછી નિત્યકર્મથી પરવારી રાણી મુમંધિદાર દ્રવ્યોથી અંગળ સ્નાન કરતાં. રાણીને નાહવાનો ખૂબ જ શોખ હતો. હમેશાં પંદર વીસ બેઠાં મરમ પાણી લેતાં. દર અડવાડિયે માયું યોગવાને

દિવસે ઉત્તમ સુવાસિક પદાર્થોથી સ્નાન એટલો બધો વખત કરતાં કે નાહેલું પાણી બહાર કુંડીમાં જતું ત્યાં કટલીએ સ્ત્રીઓ એ પાણીથી નાહી શકતી. સ્નાન પછી સ્વચ્છ સફેદ ચંદેરી સાડી પહેરી પૂજનઅર્થાં મોટે બેસતાં અને મો'પહેલા પતિના મરણ બાદ વાળા રાખવા માટે સાંસ્કાર પ્રમાણે પ્રાવશિત કરતાં. ત્યાર પછી રૂપાના વૃંદાવનમાં તુલસીની પૂજા કરતાં અને તે પછી ન્યારે પાર્થિવ પૂજનો આરંભ કરતાં ત્યારે ગદૈયાઓ ગાન કરતા અને પુરાણીઓ કથા-પુરાણ વાંચતા.

પૂજનઅર્થાં પછી આશ્રિત લોકોની સલામી લેવાતી રાણી એવાં દસ હતા કે દોઢસો મુજરા કરનારાઓમાંથી કોઈ એકાદ જણ કોઈ દિવસ ન આવ્યો હોય તો રાણી બીજે દિવસે તેને જાઓ રાખી 'આપ કાસે કંઈ જાણ્યા નહોતા' એમ ચોકસી કરતા. આ પછી ભોજન લેતા અને થોડો આગમ કરી બીજાં કામોમાં પ્રવૃત્ત થતા. સવારે આવેલું નજરાણુ રૂપાના થાળમાં રેશમી રૂમાલ ઢાકીને મૂકવામાં આવતું તે મંગાવી મનપ્રમંદ વસ્તુ લઈ બાકીની આશ્રિતમણમાં વહેંચી આપતા. તથા વાગ્યાને શુભારે કચેરીમાં બિરાજતાં અને તે વખતે ઘણે બાગે પુરુષવેશ ધારણ કરતા. પગે પાવનમો, શરીરે વાદળી રંગના અંમવાનું અંમરખુ, માથે ટોપી અને તેના ઉપર સુંદર રીતે બાધેલો ફેટો, કમરે કસબી દુપટ્ટો અને લટકાવેલી રતનજડિત તરવારથી તે ગૌરુર્તિ ગોરી જેવાં લાગતા. કોઈ કોઈ વાર સ્ત્રીવેશ પણ ધારણ કરતા. વિધવા થયા પછી નાકમાં નય વગેરે અલકાર તેમણે કદી પહેર્યા ન હતા. છતાં હાથમાં હીરાની અંગડીઓ, ગળામાં મોતીની માળા અને આગળાએ હીરાની વોટી રાખતાં. વાળને અંબોડો બાંધી ઘોળું વસ્ત્ર અને ઘોળા ચોળા પહેરતાં. આ પ્રમાણે કોઈવાર પુરુષવેશમાં તો કોઈવાર સ્ત્રીવેશમાં તે દરબારમાં આવીને બેસતા પણ કોઈની નજરે પડતાં નહિ. તેમની બેસવાની જગા દીવાનખાનાની પાસે ચક નાખીને બંધ કરેલી હતી. દરબારમાં ગહેતો એ ચક જરિયાન વેલજડીની લાતનો હતો. અંદરની

જાજુએ મચ્છરની ગાદી ઉપર રાણી તકિયાને અદેલીને બેસતાં અને બહાર સોનારૂપાની છડીઓવાળા બે ચોપદાર ખડા રહેતા. ચક્રની સામે લક્ષ્મણરાવ દીવાન કમરે દુપટો બાંધી હાથમાં કાગળનું દફતર સ્વ લીધા રહેતા અને બન્ને જાજુની ગાદીઓ ઉપર હજૂરના કારકૂનો બેસતા હતા. રાણીની શુદ્ધ લીક્ષ્ણ હોવાથી તેમને કામની સ્ત્ર સ્વારે હતી અને તેથી તે ઝટઝટ કામજોના જવાબ લખતાં કે લખાવતાં. ન્યાયનાં કામમાં તે જાડુ ચતુર હોવાથી ફોજદારી અને દીવાની કામ ઝટઝટ ઉકેલતાં.

લાંશીના પ્રાન્તમાં રાણીનું રાજ્ય દસ અગિયાર મહિના ચાલ્યું, પણ તેમની તે દૂધી કારકિર્દીમાં પ્રજા ખૂબ મુખી હતી. તરવારની જેમ લક્ષ્મની વિદ્યામાં રાણી સારી રીતે પ્રવીણ હોવાથી તેનો રાજ્ય-કારભાર નમૂનેદાર હતો. પ્લાઠણ સરદાર મધ્યસાથી હોવાથી તેમનું અધે વજન પડતું અને તેને લીધે જ દિલ્લિસ્તાનમાં તેમને મહતા પ્રાપ્ત થઈ હતી.

રાણીને લક્ષ્મીજી ઉપર ધણી આરથા હોવાથી તે દર મગજ અને શુક્રવારે દામોદરરાવને માથે લઈ મંધ્યાકાળે તળાવ ઉપરના મંદિરમાં દર્શન કરવા સવારીમાં નીકળતાં. મંદિર તળાવની વચ્ચેવચ્ચ હતું અને આજુબાજુ કમળનાં ફૂલ ખીલવાથી શોભા મારી ગ્રહેતી. રાણીની સવારીનો કાઠ સુંદર રહેતો. કાઈવાર મેનામાં બેસીને તો કાઈ વાર ઘોડા ઉપર બેસીને તે દર્શન કરવા જતાં. ત્યારે મેનામાં બેસતાં ત્યારે મેના ઉપર કિનખાજના કપડાનો જરીખરલો પડે નાખવામાં આવતો હતો અને તેથી મેનાની શોભા અવર્ણનીય થતી. ત્યારે તે પુરુષવેશ પહેરી ઘોડેસવારી કરતાં ત્યારે તેમના ફેંટાને જરીદાર છોડે ઘોડાના દોડવાના વેગથી હવામાં ફરફટાતો. મેનામાં સવારી નીકળી હોય ત્યારે ચાર પાંચ દાગીઓ તેમની માથે દોડતી જતી હતી. સવારીની માથે ગ્રહેનારી આ દામોદ્રાને સુવર્ણ અને રત્નનાં ધરણા પહેરાવવામાં આવતાં, લીલા લાલ અથવા ખાખી

સાળુ પહેરાવવામાં આવતા. પગમાં સિંધિસર્પ સાંકળાં અને પગમાં લાલ જરી ભરેલી મેળડીઓ પહેરાવવામાં આવતી. કાર્ધવાર સાડીનો કન્ધ વાળી હાથમાં સોનારૂપાના હાથાવાળી ચમરીઓ લઇને આ કુંવારી તરુણ દાસીઓ મેતા સાથે દોડતી ત્યારે તે દરમિયાન જોવાને પ્રભાતનો ઊલટથી દોડી આવતા. સવારીની પાછળ ડોકોનિશાન રહેતાં અને કાર્ધવાર કીણા સૂરથી વાગતાં રણુવાદ પથ રહેતાં. ડોકોનિશાનની પાછળ ૨૦૦ વિલાપતી લોકો અને પૂઠે ૧૦૦ ધોડે-સવાર ચાલતા. મેતાની સાથે રાજ્યના કારભારીઓ, મુલ્કદીઓ અને ખીજ દરબારીઓ ધોડા ઉપર અથવા ચાલતા જતા. આ પ્રમાણે મોટા ઠાકમાઠથી રાણીની સવારી કિસ્લામાંથી બહાર નીકળતા જ દરવાજા ઉપરનાં દોકારખાનાં સુસ્વરથી વાગવા માંડતાં અને તે સાથે જ મહાલક્ષ્મીના મંદિરનાં ચોધડિયાં વાગવા માંડતાં. રાણી પાછાં ફરતાં ત્યાંસુધી તે વાગવા કરતાં. રાણી જ્યારે ધોડા ઉપર બેસીને મહાલક્ષ્મીને મંદિરે જતાં ત્યારે દાસદાસીઓને સાથે ન લેતાં, ફક્ત વિલાપતી ધોડેસવારને અને સિપાઈઓને જ સાથે લેતાં. મહાલક્ષ્મી ઝાંશીનાં રાજ્યકર્તાઓની કુળદેવી હોવાથી તેની પૂજાઅર્ચા પાછળ ખૂબ ખર્ચ કરવામાં આવતું. દીપ, પૂજા, મહાનૈવેદ્ય, ચોધડિયાં, ગવૈયા, ધર્મશાળા વગેરેની રાજ્ય તરફથી જ ગોઠવણ હતી.

આશ્રિતમંડળ ઉપર રાણીને સારો બાવ હતો અને તેથી તેમના ખાવાપીવાના, કપડાંવસ્ત્રાના અને બીજા સુખ ઉપર તે ખાસ સહ આપતાં. તે ઉત્તમ ગુણોની કદર કરતા. તેમને આશ્રયે અનેક આત્મીઓ, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને વાગ્ધિકો રહેતા. ઝાંશીમાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પણ સારો હતો. ઇતિહાસપુરાણ જાણનાર વિદ્વાનો, ગાવન-વાદનનર્તન જાણનાર કળાકારો અને હુન્નરઉદ્યોગમાં નિષ્ણાત કારી-ગરોની ઝાંશીમાં ખોટ નહોતી રાણી ગુણીજનોની કદર કરવાવાળાં છે એવી તેમની કાર્તિ સંમગાને દૂર દૂરથી લોકો ઝાંશીમાં આશ્રય શોધવા આવતા અને ત્યાં જ નિવાસ કરતા.

રાણીને ધોડાની પરીક્ષા ધણી મારી હતી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કુશળ અશ્વપરીક્ષક તરીકે તેમની સારી નામના હતી. એમ કહેવાતું કે પેશવા નાનાસાહેબ, તેમના બાઈ બાળાસાહેબ અને ઝાંશીનાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ એ ત્રણે અશ્વપરીક્ષામાં જેવાં નિષ્ણાત છે તેવા બીજા નથી. આભાવે રાણી સ્ત્રી હોવાથી તેમની વિશેષ ખ્યાતિ હતી.

એકવાર કાઈ મોદાગર સારા દેખાવડા અને ચાલાક ધોડા લઈ આવ્યો. ગણીએ તેમાંના એક ઉપર સવારી કરી જોઈ તેની કીમત હજાર રૂપિયા અને બીજા એકની ખચાસ રૂપિયા કરાવી. દરબારીઓ આ જોઈ વિસ્મય પામ્યા. બંને ધોડા દેખાવમાં સરખા જ તેજ અને ઉમદા દેખાતા હતા, છતાં આ કિંમતનો ફેર જોઈ સહુ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થયા. ગણીએ ખુલામો કરતાં જણાવ્યું કે બંને ધોડા દેખાવમાં જો કે સરખા દેખાય છે છતાં તેમાંના એકની છાતી ફૂટેલી છે, અને તેથી તે નિરુપયોગી છે. આ ઉપરથી સોદાગરે રાણીના આતુર્યની પ્રશંસા કરી કબૂલ કર્યું કે, એ ધોડાને મેં ઉત્તમ મસાલા આપી તેજ રાખ્યો છે. હું ધણે ઢેકાણે ક્યોં પરંતુ તેની પરીક્ષા કાઈ ઢેકાણે થઈ નહિ. રાણીએ બંને ધોડાની વાજખી કીમત આપી તે રાખી લીધા અને સોદાગરને બહુિસ આપી વિદાય કર્યો.

એક દિવસ રાણીની સવારી મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી પાછી ફરતી હતી. સવારી દક્ષિણ દરવાજામાં દાખલ થઈ ત્યારે હજારો બિખારી લોક રસ્તામાં એકઠા થઈ ધોધાટ કરતા હતા. રાણીએ તેમના ધોધાટનું કાળુ દીવાનને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે લોક ધણા ગરીબ છે અને કહે છે કે આપ નામદારે દવા કરવી, અમારે માટે કંઈક કરવાની કૃપા કરવી. રાણીએ તરત જ હુકમ કર્યો કે 'આજથી ચોથે દિવસે સધળા બિખારી લોકોને એકઠા કરી તેમને દરેકને એક રૂદાર બંડી, ટોપી અને કાળી અથગ સફેદ કામળી આપજો.' રાણીના હુકમ થતા જ, બીજે દિવસે શહેરના સધળા દરજ્જાઓને એકઠા કરી ટોપીઓ તથા બંડીઓ સિવાવવાનો આદેશ થયો. નિપત દિવસે

દાંડી પિટાવી રાજમહેલની પાસે સઘળા બિખારીઓ એકઠા કરવામાં આવ્યા અને રાણીસાહેબે તે સર્વને વસ્ત્રદાન આપી મંત્રુષ્ટ કર્યા.

નયેખાં સાથેની લડાઈ વખતે ઘાયલ સૈનિકોને રાહરમાં લાવી રાણીની હાજરીમાં તેમને મલમપટા કરવામાં આવતા. રાણી જાતે તેમના ધા નિહાળી મલમપટાના ઉપચાર કરાવતી તે જોઈને સિપાઈઓ મદ્દગદ થઈ જતા. તેમને ધન્યવાદ આપી રાણી જ્યારે પોતાનો હાથ તેમના વાંસા ઉપર ફેરવતા ત્યારે મિપાઈઓ જખમોનું દુઃખ વીમરી જતા અને તેમને નવું જીવન મળતું. તેમને ઘતું કે કપારે સાગળ થઈએ, ફરીથી લડાઈમાં જઈએ અને પરાક્રમ કરીને રાણીનું ઝાણ ફેડીએ. સિપાઈઓ તરફ આટલી વત્સલતા દાખવનાર અને વીરતાથી શત્રુઓને હરબાગવી મૂકનાર રાણીને માટે પ્રાણ પાથરવા તેના સિપાઈઓ તૈયાર થાય તો તેમાં નવાઈ કંઈ જ નથી.

૧૨. કીડી ઉપર કટક

રાણીને ઝાંશીનું ગળ્ય પાછું નોંધતું હતું તે મળ્યું. એ નવદસ મહિના દરમિયાન એણે જે રાજ્યકારભાર સલાબ્યો હતો તેને કીવે ઝાંશી પ્રાન્તની સમસ્ત પ્રજા સુખી અને આખાદ થઈ. ચોરલુટારાને ભથ ગયો. ગુંડાઓ અને ધાધલિયા લોકો અલોપ થઈ ગયા. હુમરઉલોગનાં કારખાનાં વધ્યાં. ધાહલો અને વિદ્વાનોને આશ્રય મળ્યો. આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આ વખતે બંક નોંચમાં ચાલતું હતું પણ ઝાંશીમાં શાંતિ અને આખાદી હતી. ઝાંશીની પ્રજાને સ્વરાજ્ય મળી ગયું હોય એમ લાગતું હતું.

પણ આટલું કરીને રાણી કઈ જંપીને બેસી રહી નહિ. તે ક્રાંતિની એક પ્રમુખ અધિનેત્રી હતી અને ક્રાંતિને ચિરાયુ અને વિસ્તૃત કરવાનું કામ તેને કરવાનું હતું. સદાચિત્ત નારાયણને કે નથેખાને દરાબ્યે પતે એમ નહોતું. હજી પણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્ય તે હતું જ. તે ઊખડે નહિ ત્યાંસુધી તેને જપ શાને હોય ?

શરૂ શરૂમાં બળવાની ખગર બંડવાળાઓને અતુકૂળ જ આવવા લાગી. આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બળવો સળગી ચૂક્યો હતો. અંગ્રેજોને નાસતા ભોંય ભારે પડતી હતી. અંગ્રેજ રાજ્યના પાયા સારી પેઠે હચમચી ગયા હતા. દક્ષિણમાં પણ બળવાની આગ વિસ્તરેલી અને ત્યાં પણ અંગ્રેજ રાજ્ય તે આગમાં ઝડપાઈને ખાખ થઈ જશે એમ લાગતું હતું. પણ ખરેખરું જોતાં બળવાવાળાઓને આ એક ભ્રમ જ હતો. દક્ષિણ હિંદુસ્તાન સાવ ઠંડું હતું ! શીખ અને ગુરખા અંગ્રેજોના પક્ષકાર બન્યા હતા. રજપૂતો પોતાની પરપરા પ્રમાણે રાજનિષ્ટ રહ્યા હતા, મધ્યહિંદુસ્તાનમાંના મુખ્ય મુખ્ય સાર્થાનિકો શિંદે અને હોળકર એ અંગ્રેજોના પક્ષમાં જ રહ્યા હતા. તેમણે પોતપોતાનાં રાજ્યોમાંના બળવાખોરોને થોળી રાખ્યા હતા અને તેમના જુરસા ઉપર ઠંડું પાણી રેડ્યું હતું. બંગાળ, નિહાર અને આજના યુક્તપ્રાન્તમાં બળવો જોરમાં ચાલ્યો ખરો, પણ થોડા

નેતાઓને અભાવે તે રાજ્યક્રાંતિ ન થતા બળબો જ રહ્યા છ આઠ મહિના ત્યા જળર બિયનપાયલ આવી રહી, પરંતુ ક્રાંતિને વ્યવસ્થિત કરવાનું, ન્યાયી અગ્રેજી રાજ્ય બીખડી ગયું હોય ત્યા સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ સ્થાપવાનું અને પ્રગતિનો વિશ્વાસ બેળવવાનું કામ કોઈને સંકળું નહિ આને લીધે શરૂઆતમાં સિપાઈઓ અને લોકો પણ હોદ્દા કરી બિયા, સ્વતંત્રતા તેમના હાથમાં આવી હોય એમ લાગ્યું પણ બળવાવાળાઓની ગેરવ્યવસ્થાને લીધે લોકોનો જુરસો અને વ્યવસ્થા સ્થાપો થઈ શક્યા નહિ લોકો ઠગ પડતા ગયા, સિપાઈઓ પણ ગૂંચવાતા ગયા એટલે અગ્રેજો પાછા સત્તા જમાવતા ગયા અને બળવાને દામતા ગયા ધણેખરે ઠેકાણે અગ્રેજી અમલ ફરીથી આવું થતો ગયો.

દિલ્હી કાનપુર અને લખનૌ એ તો ક્રાંતિકારકોનાં પ્રમુખ કેન્દ્રો હતા ત્યાં અનેક દિવસ સુધી અગ્રેજી રાજ્ય દેખાયું નહિ બળવાવાળાઓએ ત્યા વ્યવસ્થા સ્થાપવા પ્રયાસ પણ કર્યો અને દિલ્હી એ તો બળવાવાળાઓની પણ મુખ્ય રાજધાની, અને ત્યા મોગલ આદલાહ ફરીથી ગાદીનસીન થવાથી બહાવાળાઓને નૈતિક બળ પ્રાપ્ત થયું હતું પરંતુ તા ૨૦ સપ્ટેમ્બરને રાજ દિલ્હીમાંના લાખો પરંતુ અવ્યવસ્થિત બળવાખોર સિપાઈઓનો પરાજય કરીને અગ્રેજોએ દિલ્હી ઉપર પોતાનો ખજ ફરીથી ફરકાવ્યો. શીખ અને ગુજ્જાઓએ આ વખતે અગ્રેજોને જે મદદ કરી હતી તે અમૂલ્ય હતી મોગલ ખાદ શાહને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો અને શાહજહાંઓને કૂતરાની જેમ બહેર રસ્તા ઉપર ગોળીથી વીંધવામાં આવ્યા આથી બાવાળા પાછા પડ્યા તેમનો ઉત્સાહ મદ પડવા લાગ્યો અને આ લાગ બેઈને અગ્રેજો તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા તેમણે જે બાળકાળ કતલ અને લૂટ ચલાવી તેનું વર્ણન કમકમા ઉપજાવે એવું છે.

આરે બાજુએથી અગ્રેજોએ દમનનો કારડો ફૂટાવી વીંઝવા માડ્યો બળવાવાળાનું નાશનિશાન પણ ન રહેવા દેવાનો બળે તેમનો નિશ્ચય હતો રસ્તામાં આવતા ગામમાંથી સમગ્ર અને સીનેદાર લોકોને

પકડી પકડીને તેઓના ગુનાની પૂછપાછ કર્યા વિના ખુલ્લા માર્ગ ઉપર તેમને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યા. ઘરેઠાંથી વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોને ફાંકી કાઢી ગામેનાં ગામેને આગે લગાડવામાં આવી. દરેક પ્રાંતને હાથકી જવાનો વારો આવ્યો.

આમ છતાં દાનપુરમાં નાનામાહેજ પોતાનું સ્થાન જમાવી બેઠા જ હતા. દાનપુરમાંથી અંગ્રેજ રાજ્ય જતું રહ્યું હતું અને નાનામાહેએ ગાંધીજીનાર ચર કર્યો હતો. ઝાંશીની જેમ ત્યાં પણ પ્રાંત શાંત અને સુખી થઈ હતી. અને નાનામાહેજ કાનિને ચિરાયુ અને બ્યાપક કરવાની તૈયારીમાં પડ્યા હતા. પણ તેમને આ પુરુષાર્થ ફળદાયી થયો નહિ. આનુભાવુ બધે જ બળવો દર્શાઈ ગયો હોય ત્યાં દાનપુરનો નાનકડો મુલક કેટલો વખત ટકાવ કરી શકે ? ફરી ડિસેમ્બરે અંગ્રેજોએ ફરીથી દાનપુર લીધું અને નાનામાહેજને ત્યાંથી નાસી જતું પડ્યું. પરંતુ મહાન મનુષ્યોની કસોટી આપત્તિકાળમાં જ થાય છે. નાનામાહેજ પરજીવ પામી હતાય થયા છે એ જોઈને રાણી લક્ષ્મીબાઈએ તેમને સૂતિદાયક શ્રદ્ધો મેકાલ્યે. રાણીએ જોયું કે બડવાળાઓ અંગ્રેજો સામે દરેક કંઈએ ટકી શકતા નથી. ખીજ કાઈ સ્ત્રી હોત — સ્ત્રી શું, પુરુષ કે કાઈ પણ માણસ હોત — તે આવે વખતે ધીર રહીને અંગ્રેજોના પક્ષમાં જઈ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લીધો હોત — અથવા મલામતી તે મેળવી જ હોત. પરંતુ આ શરી રાજીનું આ સમયનું વર્તન લોકોત્તર જ હતું. બળવાની ચરઆતમાં તેણે ઝાંશી ઉપર બે ધ્વજ ફરકાવીને અને જળદપુરના કમિશનરને સદાનુભૂતિના પત્રો લખીને દરેક મુલકોપજ્ઞાની રમત ચલાવી હતી. પરંતુ બડવાળાઓ ઉપર આક્રમણ પહોંચી પડતા જોઈને તેણે દિમ્પત અને દહતાથી બળવાવાળાઓનો પક્ષ ખુલ્લેખુલ્લી રીતે લીધો અને અંગ્રેજો સાથે લડવાની તૈયારી કરવા માંડી. આકાશ ફરેલું જોઈને પણ આ બહાદુર સ્ત્રી હાથમી નહિ. જિલ્લું તેણે આગેવાની લઈને મેદાનને અને તેમની સેનાને દિમ્પત આપી અને લડાઈની કમાલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જેમ જેમ આફત વધતી ગઈ તેમ તેમ તેની દિશત વધતી ગઈ. તેની શક્તિ બળે સોળે કળાએ ખીલવા લાગી.

કાનપૂર છત્તી સીધા પછી અંગ્રેજોએ નવાખી લખનઉ ઉપર ચડાઈ કરી, અને ૧૭ મી માર્ચને રાજ લખનૌ શહેર અંગ્રેજોના પૂરેપૂરા તાબામાં આવ્યું. આવી રીતે બંદનાં ત્રણ મુખ્ય કેન્દ્રો-દિલ્હી, કાનપૂર અને લખનૌ જમીનદોસ્ત થયાં, એટલે અંગ્રેજોને પોતાનું સમગ્ર બળ ઝંશી ઉપર કેન્દ્રિત કરવાનું સરળ થઈ પડ્યું.

ખીજી બાજુ આઠ નવ મહિનામાં દક્ષિણ તરફની ફોજ સર લુ રાઝ નામના કુશળ સેનાપતિની આગેવાની નીચે ઔરંગાબાદ, ઇન્દોર, ઉજ્જૈન, મદ્ર વગેરે ઠેકાણેના બળવાને દાખી દેતી, બધે શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપીને અંગ્રેજ રાજ્યનો ખીલો હલાવીને મજબૂત કરતી, ઝંશીના પ્રદેશમાં આવી પહોંચી. આને લીધે ઉત્તર દિલ્હિસ્તાનમાંની અંગ્રેજ ફોજને ઉત્સાહ આવ્યો. દિલ્હી અને કાનપૂરના બળવાવાળા ઉપર અંગ્રેજોએ કેવા લપકર સિતમ ગુજાર્યા તેની હકીકતો પણ ઝંશીમાં આવવા લાગી. ઝંશી અને કાનપૂરમાં થયેલી કતલ, બાળઠાળ, અને લૂટફાટની પણ ઝંશીવાળાઓને બરાબર ખબર મળી ચૂકી હતી. અલ્લાહાબાદ પ્રાંતનો લરકરી કાયદો અને 'ઉતાવળી તપાસોને અંતે હાલરો માણસોને અપાયેલી ફાંસીની વાતો ઝંશીમાં ફેટલાયે દિવસ પૂર્વેથી આવી હતી. પણ આ બધા સમાચારોથી રાણીની દિશત તૂટી જવાને બદલે ઊલટી વધી ગઈ. એકવાર જોને પસ લીધો તેને આવી પકડીને સમગ્રે હાડો જવું એ તેના સ્વભાવની વિરુદ્ધની વાત હતી. મુસ્લમદોષણ એટલે અણીને સમયે સુદ્ધમથી પલાયન કરવું એવું તે કદી સમજી જ નહોતી. તેની અમામાન્ય દિશત અને કર્તૃત્વશક્તિને લીધે બળવાની આગેવાની હવે તેની પાસે આવી હતી અને તે તેણે દોપાવી હતી. ક્રાંતિકારીઓને ગોખરે રહી તેણે અંગ્રેજો સાથે ધોર મેદામ ચક્ર કર્યો.

૧૬ મી માર્ચને દિવસે સર લુ રાઝ ઝંશીની નજીકના ચંચપુર

મામે ખાવી પહોંચ્યો. એક પછી એક વિજય મેળવતો તે આવેલો. તેણે જોયું કે આસપાસ ફાઈ બંધખોર રહ્યા નથી અને ઝાંશી એકલી પડી ગઈ છે, એટલે એને જીતી લેવી એ તો રમત વાત છે, તેથી તેણે ઝાંશીની નજીક આવતાંની સાથે રાણીને મંદિરો કહેવડાવ્યો કે તમે ચોતે, મોરોપંત તાળે, લક્ષ્મણરાવ દીવાન, લાલુ બક્ષી વગેરે આઠ મુખ્ય માણસો સાથે નિઃશસ્ત્ર થઈને અમારી છાવણીમાં આવો. આ અપમાનભરેલા સંદેશને રાણીએ તુરંજકારી કાઢ્યો, કારણ કે દિલ્હી શહેર જીતી લીધા પછી અંગ્રેજ સેનાએ દિલ્હીના બાદશાહનો ન્યાય કરવા માટે લશ્કરી કોર્ટ બેસાડીને તેને સહકુટુંબ હદપારી અને કેદની શિક્ષા સંભળાવી હતી. અને શાહજહાંએને તો તપાસ ચલાવ્યા વિના જ રાજમાર્ગ ઉપર ગોળાથી ઠાર કરવામાં આવ્યા હતા. અંગ્રેજોની આવી દયામય ન્યાયપરાયણતા રાણી બાણી હતી અને તેથી કૂતરાને મોતે મરવા કરતાં રવાત વ્ય માટે લડતાં લડતાં વીરનું મૃત્યુ પામવાનો જ તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેની સેનામાં ભુદેલા અને આરબ સિપાઈઓ હતા. અને તેમના પરાક્રમ ઉપર તેને પૂરો વિશ્વાસ હતો.

વળી ઝાંશીનો કિલ્લો ધણો જૂનો અને મજબૂત હતો. શહેરની પશ્ચિમ દિશાએ એક નાની ટેકરી ઉપર તે બાંધેલો હતો. મૂળે પહાડી જમીન ઉપર ચૂનાના ચથુતરથી મજબૂત પાકું કામ કરેલું હોવાથી તે ધણો મજબૂત અને લભ્ય બન્યો હતો. કિલ્લાનો ઓસાર ૧૬ થી ૨૦ ફૂટ જેટલો પહોળો હતો, એટલે તેની ઉપર જ્યાં જોઈએ ત્યાં તોપો ખેંચી જવાય તેવું હતું. તોપોના મારા માટે તેના ઉપર ઠેરઠેર, મોટા મોટા છુરજ હતા. છુરજોમાં 'ગરગંજ' નામનો એક ચોખ્ખો છુરજ ચાળીસ સમયોરસ હાથ લાખોપહોળો અને સો સવાસો હાથ ઊંચો હતો. તેના ચાર ખૂણા ઉપર ચાર તોપો હતી અને વચ્ચેવચ્ચે રામચંદ્રરાવને બિટિશ સરકાર તરફથી મળેલો 'યુનિયન જૅક' નામનો વાતો ફરકતો હતો. કિલ્લા ઉપર ઠેકઠેકાણે પ્રચંડ તોપો ગોઠવેલી

હતી અને તે બધી મળીને ૫૧ હતી. ‘ભવાનીચંકર’, ‘કડકવીજળી’, ‘ધનગજ’ અને ‘નાલદાર’ એ ચાર તોપો ખૂબ જ પ્રચંડ અને શત્રુની મોટી સંખ્યામાં રેવડી દાણાદાણુ ઉડાવવા માટે બસ હતી. નથેઆ સાથેની લકાર્ધ વખતે આ તોપો સમરાવીને અને ઘસીને ઊજળી કરીને રાણીએ તૈયાર કરાવી હતી. કિલ્લામાં જગા પુષ્કળ હોવાથી તેમાં ખુલ્લા પાણીના હોજ ઠેરઠેર બાંધેલા હતા. મુખ્ય સરકારી મહેલ પણ કિલ્લામાં જ હતો અને પાસે જ કામદાર લોકોનાં ઘર હતાં. કિલ્લામાંના રાજમહેલમાં સો ખસો માથુસ રહી શકે તેવાં મોટાંમોટાં બોંયરાં હતાં. શત્રુનો પ્રવેશ રોકવાને કિલ્લાની આસપાસ મોટી ખાઈ હતી અને આમ બધી રીતે તે દુર્ગજ જેવો હતો. કિલ્લાના નૈર્ઋત્ય ખૂણાથી દક્ષિણ તરફ તેમજ પૂર્વ તરફથી પશ્ચિમ તરફ જતો શહેરનો મોટો કાટ હતો, તેનો પાયો મજબૂત, બડો અને ઓસાર મોટો અને મજબૂત હતો. કાટ ઉપર પણ ઠેરઠેર શુરજ હતા અને શુરજો ઉપર મોટી મોટી તોપો ગોઠવેલી હતી. કાટમાં અંબાડી સહિત હાથી ચાલ્યા જાય એવા બબ્બ દરવાજા હતા. કાટની અંદર પૂર્વ દિશામાં એક મોટું ખુલ્લું મેદાન હતું અને મેદાન ઓળંગ્યા પછી શહેરનો આરંભ થતો હતો. શહેર છટવાળું અને લબ્બ હતું. તેમાં મોટી મોટી હવેલોઓ, બગીચા અને મંદિરો આબ્યાં હતાં અને એ સૌમાં હલવાઈપુરા એ તો શ્રીમંતો અને વૈભવશાળીઓનો મહોલ્લો હતો.

રાણીએ કિલ્લા ઉપર લકાર્ધની યોગ્ય તૈયારી કરી, શુરજો ઉપર મોરચા બંધાવી ત્યાં તોપો ગોઠવાવી અને તેમની ઉપર નિયાનગાજ ગોલંદાળોની નિમણૂક કરી. શહેરના કાટ ઉપર ઠેગઠેર બંદૂકધારી સિપાઈઓને ગોઠવી દીધા અને જુદાજુદા દરવાજા આગળ મિપાઈઓની ટુકડીઓ ગોઠવી તેમના ઉપરી તરીકે વિશ્વાસુ અને હોશિયાર મરદારો નિયુક્ત કર્યા. શહેરમાંનું દારૂખાનું તૈયાર કરવાનું કારખાનું નેરમાં ચલાવ્યું અને આખી લકાર્ધનું સેનાપતિષદ રાણીએ પોતે લીધું.

૧. બીજી તરફ અંગ્રેજ સેનાપતિ સર જુ રોએ ઝાંશી શહેર અને

કિંનાનું નિરીક્ષણ કરી કિલ્લાના બધા જ નાકાઓ ઉપર પોતાની ફાજનો પહેરો બેસાડી દીધો. મહત્વની જગાએ મોગ્યા બાધી તોપો ગોઠવી અને લશ્કરના સાત ભાગ પાડી તેને એવી રીતે ગોઠવ્યું કે જ્યાં જાણી વેગાયેલી સ્થિતિમાં ગ્રે, અગ્રેજ લશ્કરને એકમેકની મદદ સહેનાઈથી મળે અને ઝાંશી ઉપર તોપોનો મારો ચલાવી શકાય.

અગ્રેજોની સેના વિરાટ અને કવાયત શીખેલી, તેમની તોપો પ્રચલ અને દુગ્ધા અતઃ સુધી ગોળા ફેંપનારી યુદ્ધની સામગ્રી તેમની પાસે વિપુલ અને પોતે ઘેગાયેલા ન હોવાથી તેમને લશ્કરી કુમક કે બીજી લડાયક સામગ્રી મેળવવાની મરગતા ન્યા ને ત્યા વિજયો મેળવીને આવેલી હોવાથી તેના સિપાઈઓમાં ઉત્માહ પણ એવો જ. ન્યારે રાણીની બાજુ બધી જ રીતે કમળોગ હતી છુના અને આશજ સિપાઈઓ શુગ ખરા પણ કવાયતી નહિ જ ઝાંશી ઘેરાની સ્થિતિમાં એટલે માધનસામગ્રીનો જયો મર્યાદિત અને બગવાવાળાઓ ઠેરઠેર ફાઈ જવાથી તેને બહારની કુમખની પણ આસા નહિ જ. આથી અગ્રેજોએ ઝાંશીને ઘેરા ઘાલ્યો ત્યારે તેમને ખાતરી હતી કે ઝાંશી તો ધડોના છઠ્ઠા ભાગમાં જીતી શકશે પણ તેમનો આ ભ્રમ ધીરેધીરે દૂર થયો. માગ જોવી અગ્રેજ ફાજ ઝાંશીની આજુબાજુના ટેકરા અને મેદાનો ઉપરથી કિલ્લા તરફ વધવા લાગી, પણ એ ફાજની આગળની હરોળો અને વોડેસવારો આગળ કિલ્લાની નજીક વધવા લાગ્યા ત્યાં તો રાણીએ રણવાહો વગડાવી પોતાના ગોલદાજોને તોપોનો મારો કરવાની આસા કરી કિલ્લા ઉપરના ગોલદાજોએ તોપોનો એવો તો આમાદ મારો ચલાવવા માડ્યો કે અગ્રેજ ફાજ કિલ્લાની તરફ જગ નેટલું પણ આગળ વધી શકી નહિ અગ્રેજ ફાજે રાત્રિનો લાજ લઈ આગળ વધવાનો પ્રયામ કર્યો, પણ ઝાંશીની રોજે ગત્રે પણ મસાલોની મદદથી રણવાહોના રમઝા બઢકોના બાર કરીને અગ્રેજ ફાજને આગળ વધવી અટકાવી પાછી ગતે અગ્રેજોએ કિલ્લાથી ત્રણસો ત્રણસો વારને હેટે એક દેવાલયમાં તોપો બેઠી માર્યો બાધો પણ

કિલ્લા ઉપરના ગોલદાનેએ પહો ફાટતા જ તોપોમાથી ધણુધણુ ધણુધણુ કરીને ગોળા ઝીંકવા માડ્યા કે જે દેવળના સિખર ઉપર આવીને અથડાયા આ તોપના મારાથી ચરૂઆતમા તો અગ્રેને કંઈ મળારાયા નહિ પરંતુ કિલ્લા ઉપરની ઘનમર્ગ તોપ શરૂ થતા જ અગ્રેજ સૈન્યમા નાસલાગ શરૂ થઈ અને આખો મોગચો તૂટવા માડ્યો આ તોપમા એવી કરામત હતી કે તેની જામગરીનો ધૂમાડો દેખાતો ન હતો, એટલે શત્રુપક્ષને ગોળાથી મારા થવાની તક જ મળતી નહિ તેમાથી છૂટેનો ગોળો પવનમા સુસવાટા કરતો તેમની ઉપર આવીને પડતો અને ઘણાર્થમા જ સિખાપઓ ભૂમિરાગણ થઈ જતા! અગ્રેને આ તોપને 'નિર્મલિંગ કીક' કહેતા.

અગ્રેનેએ વળી પાછા મોગચા બાધવા માડ્યા તેમની પાસે એક મોટું દૂરબીન હતું તેનો મદદથી તેમણે કિલ્લા અને શહેર ઉપર લાખા અતગના ગોળા ઝીંકવા માડ્યા અઢાળ અને ચોરીસ રતલના ગોળા શહેર ઉપર આવીને પડવા માડ્યા અને તોપખાના ઉપરના રાણીના કેટલાક ગોલદાજ માર્યા ગયા તેટની તોપો ખીજ ગોલદાજ આવતા સુધી બધ પડી અને ફાટની ભીંતમા ગાજડુ પડ્યું. આ પછી ત્રણ દિવસ સુધી શહેર ઉપર મોગચા બાધવાના અગ્રેનેએ પ્રયાસ કર્યા પણ તેમનું કાંઈ ફાળુ નહિ એવામા કાંઈ દેશદ્રોહીએ અગ્રેનેને મોગચાની જગા જતાવી અને ત્યાં મોગચો બાધી અગ્રેનેએ તોપોનો મારો ચાલુ કર્યો ચા તોપોએ શહેર ઉપર ગોળા ઝીંકવા માડ્યા અને તેને પરિણામે શહેરની અદર હાહાકાર વર્તાયા લાગ્યો રસ્તાઓ ઉપર કે ધરા ઉપર ગોળાઓ આવીને પડતા તેને પરિણામે માણસોની પ્રાણહાનિ થવા લાગી અને ધરાને આગે લાગવા લાગી નિરપરાધી નામરિકામા મળારાટ ફેલાયો, વેપાર રોજગાર બધ પડ્યો અને આકાશ સુધી પહોચતી આગની જાગો જોઈને શહેરની જનતા દમકી ગઈ પોતાનો પુત્રવત્ત પ્રજામાં વ્યાપી ગયેનો આ હાહાકાર જોઈને ગણીને દુઃખ થયું, પણ તેથી લમણે હાથ દઈ બેસી ન રહેતા

કે દુશ્મનને રાગણે ન જતા તેણે આ વિપત્તિમાથી પણ માર્ગ કાઢવા માડ્યો. નિરાધાર લોકોને માટે અન્નપાણીની વ્યવસ્થા કરી. ગણપતિના મંદિરમા અજક્ષેત્ર બોલ્યું અને ધાણી તથા ચણા છૂટથી વહેંચવા માડ્યા.

પોતાનું સૈન્ય દિંમત દારીને બેસી ન જાય તે માટે આ શરી રાણી સિપાઈઓને ઉત્તેજિત કરવા માટે સતત ધૂમ્પા કરતી અને સમડીની જેમ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી જે તરફથી અંગ્રેજો આગળ વધે એવો મહત્ત્વ જણાતો તે તરફ પોતાની ફાજ અને તોપખાનું ફેરવતી તે દુશ્મનના હુમલાનો પ્રતિકાર કરતી અંગ્રેજોની તોપોને બધ પાડવાની કામગીરી જે ગોલદાજ બગવતા તેમનું સન્માન કરીને હડા અને તોડા તેમને બક્ષિમ આપી તેમનો ઉત્સાહ દ્વિગુણિત કરતી.

પરંતુ અંગ્રેજોને રાજ નવી નવી કુમક આવતી, અને તેને લીધે તેમની ફાજ વધતી જ ગઈ અને ગણીને તો ફક્ત ઈશ્વરની જ સહાય હતી ! કાગળ કે સર શુ રોએ ઝાંશીના બધા જ રસ્તા રોક્યા હતા એટલું જ નહિ પણ ઝાંશીને છૂટી લીધા પછી અદર મળી આવશે તે બધા લોકોની અમે કતલ કરીશું એવા જાહેરનામાં દૂર દૂરના પ્રદેશમા ચોટાડ્યા હતા—જેથી કોઈ ઝાંશીની મદદે આવવાની દિંમત ન કરે. રાણીના રણચક્ર મિયાપ્રઓ અને દિંમતવાન ગોવંદજી એક પછી એક અંગ્રેજોના તોપના મારાથી રણમા પડવા લાગ્યા. અંગ્રેજો દૂરબીનની મદદથી અચૂક ગોલદાજ કરી શકતા અને રાત્રીને મમથે તો તોપોના આ લાલ અગ્નિજ્વરતા ગોળા આકાશમા ઝડતા અને ફૂટતા જેમને લોકોના કાળજાં હડા પડી જતા તોપોની અવિરત આલતી ધણેણાટીને લીધે કાનના પડદા ઢૂંછ ઝીકતા અને તેમા યે અંગ્રેજોની તોપોમાંથી કુલપી ગોળાઓનો વગસાદ વરસતો ત્યારે તો જાહેરની બારે દાનિ થતી એમ્વા સૈનિક જ કંઈ આ ગોળાથી દાર થતા નહોતા, નિગપરાધ સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો પણ ભોગ લેવાતો. પરંતુ રાણીનું શીર્ષ જેમને મહુમા અપૂર્વ દિંમત આવી ! ગણીનું અતુરણ કરીને અનેક તરુણ સ્ત્રીઓ સંપ્રાપ્તમા કંઈને કંઈ કામ ઉપાડી

લેવા લાગી. તેમાંથી કેટલીક જગ્યા સિપાઈઓની સેવાસુત્રૂપા કરવાનું કામ ઉપાડ્યું અને કેટલીક તો હાથમાં ચરબો ધારણ કરી ચોક્કસ પહેરાનું કામ ઉપાડી લીધું. ખીજી કેટલીક દારુગોળા અને ખીજી યુદ્ધસામગ્રી લાવલઈતી કરવાનું કામ ઉપાડ્યું. ઝાંશીની રમણીઓ આવું યુદ્ધનું કામ કરે છે તે જોઈને અગ્રેજી ફાજના માણસો પણ અસ્થિત થવા હતા. સિપાઈઓ લડતાં લડતાં ચાકવા હોય ત્યારે અહોરાત્ર જાગ્રત રહેનારી આ રાણી ઉત્તેજનનાં બે મીઠાં વચન મંજાળાથી તેમનામાં અવર્ણનીય ઉત્સાહ પ્રેરતી. ઝાંશીના તે દુસ્મનના સિપાઈઓ ચાકતા, ગોલંદાગ્ને ચાકતા, સરદારો ચાકતા, યુદ્ધ અગ્રેજ સેનાપતિ પણ ચાકીને આરામ લઈ શકતો, પણ સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણાર્થે જૂઝનારી આ રાણીનો ચાક ઊડો ગયો હતો, ઊંચ ઊડી ગઈ હતી અને આરામ પણ ઊડી ગયો હતો. તેના દિલમાં તો એક જ રહ લાગી હતી કે પ્રાણુ જાય તો બસે પણ સ્વાતંત્ર્ય ન જાય. કાન્તિનો જય થાયો. આવી રીતે રાણી અને મર હુ રાજ વચ્ચે ઝાંશીમાં જંગ જમ્યો હતો ત્યારે રાણીએ એક પેતરો રચ્યો. તેણે પોતાના ગ્રામ દૂત કાઢી મોકલ્યા. કાનપુરમાં પેશવાનો પરાજય થયા પછી તેમની ફાજ કાઢીમાં ભેગી થઈ હતી પેશવાનો ખાસે તો પખાનું હતું અને દારુગોળાનું એક કારખાનું પણ તેમણે કાઢીમાં ખોલ્યું હતું. પેશવા જો અગ્રેજોની ફાજ ઉપર ચડી આવે તો ઝાંશી અને કાઢીની બંને સેનાઓની વચ્ચે સપડાવીને સર હુ રાજની ચટણી કરી ચક્રશે એવો રાણીનો ખ્યાલ હતો. અને યુદ્ધક્ષત્રાની દૃષ્ટિએ તો એ જરાબર હતો એમાં પણ શક નથી. તે સમયે તાત્કાલિક એ પેશવાનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો. તેને આ યોજના તત્કાળ પર્મદ પડી અને તે મજલ દરમજલ ફૂચ કરતો ઝાંશી તરફ આવવા નીકળ્યો. આ મમાચાર પેરાયેલા ઝાંશીના લશ્કરને મળતાં જ તેમનામાં નવો જ ઉત્સાહ આવ્યો અને તેમણે ખૂબ વીરતાપૂર્વક કિલ્લા ઉપરથી અગ્રેજો ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો, પરંતુ સર હુ રાજ ખાસે ફાજ ધણી

હતી. ઝાંશીનો ધેરો ચાલુ રાખી બીજી વધારાની ફાજ લઈને તે તાત્કાલે સામનો કરવા ગયો, અને તેને હરાવ્યો. તાત્કાલે ટોપી જે રસ્તે આવ્યો હતો તે જ રસ્તે પાછો ફર્યો, પરંતુ તેને પોતાની તોપો અને દારૂગોળો ત્યાં જ પડતો મૂકી પાછા હડી જવું પડ્યું, કારણ કે અંગ્રેજોએ તેની પૂંક પકડી જંગલને સળગાવી મૂકીને પૂઠે પડેલી અંગ્રેજ મેનાને તેણે ચોખાવી દીધી અને મળેલ અવકાશનો લાભ ઉઠાવીને તેણે પોતાની ફાજ મુશ્કિત રીતે હમવી લીધી તાત્કાલે ટોપીની ફાજ મોટી અને બળવાન હોવા છતાં તેનો પગજય થયો, કારણ કે અંગ્રેજોનો મક્કમ હુમલો બળવાવાળા સિપાઈઓ સહી શકતા નહિ. ફાજ જે પગને જમીનમાં રેપીને મક્કમતાથી લકાર્થ આપે તો જ સામેથી ધક્કો આવતા હુમલાનો તે પ્રતિકાર કરી શકે અને ચક્રાર્થ કરીને ધસનારા લશ્કરની ઝીંકનો દિંમતથી મામનો કરીને તેને જો બેઠી પાડવામાં આવે તો જ વિજયનો માર્ગ સળંગ થઈ જાય છે. પરંતુ આવા વિજય માટે હમેશા યદ્દ યદ્દમાં હજારોપાચસો સિપાઈઓનું બલિદાન આપવું જ પડે છે સામેથી ધક્કો આવતા સૈન્યનો બોલો આગલી હરોળ ઉપર પડતો હોવાથી તેનું નુકસાન પુષ્કળ થાય છે અને તેના અનેક સિપાઈઓ કામ આવી જાય છે. પરંતુ આ બળવાવાળા સિપાઈઓને વિજય અને લૂટ જોઈતા હતા, પરંતુ તે અર્થે જે સ્વાર્થત્યાગ કરવો જોઈએ છે તે કરવો નહોતો. આથી અંગ્રેજ ફાજ ધમારો કરીને ચક્રો આવે એટલે તેમની હરોળો વેગલુંડેલું ચર્ચ જતી અને તેને લીધે પાછળની મેના પણ અસ્તઅસ્ત થઈ જતી. આને લીધે બડવાળાને કપાળે રજુસેવમાથી નામમાગ કરવાનું આવતું અને અંગ્રેજો વિજયી થતા તાત્કાલે ટોપી ગમે તેવો કુશળ સેનાપતિ હોય તોપણ જીવ બચાવીને લડતા સિપાઈઓના જોરથી જય કેવી રીતે મેળવી શકે ? સેનાનો પરાજય થયો તો પોતાની સેનાનો વિના-કારણ નાશ ન થાય તે માટે તેણે પીછેહઠ કરી અને પૂંક પકડતા અંગ્રેજ સૈન્યને ચોખાવી રાખ્યું. લકાર્થમાં હરોળ તો એટલે વેરજુડેલું

ગયેલા લશ્કરને પીછેહઠ કરાવતા જ જાહેર નુકસાન સહન કરવું પડે છે અને પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ કરતા આમાં પ્રાણહાનિ વધારે થાય છે તાત્કાલિક ટોપી પગબંધ પામ્યો તો પશુ આ હાનિ તેણે ખૂબ કુશળતાથી ટાળી એમાં શકા નથી ।

પશુ તેથી જાણીને શો લાભ થયો ? તાત્કાલિક ટોપીના પરાજયની ખબર આવતા જ જાણીની ફોજની દિશા તૂટવા લાગી અને અગ્રેજી ફોજમાં જોર આવ્યું તેમની નિરાન્યાજી અચૂક અને જોરથી ચાલવા લાગી શહેરમાં ઠેકઠેકાણે આગો લાગી અને મોટી મોટી ઇમારતો તૂટવા લાગી અને સ્ત્રીપુરુષ અને નાળાકા મરવા લાગ્યા એક દિવસ અગ્રેજીને જગમગ તાકીને પાણી ભરવાની જગા ઉપર તોપનો મારો ચલાવ્યો પાણી ભરનારા ધ્વાજશ્રેણી ઠાવડો લઈ જતા રસ્તામાં જ ભૂમિશરણ થયા પાણીની જુએ પડવા લાગી આ જોઈને રાજાએ જાત જાતે તોપનો એવો તો સખત મારો ચલાવ્યો કે અગ્રેજી જોનદાજ પોતાની તોપો મૂકીને ઊંચ બચાવના સતાર્થ ગયા અને રાજાએ પોતાના લશ્કરને પાણી થાય શહેરમાં એગાઈ દુબ્રાપ થઈ એટલે રાજાએ સગકારી રસોડા મારફત લોકોને અન્ન આપવા માંડ્યું શાંતિમાં નેમ યુદ્ધમાં આ ગણે પોતાની પ્રજાને જમાડ્યા વિના ગઈ નહિ

જાણીમાં આ પ્રમાણે ચાલતું હતું ત્યારે એક દિવસ બપોરને વખતે મહેલની સામેના દારૂના બહાર ઉપર અગ્રેજીને તો એક ગોળો આવીને પડ્યો અને એમએક મોટો ધડાકો થતા લોકોના કાન બહેંગ થઈ ગયા અને બધે ધુમાડો અને ધૂળ છવાઈ ગયા મધાના પેટમાં ફાગ પડી અને જરા શાંતિ થયા પછી બજાર પડી કે દારૂના આખા બહારનો બડકો થયો હતો અને તેમાં કામ કરનારા ત્રીસ પુરુષ અને આઠ સ્ત્રીઓ યમમળે પહોંચી ગયા હતા અને આળીંગ પિસનાળીસ માણસો દાગળા હતા ગણે તુરંત જ ત્યાં પહોંચી ગઈ અને મરેલાં માણસોના સગાવહાવાને તેમ જ ધવાયેલો આશ્વામન આપ્યું

અંગ્રેજોની તોપોના માગથી કેટલાં છુગળ ખખડી ગયા તો રાણીએ રાતોગત કેદીઓને કાઢ્યા વસેા ઓઢાકી તેમની માગફત મમગબ્યા એક દિવસ આખી રાત ગણીના મહેલ ઉપર અંગ્રેજ તોપોનો અવિરત મારો ચાલ્યો હતો પણ ગણીના મહેલનું માધમમ એટલું તો મજબૂત હતું કે મહેલની અગાધીને ચાગણીની જેમ પ્રણા પડ્યા અને ગોળા મહેલની અંદર ધૂસી જઈને અલગના સામાનનો ધ્વસ કરવા લાગ્યા વિશેષ ખરીને હાડો અને ઝુમ્મર તથા આવનાઓનો છુકો જીડ્યા ત્રણચાગ ચાખડીએ પણ મરી મઈ પણ મહેલ જીતો જ ગહેવાયો બીજું કઈ નુખસાન થયું નહિ ગણીના મહેલ ઉપરના મારાને ઝાશીના ગાલદાનોએ બારે સિફતથી અંગ્રેજોની તોપો બધ પાડીને અગ્નિવ્યો

આ પ્રમાણે એ પછી એક વિપત્તિ આવી પણ ગણી હિંમત હારી નહિ અંગ્રેજ મેનામા તો એ ખીજની જગા સેનાર અને રણમગ્રામની યોજના કરનાર અનેક મેનારતિઓ હતા જુદા જુદા કામ ઉપર અનેક સમય નાવકો હતા જ્યારે ઝાલીમા તો બધું જ કામ રાણીને એકનીને જ મગવાનું હતું તેને એ ધરીનો પણ આગમ આપનાર કાઈ સેનાપતિ નહોતો મિત્વા ઉપરના તેમ જ ચહેરના વિવિધ મોરચા માચવનાર મમર્ય સગવડો નહોતા તેમ જ સલાહ મસવતમા મદદ કરનાર કાઈ મુત્તમદો નહોતા તે એમ્લી જ હતી અને છતાં તેની હિંમત મેરુ પર્વતના જેવી અડગ હતી જહાગ્યી કાઈ મલ્લ મળવાની તેને આશા નહોતી તેનો લાગોળાનો ભડાગ બગા ગયો હતો તેના ઉત્તમ ઉત્તમ લડવૈયાઓ પણ માર્યા ગયા હતા લોકોમા હાહાકાર વર્ત્યો હતો અનેક મરી ગયા હતા અને અનેક ધવાયા હતા આમ એક પછી એક આફત તો વધતી જ જતી હતી, પણ તેથી ગણી સૂનમૂન બેસી ન ગહેના આ આફતોનો મામનો ખરી જે કાય તેણે ઉપાડ્યું હતું તેમા વિજયી નીવડવાની તે તૈયારી કરવા નાગી

૧૩. ઝાંશીમાંથી વિદાય

‘ગિયાર દિવસ સુધી અવિરત યુદ્ધ ચાલતું હતું. અંગ્રેજોના સૈન્યમાં રો રાત્રી થતો હતો અને રાણીના સૈન્યમાં ધટાડો થતો હતો. યુદ્ધની મર્યાદા પશ્ચિમ બાજુએ ચર્ચાને બાંધી મૂકી તો પશ્ચિમ રાણીના પુરુષાર્થમાં કે જે દિશામાં જરાએ ધટાડો થયો નહિ. અગિયારમા દિવસની રાત્રી રાણી પોતા હમેશની જેમ સહેરના કાટ ઉપર અને કિલ્લા ઉપર બેસી બેસી યુદ્ધને દોરવણી આપતી હતી એટલામાં કોઈ અસુસ્તે મને ખબર આપી કે અંગ્રેજોએ ઝાંશી ઉપર બે અઢી લાખ રૂપિયા દારૂ વાપર્યો છે, તો મેં જ્યારે મેળવવાની તેમને ખાતરી નથી. મને દારૂગોળો પણ પૂરા થવા આવ્યો છે. તેથી આવતી કાલે મારે એકાદ પહોર લડાઈ કરીને લરકર થેરા ઉડાવી જશે. એ બંધોને રાણીને ઉત્સાહ આવ્યો. તેનું મોઢું પ્રકુલિત થયું અને તેની શક્તિ અને દિશામાં વધારો થયો. રાત્રી બે વાગ્યાને સુમારે ને જરા ઊંધ આવી. પરંતુ પરાઈને સમયે સહેરના દક્ષિણ તરફના કાટ આગળ તોપ બંધ પડી હતી ત્યાંથી એક જસુબ આવ્યો અને તેણે રાણીને જગાડી. તેની ખાસેથી મળેલા સમાચારથી બધા રતબધ થઈ ગયા. સહેર અંગ્રેજોએ સર કર્યું હતું. કોઈ દેશદ્રોહીએ દક્ષિણનો પેટ માર્ગ અંગ્રેજોને બતાવ્યો હતો. રાણી છૂટે મજલે ચડીને નિરીક્ષણ કરવા લાગી તો દરજી અંધારું હતું તો પશ્ચિમ દક્ષિણ મજલે ઘાસના ઘાસ લઈને સહેરના કાટ તરફ આવતા હતા અને તે મારાઓની ઓથે ગોરા સિપાઈઓ ચાલે છે તેનું તેને દેખાયું. જોત-જોતામાં તો ઘાસના ઘાસવાળા લોકો કાટની સમીપમાં આવી પહોંચ્યા. મારાવાળા લોકોએ માથા પરના ઘાસ કાટની ખાસે નાખી નાખીને ત્યાં દાદરા જેવો રસ્તો બનાવ્યો અને તેની ઉપર ચર્ચાને ગોરા સિપાઈઓ કાટ ઉપર ચડ્યા. રાણીના કોઈ કોઈ સિપાઈ નાસી ગયા પણ બીજાઓએ ગોરાઓને પકડ્યા, પણ તેમની સંખ્યા નાની

હોવાથી અગ્રેજ સિપાઈઓએ તેમને કાપી નાખ્યા અને દમગાર મિનિટમા તો ચહેરનો દક્ષિણ તરફની દીવાલ ઉપર હમરો ગોરા મિપાઈઓ દેખાવા લાગ્યા

આ બધું જોઈને ગણીને યુધ્ધ કે દમણા ઊંચતા પહેલાની અમગ અને આ દશ્ય એનો કંઈ મેળ મળતો નથી પણ પછી ઝાંઝો વિચાર કરવા ન બેસતા તેણે લડાઈ આપવાની તૈયારી કરવા માડી. વિલાસતી એટલે આરણ મિપાઈઓ જે લગભગ પદસો હતા તેમને સાથે લઈને તુરત જ કિલ્લાની બહાર પડી અને મોટા દરવાજામાથી બહાર નીકળી દક્ષિણ તરફ ધસી ગઈ આ જોઈને દક્ષિણ તરફથી ચહેરમા પેરેલા ગોગ મિપાઈઓએ પણ પોતાની તરવારો મ્યાનમાથી બહાર માડી રાણી પોતાના આરમ મિપાઈઓની વચ્ચેવચ્ચે હતી અને તેણે અગ્રેજોની સમીપ પહોંચતા જ પોતાની તરવાર ચલાવવા માડી બને પહેલે પ્રમુદન યુદ્ધ શરૂ થયું અને પા અર્ધા કલાકમા તો બને પહેલે એકઠો માણસ કપાયા રાણી આગળ ધસતી ગઈ અને પોતાની તરવારથી અગ્રેજોને પાડતી ગઈ એટલે આરમ મિપાઈઓને વિશેષ શૂર ચડ્યું અને પછી યુદ્ધનો જે રંગ ચડ્યો તેનું વર્ણન ધર્મ શકે એવું નથી ગોગ મિપાઈઓમા નાસભાગ શરૂ થઈ અને તેઓ ઝાડ કે ભોંતની આડે છુપા રહીને બદ્દકોના બાગ કરવા લાગ્યા આ વખતે પોણેમે વર્ષનો એક વૃદ્ધ સૈનિક ગણી પાસે આવ્યો અને હાથ ભેડીને બોલ્યો “મહારાજ! આ વખતે આપ આગળ જઈને બદ્દમની ગોળાથી મરણુચરણ પામો એ વાજબી નથી અગ્રેજો મકાનો પાળળ મનાઈને ગોળા મારે છે અને સેંપડો ગોગઓ ચહેરમા પ્રવેશી ચૂક્યા છે ચહેરના દરવાજા ખૂની ગયા હશે અને તેથી હવે અહીં રહીને લડવામા કંઈ અર્થ નથી તેના કરતા આપ મિનામા પાછા જઈ દરવાજા બંધ કરીને ઈશ્વર જેમ સુઝાડે તેમ કરશો તો સારું આ સમય પાછા ફરવાનો છે” આમ કહીને તેણે ગણીને પાછી વાગી અને મોટીથી ખૂસ પાડીને તેણે વિલાસતી મિપાઈઓને પણ પાછા વાળ્યા અને કિલ્લાનો દરવાજો બંધ કરી દીધા

આ તરફ અંગ્રેજો બધા જ દરવાજામાંથી શહેરમાં પેલા અને કનન કરતા કગતા આગળ વધ્યા પાંચ વરસથી હિપગના અને એસી વરસથી નાના જેટલા પુરુષો નજરે પડતા તેમને ગોળાથી કે તગવારથી ઠાર કરતા કરતા અને શહેરને આગ લગાડતા તેઓ બધે ધૂમવા લાગ્યા પહેલી આગ હનવાઈપુરાને લગાડી તે વખતે શહેરમાં દુ ખનો જે માગર બિનદયો તેનો પાર નહોતો ચરુને જોઈને જેમ ધેમ નામે આગે તેમ લોકો જ્યાં ને ત્યાં નામલાય કરવા લાગ્યા, કેટલાક નાસતાં નામતા જ મહા ઘઈને પડતા કોઈ આ ગલીમાં તો કોઈ પેલીમાં, કોઈ ઘરમાં તો કોઈ દીવાલ પાછળ, કોઈ વાડમાં તો કોઈ કોડીમાં, જ્યાં જગા મળે ત્યાં મતાવા લાગ્યા જીવ બચાવવા માટે કોઈ કોઈ કાપડેએ તો દાઢીમૂઝ મુકાવી ઓતો પહેરવેશ પણ પહેરી લીધો. ગોરા સિપાઈઓ કતલ કરે છે એ સાલળીને ચહેગની વચ્ચોવચ્ચ જીડેતો બાગ હતો તેમાં હજારો માણસો પેસવા લાગ્યા અંગ્રેજોને ત્યાં આવતા જોઈને આ લેખિ આકદ કરવા લાગ્યા અને સાદાગ મજીપાત કરીને અંગ્રેજો પાસે દયા માગવા લાગ્યા અમે સિપાઈ નથી, લકડૈયા નથી, સામાન્ય લોકો છીએ ' એમ ચોકારી ચોકારીને વેઠવા લાગ્યા. અંગ્રેજ અમનદારે ત્યાં આવી બાગના દરવાજાને બંધ કરી ત્યાં પહેરો ગોઠવી દીધો અને મદારથી આદર કે અતરથી બદાર જવા આવવાની મનાઈ કરી લગભગ વીસ દિવસ માણસો એ બાગમાં હશે

બીજી તરફ અંગ્રેજ સિપાઈઓ ઘરોમાં પેસીને પુરુષોને ઠાર કરીને ધગમાંથી સોનારખાની તુટ ચલાવવા લાગ્યા ગોરા ધગમાં પ્રવેશ કરે તેની માથેજ જે ધગમાંના માણસો પોતાની મપત્તિ તેની આગળ ધરી દે તો ઠીક, નહિ તો પછી આ ગોરા સિપાઈઓ ઘરમાંના માણસોને તેમના જ પોતિવનો ગળે ફાંસો લગાવી ગુના હિપગ દમગડી જતા અને ત્યાં મારમૂક કરતા બીજા ધગમાં પેસીને જમીન ખોદતા, ચેગીપટાગ તોડતા અને જોતો તોડીને ધન પ્રાપ્ત થાય

એટલે પેતાને ગોળીથી વાંધીને દાગ કુના જે પુરુષ ધન મોખી દે તે બીજા ગોળીએ આવે એટલે અચૂક વાંધાઈ જતો । કુલીન સ્ત્રીઓ અંગ્રેજ સિપાઈઓના હાથમા મપડાવાની બીકે કૂવામા કૂદી પડી મૃત્યુને ભેગી નો કાર્ડ કાર્ડ સી તો પતિ ઉપર તરવાગનો લા પડતો હોય કે નહીંની ગોળી આવતી હોય એટલે પતિને વળગી પડી તે પોને પણ પતિ નાથે મ મૃત્યુને ભેગી આ પ્રમાણે આખો વિવસ કતન અને લૂટ ચલાવીને રાત્રિ પડના અંગ્રેજ સિપાઈઓ ચહેરોના બેઝનસત ખરીને પોતાની છાતરફીમાં પાછા ગયા

ગિલામા પાછી આવ્યા પછી રાણી શોખમા હૂમી ઝઈ તે તે સ્ત્રી વીગમનાતી તે વખતની મનોરથા જોઈને આનુભાવના લોકોને ઝઈ સ્ફુટ નહોતુ ગણી જોડા વિચારમા પડી મઈ હતી તેની પામે જવાની કાંઈની દિમત ચાલતી નહોતી એક પહેર પછી ચહે ના હાલકવાલ જેવા રાણી અગાથી ઉપર ચડી ત્યારે પોતાની ઝશી નગરીની દીન દયા જોઈને તેનું અતઃચ્છ મુશી જોડુ અને તેની આખમા ઝગઝગિયા આન્યા હવરાઈપુગ એ ચહેરોના મોઢો અને મંપજ વિભાગ હતો તે મળજનો હતો ખરા ઉનાળાના મધ્યાહ સમયે ગગન મુખી પહોચતી આમની જવાગાઓ તેના મનને દઝાડતી હતી જ્યા ને ત્યા ગઢારોડ જૂમાઝૂમ અને નાસભાગ ચાલતી હતી બૂકોના મેડો અવાજ ફટોફટ સમજાતા હતા અને નિગપરાધ માણસો ટપોટપ પડતા હતા હજારો જુઓ મગ્ધુ મમવના ચિત્તમર ખરીને બાગડાર્તા હતા કેટલાક છૂટા ચઈને જીવ જચાવવા આમતેમ દોડાદોડી મગતા હતા અને પૂતંગ બગે ધોડા ગધેડા જોટ વગેરેના ચિત્તમરોનો વિચિત્ર ધ્વનિ ગાજતો મચળતો હતો એ આખુ દશ સરીગના રામેરામ ખડા ખરી દે એવુ હતુ ગણી તો એ સી હતી તેનું કામગી હ ર આ દશ જોઈને કાચવાઈ ગયુ તેના મોમાથી એ પછુ ચળ નીકળતો નહોતો તે જોતી હતી કે વિચારમા મમ જીવી હતી તની જ સમજણ આનુભાવના લોકોને પડતી નહોતી.

ભડકે બળતું શહેર ભેંધને તેનું હૃદય પણ ભડકે બળતું હતું. સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મીની ઉપાસના આવો બધો ભોગ માગી લે છે એનો તેને ખ્યાલ નહોતો એમ નહિ; તેને ચિંતા તો એ હતી કે એ સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મીનું જાતન કેવી રીતે કરવું. ક્રાંતિને સફળ કરીને અંગ્રેજ રાજ્યને ઉથલાવી કેવી રીતે નાખવું, દેશમાં સ્વારાજ્ય કેવી રીતે સ્થાપવું, દુર્બાર જતાં બળવાને ફરીથી કેવી રીતે સજાવાવો, તેની આગ આખા ભારતમાં કેવી રીતે ફેલાવવી, હતાશ થયેલા નાનાસાહેબ જેવા સાથીને ઉત્સાહ આપી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કેવી રીતે કરવો.

એવામાં તેના મનનો કાર્ષ નિશ્ચય થયો હોય એવું જણાયું. તે એકાએક બખાશી ઉપરથી નીચે ઊતરી, સત્તર સત્તર દિવસ સુધી અગિરનપલે અંગ્રેજોના કીકાયેલા ગોળા કીલી કીલીને ખંડેર જેવો થતો દિશ્વો લડાઈને ચોખ નથી તે તેણે જોયું. વળી તેની પાસે મુઠ્ઠી સાગમી પણ રહી નહોતી.

રાત્રે ધીર અંધારું થતાં રાણીએ પોતાના સફેદ રત્ન જેવા ધોડા ઉપર સવાર થઈ, શરીર બખતર ધારણ કરી પુરુષવેશ સજ્જોઈ કેડમાં જનિયો અને તરવાર લટકાવ્યાં. શસ્ત્રો સિવાય બીજું કંઈ પણ સાધન તેણે લીધું નહિ. ફક્ત પાણી પીવાનો એક કપાનો ખાલો તેણે લીધો. પોતાની પાછળ પોતાના દત્તકપુત્ર દામોદરરાવને બાંધી લીધો અને હાથમાં તરવાર લઈ દુરમનની સેનાને બેઠવા તે તૈયાર થઈ. રાણીનાં પિતા મોરોપતે જરજવાદર અને સિલક ખમતો હાથી ઉપર લાઘો અને તે પણ કાંશી છોડવા તૈયાર થયા. શહેરમાં લડતાં બાકી રહેલા બારસો આરબોને લઇને રાણી દિશ્વાની બહાર નીકળી.

શહેરમાં ઠેર ઠેર અંગ્રેજોની ચોટીઓ બેઠી હતી. રાત્રિના અંધકારમાં હજાર બારસો માણસોનું આ મોટું ટોળું પસાર થતું જોઈને તેમણે તેમને પકડાવ્યાં અને બચાવવા કરી મૂકીને આ ટોળા ઉપર તેઓ ધસી ગયા. જીજી અંગ્રેજ ફોજ પણ સાવધ થઈ ગઈ.

અને આ ટાળા ઉપર ધસી આવી તેણે પશુ હુમલો કર્યો. તોપોની ધણેણી પાછી શરૂ થઈ અને અંધારામાં જ અંગ્રેજોની એક ટુકડી રાણીને માર્ગ રોકીને લડવા લાગી રહી, પણ રાણીએ તેમની હરોળ ચીરીને સડમડાટ કાઢીને રસ્તો લીધો. રાણીના અનેક વિશ્વાસુ સિપાઈઓ તે રાત્રે કામ આવ્યા. તેને માટે પ્રાણ આપનાર અનેક સરદાર રણશય્યામાં પોતી ગયા અને બીજા કેટલાક અંધકારમાં ત્યાં માર્ગ સૂઝે ત્યાં વેરાઈ જવાથી છૂટા પડી શ્યા. રાણીની સાથે એક દાસી અને એક સેવક એમ બે જ બીજા ધોડેસવાર ગયા. તેમનો પીછો અંગ્રેજોની એક ટુકડીએ પકડ્યો પણ રાણીના ધોડા તેજ એટલે થોડી દુશ્વેમાં જ તેઓ અંગ્રેજોની નજર બહાર જતાં રહ્યાં. રાણીના આ હજાર બારસો માણસો ક્યાં ગયાં, કઈ દિશામાં ગયાં કે પછી અંગ્રેજોની ફોજમાં જ છૂપી રીતે પેસી ગયાં એની કઈ પણ ગમ અધિકારને લીધે ન પડવાથી અંગ્રેજ ફોજના સરદાર બારે વિમાસણમાં પડી ગયા અને તેથી તેમણે સવાર થતાં સુધી તોપમાણ ચાલુ જ રાખી. ઢેક મવારમાં અજવાળુ થતાં એમની નજરે રાણીના માણસોનાં મડદા પડ્યાં. ૨૧ માર્ચલ સુધી એક ટુકડીએ રાણીને પીછો પકડવા ચલ્લ કર્યો પણ તે એ છેવટે અટવાઈને પાછી ફરી. એ ગમે તેમ હો પણ તા. ૫ એપ્રિલને રોજ ઝાંશીના કિલ્લા ઉપર અંગ્રેજ વાવટો ફરકવા લાગ્યો અને અંગ્રેજોએ માન્યું કે કાતિના બધા જ મુખ્ય કેન્દ્રો હવે જમીનદોસ્ત થઈ ગયા છે.

જે દિવસે કિલ્લા ઉપર મુનિષન જેક ફરક્યો તે અંગ્રેજોને ઝાંશી-પ્રવેશનો બીજો દિવસ હતો. લોકોને ખાતરી જ હતી કે ગઇ-કાલની જેમ આજે પણ સહરમાં લૂંટફાટ, બાળકાળ અને કતલ થશે, એટલે લોકોમાં વિલક્ષણ મજરાટ પેસી ગયો હતો. તે અને ત્યાગપણના દિવસે અંગ્રેજોએ સહરમાં જે કતલ ચલાવી તેવું વર્ણન ગોડગે બટજી નામના પાદરે ખૂબ આબેહૂન કર્યું છે તે તેના જ શબ્દોમાં નીચે આપીએ છીએ. આ બટજી દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં

કમાણી કગવાની આશાએ નીકળેલા અને ઝાશીની રાણીને ત્યાં એને આશ્રય મળેલો. રાણી ઝાશી છોડીને ગયા પછી એને ન્યાય માર્ગ મળ્યો ત્યાં એ પણ મળેલો તે લખે છે :

“ખીન્ને દિવસ કતવનો જ એની બધાને ખગર હતી એટલે દરેક માણસને એમ જ લાગતું હતું કે પોતે સ્મશાનભૂમિને આરે જ ઊભો છે જેને તે આ મંકટનાથી કેમ બચી શકાય એનો વિચાર કરતો હતો. અમે પણ માડવગણેને ઘેર જઈ પહોંચેલા હોવાથી તેમને ખૂબ ઉત્ક્રાંથી પૂછવા લાગ્યા કે આવતી કાલની શી વ્યવસ્થા ? ત્યારે માડવગણેએ કહ્યું હતું કે તમે એની લગારે ચિંતા કરશો નહિ. આપણી સામે પેલી મોઝી ઇમારત છે તેની પછવાડે એ ઇમારતનાં મોટા મોટા ખંડેરા પડ્યા છે ઇમારત બાગીને અર્ધો પડી ગઈ છે અને તેમાં ઠેર ઠેર ચોમાસામાં ધાસ અને મોટા મોટા ઊંડ ઊંચા છે ત્યાં ઠેર કે માણસ જઈ શકે એવો રસ્તો નથી પહેલાં એ ખંડેરમાં જવાનો પોળખાથી રસ્તો હતો પણ તે એક રમારાએ વચમાં જ ધર બાધવાને કારણે બધ થયો છે તેથી એ જગા કાઢીને જડવાની નથી ત્યાં જઈને ભોંતમાના બડામાં જઈને ખેસીશું મેં પૂછ્યું, બંડા એટલે શું ? તો તેમણે જવાબ આપ્યો કે પહેલાં શુદ્ધભડમાં ચોર લૂટાગનો ભય જનુ હતો તેથી મોટા મોટા મકાનોની દીવાલો ખૂબ પહોળી જાડી બાધવામાં આવતી અને તેમાં મોટા મોટા ચોરગોખલા રહેતા. તે કાઈ કાઈ ઠેકાણે તો એટલા મોટા હોય છે કે તેમાં બધા માણસો વાસણકૂસણ અને કપડાંલત્તા વગેરે પણ સમાઈ શકે ચોરાનો ભય વધી પડે એટલે બધા આ ચોરગોખલામાં—બડામાં ખેસી જઈ ધર બાધી કરી નાખતા એવા બડામાં આપણે જઈને મતાઈશું આ સાબળાને મને હાથ વળી અને સામે વાળુ કરી મેડે ચડી શહેગની નચાનૂની જોવા લાગ્યો તો આપુ શહેર સ્મશાનભૂમિ જેવું દેખાતું હતું રાત્રિનો વખત હતો તોપણ શહેરમાં ભયકર આગ લાગવાથી બધે સ્વચ્છ પ્રકાશ પડ્યો હતો, સગાવહાવા

દુઃખથી ગાડા ચઢીને પોતાના સ્વજનોના શબોની પામે બેસીને શેરીએ શેરીએ કરચુ સ્વરે ગડગોડ કરતા હતા. મરીય લોકો અત્રને માટે ખૂબો પાડતા રડતા ફરતા હતા જનાવરો પણ દાણાપાણી માટે ભાભગતા આમતેમ ફરતા હતા હવવાઈપુરામા મોટા મોટા શ્રીમતોનાં ઘર હતા ત્યાં આગ લાગવાથી ભારે અનર્થ વ્યાપ્યો હતો. જવાળાઓ ગગન મુધી પહોચી હતી તે આગ ઓલવવા કોઈ પણ માણસ પ્રયત્ન જ કરતુ નહોતુ પેલી વિશાળ ભયંકર જવાળાઓ જ્યાં ને ત્યાં ફેલાઈને નવા નવા ઘરને મળગાવતી હતી, પરંતુ તેને તેમ કરતા કોઈ પણ અટકાવતુ નહોતુ આવો ભયંકર પ્રયુગ ઝાટી ઉપર આવેલો જોઈને માન આખા શરીરે કંપ છૂટ્યો, ખૂબ બીક ઉત્પન્ન થઈ અને પેટમા એવી તો આગ ભડખી લીડી કે તેને કોઈ ઉપમા જ નથી જીવની બીક બહુ મોટી હોય છે મને લોક આવે નહિ આખી નાત એવી રીતે જગીને જ પમાર દરી મવારમા લીગેને બધાએ સ્નાન મધ્યા અને બોજનાદિ આટાપીને પેલી ખડે કમાગતમા જવા અમે ચાગ જણા બિપડયા ત્યાં તો ધરની પાસે જ બદ્ધના ભડાકા સાંજળી અમારો જીવ તાળવે પહોચી ગયો હજી પ્રાતઃમળ થયો નથી, લમને માગવાનો દહ નથી, એવુ પેલા જમના દુતોને કાણુ કહે? તેમની મૂર્તિ દરવાજાની પાસે દેખાતા જ હવે કંઈ આપણે જીવવાના નથી એવી ભયંકર બીક લાગી માગ આખા શરીરે કંપ અને પરસેવો છૂટ્યો, મોટુ નુકસાન ગયુ અને જીભ અદઃ ખેચાઈ ગઈ કેડની નીચે પડે છે કે નહિ એની ગમ પડી નહિ. પેલા બે જણુ તો અધાગમા ધરમા પેસીને ક્યાક મનાઈ ગયા અને અમે બે કાકાભત્રીજા હબડી જઈને ત્યાં જ જમીન સાથે જાણે જકાઈ ગયા. બે જાગ દોડીને બદ્ધ તાડીને સામે આવ્યા અને તે વખતે પગેશ્વરે જ અમને અહ્મય મુઝાડી એમાં સકા નથી અમે તરતજ જમીન ઉપર સાજામ પ્રહિપાત દરીને દિંદુસ્તાની ભાષામા બોલવા લાગ્યા.

“સાહેબ, અમે મુનાઈ પાસેના ચાણા જિલ્લાના ગઢેવાસી છીએ.

અમે આ તરફ જતા માટે આવેલા છીએ. અમને મારી નાખશે નહિ અમે અંગ્રેજ મગફળીની ઝેન છીએ. અમે પિનાપુન છીએ અને ગરીબ જિમ્મુક છીએ આ ધરના જલમાનનુ ઓળખાણ નીકળવાથી અતી કષ્ટક દક્ષિણા મળતે એમ માનીને અતી આવ્યા છીએ આદેમ, અમને માગો નહિ” અમારી ભાષા ઉપરથી અમે આ દેશના ગદેવાસી નથી એવું જાણીને અમારી પાસે રૂપિયા માગ્યા અને ગોધાશેષ કરવા લાગ્યા. ગણીએ કિંતો છોડતા પહેલા અમને અટીસો રૂપિયા દક્ષિણા આપેની તેની પોટલી મિસ્ત્રાના વોટામાં ગણી હતી તે વોટા ગોરા લોકોએ ખેંચી લીધો કે પુન જ રૂપિયાની પોટલી અદરથી નીકળી પડી તેટલા રૂપિયા લઈને તે જમદૂતો અમારી આયુધની દોરી બજાવન એટલે આજ્ઞા ગયા. ત્યારપછી માણવગણે અને અમે પેલી પ્રમાતમા ચંતાવા આજ્ઞા તો એ આખી જગા જીતીએ અને ધુનુનોથી લગાઈ ગઈ હતી કેટલાક બકાઓમા એટલે ચોરગોખલાઓમા તથા જ માણસ ખેરી થકે એવી જગા હતી ત્યાં આગ ચાર માણસો બેઠા હતા અમે એ બકામા ધૂસી જઈને બેઠા પછી એક ધડી પછી તદ્દન અજવાળુ થતા ચોતરફ બકાના લેટકે અવજન થતા લાગ્યા દરેક બવાળે એક માણસ મરી ગયો હતો એવું ખ્યાલમા આવે એટલે શરીરે પ્રામાય ખડા થતા હર હર! શી અંગ્રેજોની કુશળતા! નિગપગધ દીન લોકોને આ શિક્ષા શા માટે? માગનારા ગિપાઇઓમાંથી એકને પછુ તે દીન લોકોની દયા આવી હતો કે? આવી રીતે વિચાર કરતો બકામાં બેઠો હતો ત્યારે બાર વાગવાને સુમારે અને ખૂન જ તરસ લાગી એક તો વૈશાખ માસ, તેમા જ્યાં જરાએ પવન નહિ આવે અકળામણની જગામાં બેઠેનો અને વળી ખરો બપોગનો સમય થયેલો, આવા અનેક ઝરમીના કાગણેથી પહેલા જ ભપથી સુમઈ ગયેલો કહ એવો તો સુકાઈ ગયો કે શરીરમાનું લોહી સુકાઈ ગયું હવે જન જશે કે શુ એમ લાગ્યું તરંગ લાગશે એવું માનીને નધ.એ

તેની વ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી આ મહોત્સવામાં અવાજ થતો નથી એમ જોઈને તેમણે કૂવાના રહેટને એક દોરકુ બાધી મૂક્યું હતું અને પાસે જ એક માટીનો ઘડો રાખ્યો હતો પણ બહાર જવાની મારી દિમત થતી નહોતી છેવટે અહીં બેસી ગહેવાથી જીવ તો જવાનો જ છે તો તરસ ઊપાવીને થું કામ ન જવા દેવો, એવું વિચારીને આજુનાજુ કંઈ અવાજ થતો નથી એ તક સાધીને બડામાંથી બહાર નીકળ્યો દોટ મૂકીને કૂવા ઉપર જઈને દોડે ઘડો બાધીને ઝપ ઝપ પાણી ખેંચીને ઘડો મોઢે માર્યો અને બે ઘૂટડા પાણી ગળે ઊતર્યું ન ઊતર્યું ત્યાં તો પાસેના મકાનમાંથી બહારનો અવાજ કાને અથડાયો માણુમની જીવવાની આશા કદી છૂટતી નથી ઘડો હાથ-માંથી નાખીને મેં દોટ મૂકી પણ ગૂચવાઈ જવાથી અમારા બડાનો ગરતો ચૂકી ગયો મારા હાથ પગ થર થર કાપવા લાગ્યા અને હું બેબાકો યઈને આમતેમ દોડવા લાગ્યો એવામાં એક બડાનું દાર દેખાયું તેમાં માથું ઘાલી પેસવા લાગ્યો તો ત્યાં બે તરુણ સ્ત્રીઓ દેખાઈ તેમણે પણ ખૂબ ઉતાવળથી અદર આવો એમ કહ્યું તે બડો બહુ નાનો હોવાથી અદર મેં સ્ત્રીઓને જ બેસવા માટે પૂરી જમા નહોતી પણ તે કામળ અત કરજીવાળી સ્ત્રીઓએ તકલીફ વેડીને પણ મને અદર લીધો છ સાત ઘડી પછી ક્યાંએ અવાજ થતો નથી એવું જોઈને હું એ બડામાંથી બહાર નીકળીને અમારા બડામાં જઈને બેઠો મને જોઈને કાકાને પરમ આનંદ થયો તેમને તો હું મરાયો હોઈશ એમ માનીને ખૂબ શોક થયો હતો પરંતુ પરમેશ્વરની દયાથી તે દિવસ તો પમાગ થઈ ગયો રાત્રિ થતાં અમે અમારી ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યા અને ઘેર જઈને બેઠા તો પડોશના બાપદીકાના મૃત્યુને કાગળે માસુ અને વડુ શોક કરતા હતા તે બંને ગ્રેતોને અતિમ મરકાર ત્યાં ને ત્યાં કરીને તે બંનેને આશ્વાસન આપ્યું બીજો દિવસે આગલા દિવસની યાદ હોવાથી પાછલી રાત્રે જ ઊડીને બડામાં જઈને બેઠો તે દિવસે બહુ માણુસો મરાયા દૂરથી

ગોરા દેખાય એટલે કેટલાય માણસો ઘાસની ગંજમાં જઈને મંતાયા. ત્યાં તેમણે આવીને ગજીને મળવાની મૂંઝી અને પેલા માણસો તેમાં બળી મર્યા. કેટલાકોએ ગોરા આપ્યો એ જોઈને દૂવામાં બૂસકા માર્યા, પરંતુ ગોરાઓએ કૂવા ઉપર બેસીને પાણી ઉપર માથુ દેખાતાં જ ગોળાઓ ચલાવી તેમને ત્યાં જ કાર કર્યા. કેટલાક પાપખાનાંમાં મંતાઈ બેઠેલા, તેમને ત્યાં જઈને મારી નાખ્યા. અમારા પડોશમાં અમિહોત્રીનું ઘર હતું. અમિહોત્રી હોમ કરીને બહાર નીકળ્યા ત્યાં તો બે ગોરા અને આગ કાળા સિપાઈઓએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. ગોરા સિપાઈઓ રીધા હોમશાળામાં જ ગયા. ત્યાં અમિહોત્રી કુંડ ઉપર ટોપલા સૂપડા હાકેલાં હતા તે ઉપરથી ગોરાઓને એમ લાગ્યું કે આની નીચે કંઈક ધન છે, તેથી લાત વડે ટોપલા ફગાવી દઈને જીએ છે તો ગંજોડો નજરે પડ્યો. તેની નીચે ધન પૂરેકું હતું એમ આની અંદર હાથ નાખ્યો તો દેરતાને લીધે હાથ ઘાટ્યો તેથી ગુરસે થઈને તે ગોરા સિપાઈઓ અમિહોત્રીને, તેના ભાઈને અને દીકરાને ગોળી મારીને કાર કરી ધરમાં જો કંઈ હતું તે લૂંટીને ખીજે ધેર ગયા. એ કુટુંબમાં એકંદર અગિયાર માણસ મરાયા આખું કુટુંબ જ કાર થયું. રસ્તામાં નામતો ભોંકાને પણ આ ગોરાઓ મારતા બીડેના બાગમાં બધા માણસો બે દિવસથી સૂખ્યાં હતા ત્રીજે દિવસે પરાઈએ પહેરેગીર ગોરા લોડોએ બાગમાં જઈને સહુને કહ્યું કે પોતપોતાને ઘેર જઈને સીધું પાણી લાવીને અહીં રસોઈ કરો તે સાંભળીને બધાને ખૂબ જ આનંદ થયો અને તેઓ ઘેર દોડી જઈને રસોઈનો સામાન લઈ આવ્યા આ વખતે કેટલાક ખીજા લોકો પણ જીવ બચાવવા બાગમાં ભરાયા અને તેને લીધે ત્રીજા દિવસની કતલમાંથી બચ્યા.

આવી રીતે ત્રણ દિવસ સુધી કતલ ચલાવી શહેરમાં જોટલું સોનું, રૂપુ, હીરા, મોતી વગેરે મળ્યું તે ગોરા લોકો લઈ ગયા. કરોડો રૂપિયાની લૂંટ ગોરાઓને મળી હતી. માણસનું નસીબ બહુ વિચિત્ર છે. ત્રીજે દિવસે અંગ્રેજોના માણસો શહેરના મહેલમાં પેલા અને ત્યાં બહુ જ

લૂટી લીધું મેનું, રૂપ પિતાગ તાણું બધું જ લૂટીને પોતાની હાવણીમા
 સર્ગયા એ પછુ પૈમો, વામણ કે વચ્ચે ગહેવા દીધું નહિ પોથીઓ
 ઉપરના વેટનો ઉપર પછુ ધાડ પાડી કાશીની પુસ્તકચાળા ખૂમ
 મોગી અને વ્યવસ્થિત હતી કાણુકે કાશીના એકેએક મુદ્દાગને
 અથમઅદનો ભારે શોખ હતો ચારે વેદના ભાષ્યો અને બધી શાખા-
 ઓના મૂત્રો ભાષ્ય સાથેના પગિશિષ્ટ ભાષ્યો સ્મૃતિઓ દીપ માથેની
 અને પુગળો ઉપગત ન્યોતિષ વૈદ્ય ઈત્યાદિ ઉપગના બધા પ્રમાણના
 અથો હતા કાશીથી ચાગ્યો પાચ્યો માર્જલ પૃથ્વી ઉપર કોઈ નવો
 અથ છે એવી ખમર પડતા જ ત્યા કાશીથી લેખક મોકનવામા
 આવતો અને અથ વખાવી લેવાતો કોઈ કેઈ વાર તો કાશીના
 વિદ્વાનો કાશીથી અથ જોવા મળાવતા મધ્ય અથોના વેટનો ખૂમ
 મજબૂત હતા અને પાટિયા સીમમના હતા આ વખતે અંગ્રેજ
 મરકારે પુસ્તકોના પાટિયા અને વેટનો કાઢી લઈને પુસ્તકો ત્રીજો
 માગથી ગસ્તા ઉપર ધડાધડ નાખી દીધા તે પોથીઓના પાના પવન
 ને મગ્ધે રમતાઓમા ઊડી ગયા તે ઉપગત દીવાનખાનામાના મોટા
 મોટા પાચગણા, તકિયા, તમૂ પડતા બધું લૂટી ગયા નગરખાનામા
 જઈને નોનન નગારા તોડી ફોડીને ત્રાખાના વામણ માત્ર લઈ ગયા.
 બાકી રીતે મહેલની તદ્દન દુર્દશા મરી નાખી થી લક્ષ્મીનું દેવાનય
 લૂટવાનું પછુ બાકી ગાખ્યું નહિ દેવીના અવકાશ વચ્ચે અને ખીજ
 ઉપરકડ લૂટી ગયા કતલનો ત્રીજો દિવસ હોવાથી આવતી કાલથી
 કતન બધ ચરો એ જોઈને તે દિવસે કતલનું કામ ખૂમ જોગમા ચાલ્યું
 ધગમા પેસીને, ખૂણેખાચરે અધારામાં મેનાઈ ગયેના માણુમેને શોધીને
 માગતા હતા ધર્મશાગઓ પછુ બાકી રાખી નહિ અને દેવાનયોના
 ગર્ભાગમમા પછુ માણુસોના મડદાના દગથા કર્યા કોઠોપુરામા ખૂમ જ
 માણુસો મગાયા તેમા ઓઝો પછુ હતી

x x x કતલનો ત્રીજો દિવસ પૂરો થતા જ અમને આનંદ
 થો ગત્રે જમીનમા મેતાડી રાખેલું અનાજ કાઢીને જોમ તેમ ગસોઈ

હરી ખાણ સરાગ થતા જ ઝોટલા ઉપર એમ ત્યાં તે મદ્રાસી સિપાઈઓ આવ્યા તેઓ શહેરમાં ત્રાણ પિતળ વગેરે ધાતુની છૂંટ કર્યા આવ્યા હતા તેઓ પોતાની સાથે ફૂવામાંથી વાસણ કાઢવા દોગ્ગા લઈને આવ્યા હતા ફૂવાઓમાંથી અને ધરોમાંથી બધા જ વાસણ લઈ ગયા અમે તેમને નમ્રતાપૂર્વક પૂછપરછ કરી તો તેમણે હજુ કે ત્રણ દિનમની કતવમા જેટલું સોનું રૂપું મળ્યું તે ગોરા મિપાઈઓને ઈનામ આપવામાં આવ્યું છે હવે બીજા ચાર દિવસ લૂટ ચાલશે કોલની પણ કતન કરવામાં નહિ આવે આ ચાર દિવસ કાળા પથરો અને દેશી ગાળાઓની મદદે આવેલી પથરોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે આજ અમારો મદ્રાસી સિપાઈઓનો વારો છે આવતી કાલે બાર વાગ્યા સુધી હેરાનાદવાળાને ભાગે છે, ધડીએ ધડીએ મદ્રાસીઓની ટોળીઓ આવતી અને ધાતુનું જે કંઈ પાત્ર કે બીજું કંઈ મળે તે લૂંટી જતી x x x જેમ તેમ ખાઈ પરવારીને અમે પાંચ સાત માણનું શહેરના હાથદવાનું જોરા નીડળા રસ્તામાં ઠેર ઠેર મડા પડ્યા હતા શહેર ગાળુ જ હતું જે જીવતા હતા તે ધણુ કરીને બૂખ્યા હોવાથી કચ્છુ સ્વરે રડતા હતા હજારો જનાવરો ગસ્તા ઉપર પડ્યા હતા શેરીએ શેરીએ સમોની પાસે બેસીને લોકો ગસ્તા હતા વધુ જોનાચીતરી ચડવાથી અમે વેર આવીને ધૂંડી ગયા બીજે દિવસે સવારે હેરાનાદવાળા મિપાઈઓએ શહેરમાં લૂટ ચલાવી તેઓ વચ્ચેની લૂટ કરતા હતા ધરમાં પેસીને જેટલા રત્ન-હાટેલા ધોતિયા કે કામતી પીતામગ મળ્યા તે લેવા માડ્યા એ ત્રણ મકાનોની વચમાં હાથી જીમાં ગાળીને તેમની ઉપર આ વચ્ચે લાદીને કપડા, ઝોજાડ, ગેત્રંઓ, ગાદના ગજગમ બધું જ લઈ ગયા મોટા મોટા વેપારીઓને ત્યાં લાખો રૂપિયાની લૂટ કરી x x ત્રીજે દિવસે પથરોના લોકો આવ્યા અને તેઓ અનાજની લૂટ કરવા લાગ્યા તેઓ પોતાની સાથે બગદ લઈને આવ્યા હતા. જગદો ઉપર અનાજ લાદતા દાગ, ચોખા, જુવાર, બાજરી જે મળે તે લૂંટી જતા ચોથે દિવસે બધી

હતા તેમને પકડીને ઝાંશી લાવીને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા. રાણીના પિતા મોરારપંત તખ્તિને તે રાત્રે નાસતા નાસતા પગમાં તરવારનો ધા વાગ્યો હતો. બંધ પાવજમાની આરપાર કપાઈ ગઈ હતી. પણ તે એવી જ હાલતમાં ઘોડા ઉપર દાખીને બેઠા અને અને ઘોડાને દોડાવતા દોડાવતા પરોઢિયે હતિયા શહેરની નજીક જઈ પહોંચ્યા, પણ શહેર દુશ્મનના તાબામાં છે એમ જણાયું. પણ આખું શરીર લોહીથી ખરડાયેલું, કપડાં લાલ થઈ ગયેલાં વગેરે જોઈને, ગભરાઈને તે શહેરના દરવાજા પાસે ગયા. ત્યાં એક તંબોળી દરવાજામાં પાન વેચવા બેઠો હતો. તેને જોઈને ઘોડા ઉપરથી ધીમે રહીને ઊતરીને ઘોડો છોડી મૂક્યો અને તંબોળીને શરણે જઈ તેને કેટલીક મહોરો આપી તેને પલાળ્યો. તંબોળી મોરારપંતને ધીમે ધીમે પોતાને ઘેર લઈ ગયો. પછી તે રાત્રીને બધી હજીકત કહેવા ગયો અને રાજના માણસોએ આવીને મોરારપંતને પોતાના કબજામાં લીધા. હતિયાના રાજાએ તેમને કેદમાં પૂરી અંગ્રેજ સરકારને ખબર આપી. અંગ્રેજો તેમને ડાંગીમાં નાખીને ઝાંશી લઈ ગયા અને ત્યાં રાજમહેલની સામે તેમને ફાંસીએ ચડાવ્યા. આમ ત્યાં ને ત્યાંથી ગંડવાળાઓને શોધી શોધીને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા. અંગ્રેજોએ ઝાંશીમાં આવી રીતે પોતાનો દાખ બેસાડી પોતાનો અમલ સર કર્યો. ઝાંશીની રાણી લક્ષ્મીબાઈની ઝાંશીમાંની વિદાય પછી ઝાંશીની સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મી પણ આવી રીતે વિદાય થઈ ગઈ.

જ નતની લૂંટ શરૂ કરી જેને જે મળે તે લૂટી જાય લોકાનાં ઘરોમા કામની એક પણ વસ્તુ રાખી નહિ. કૂવાના રહેટ અને દોગડા પણ લઈ ગયા. વાડામાના ઝાક ઉપગના કેળા કેરી વગેરે ફળો અને ખુરશી વગેરે લાકડાના મામાન પણ લૂટયો, x x x શહેરમા હજારો લોકો ભૂખ્યા હતા, શહેર બળતુ હતુ લાખો મરી ગયા હતા કોઈની પાસે કંઈ રહ્યું નહોતુ બધું જ લૂટાયુ હતુ. x x x ”

આફમે દિવસ કાચો એટલે અગ્રેજ મરકારે શહેરમા ‘ ખસ્ક ખુદાકા, મુસ્ક બાદશાહકા, અમન અગ્રેજ મરકારકા ’ એ નતનો ઢઢેરો પિટાવ્યો મહાનો નિમય કરવા લુકમ કર્યો ગરતા માફ કરાવ્યા આગો દોષદવાનો પ્રમથ કર્યો. મહા બાળવા વાસ્તે ઘરમા જેટલું રાચગીણુ વધ્યુ હતુ તે તેમજ બાળ્યાના પાટિયા, કોરા વગેરેનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો. આખુ શહેર સ્મશાન જેવુ દેખાતુ હતુ શહેરમા પડેલા હજારો બળદ, ઊંટ, હાથી, ગધેડા, કૂતરા વગેરેને શહેર બહારની ખાઈમા લઈ જઈને નાખવામા આવ્યા બધી સાહસી થયા પછી અગ્રેજ મરકારે મધી વસ્તુઓની દુકાનો માડી અને લોકો તેમાથી જોઈતી વસ્તુઓ ખરીદી જવા લાગ્યા આ પછી મરકારી લૂટની ઢરગણ કરવામા આવી ઊંટ, ઘોડા, હાથી વગેરે લાકડાના સરખમ શિંદે સગારે ખરીદ્યા એક ઉત્તમ પિત્તળનુ નકશીદાર પાગળુ હતુ તે ચિલ્લે જ ખરીદ્યુ

આવી રીતે નુન-જનો કંઈક નિશ્ચિન થયા, પરંતુ જે લોકો ગજખટપટમા બળ્યા હતા તેમના ઉપરની આક્રિતનો કંઈ અત આવ્યો નહોતો ગણીના સદ્દાર, મુસદ્દો વગેરેની અગ્રેજ સગારે શોષભોગ કરવા માડી જે જે મરકારો બળવામા લગેલા તે પકડાતા જ તેમને શહેરના રાજમહેલની મામે ફાસીએ ચડાવવામા આવતા હતા. મંત્રામની અગિયારમી ગત્રે રાણી અગ્રેજ સગારની દરોળને ચીરીને મર્ધ ત્યારે તેમની સાથેના ધણાખરા સવાર, સદાર અને પાવણ આરજ સિપાઈઓ મગયા હતા કોઈ કોઈ નામી જઈને બચવા પામ્યા

હતા તેમને પકડીને ઝાંશી લાવીને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા. રાણીના પિતા મોરોપંત તાબેને તે રાત્રે નાસતા નાસતા પગમાં તરવારનો ધા વાગ્યો હતો. જાંઘ પાથળમાંની આરપાર કપાઈ ગઈ હતી. પણ તે એવી જ હાલતમાં ઘોડા ઉપર દાખીને બેઠા અને ઘોડાને દોડાવતા દોડાવતા પરાંદિયે દતિયા શહેરની નજીક જઈ પહોંચ્યા, પણ શહેર દુસ્મનના તાબામાં છે એમ જણાવું પણ આખું શરીર લોહીથી ખરડાયેલું, કપડા લાલ ચર્મ ગયેલાં વગેરે જોઈને, મલરાઈને તે શહેરના દરવાજા પાસે ગયા. ત્યાં એક તબોળી દરવાજામાં પાન વેચવા બેઠો હતો તેને જોઈને ઘોડા ઉપરથી ધીમે રહીને જીતરીને ઘોડો છોડી મૂક્યો અને તબોળીને સરણે જઈ તેને કેટલીક મહેરો આપી તેને પસાળ્યો. તબોળી મોરોપંતને ધીમે ધીમે પોતાને ઘેર લઈ ગયો, પછી તે રાત્રીને બધી હડકત કહેવા ગયો અને રાત્રીના માણસોએ બાવીને મોરોપંતને પોતાના કબજામાં લીધા. દતિયાના ગામએ તેમને કેદમાં પૂરી અંગ્રેજ સરકારને ખતર આપી. અંગ્રેજો તેમને ડોંગામાં નાખીને ઝાંશી લઈ ગયા અને ત્યાં રાજમહેલની સામે તેમને ફાંસીએ ચડાવ્યા. આમ જ્યાં ને ત્યાંથી બંદાખાઓને શોધી શોધીને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા અંગ્રેજોએ ઝાંશીમાં આવી રીતે પોતાનો દાગ બેમાડી પોતાનો અમલ સર કર્યો. ઝાંશીની ગણી લક્ષ્મીબાઈની ઝાંશીમાંની વિદાય પછી ઝાંશીની સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મી પણ આવી રીતે વિદાય થઈ ગઈ.

૧૪. ક્રાંતિની નેત્રી

સુગભગ સત્તર દિવસ સુધી ઝાંશીનો કિલ્લો લડાવનાર બાવીસ વર્ષની રાણીને યુદ્ધનો શો અનુભવ હતો ? જેની સામે તેણે આ કિલ્લો લડાવ્યો હતો તે અંગ્રેજોનો સેનાપતિ યુદ્ધો ખેલો ખેલોને જ જુદાં થયો હતો. લડાઈના દાવપેચ અને સૈન્યની વ્યૂહરચનાઓનો તેને અનુભવ હતો. જ્યારે રાણી લક્ષ્મીબાઈ હજી નાના વયની તરુણી હતી, તેને સંગ્રામનો અનુભવ નહોતો અને તેમ છતાં તેણે જે કુનેહ અને વીંગતાથી આ કિલ્લો લડાવ્યો હતો તે જોઈને ખુદ સર હુ રાઝના મોંમાંથી પણ રાણીના રજકૌશલ માટે પ્રશંસાના ઉદ્ગાર નીકળ્યા અને ઘેરા બાંધીને પડેલી આગર જેવી વિરાટ સેનાને વીંધીને રાણી જે રીતે કિલ્લામાંથી ચાલી ગઈ તે તેના સાદસ અને વીંગતાએ તો સમરત અંગ્રેજ લશ્કરને મોંમાં આગળી જ ન ખાવી. તેણે પોતાના દત્તક પુત્ર દામોદરરાવને પોતાની કમર સાથે દસીને, કિલ્લા ઉપરથી નીચે એક હાથી ઉપર જૂમકો માર્યો હતો અને ત્યાંથી પોતાના સરદાર ઘોડા ઉપર મવાર થઈ અખરાત્રિને મમયે અંધકારમાં તે અંગ્રેજ સૈન્યને બેદતી ચાલી જતી હતી શરૂઆતમાં તો આ કાણુ જાય છે, રુ છે, એની અંગ્રેજોને ખમર પડી નહિ અને છતાં રાણીના અને અંગ્રેજોના સૈન્ય વચ્ચે ધમમાણ મચ્યું પણ સવાગમા જ્યારે અંગ્રેજોને ખમર પડી કે ઝાંશી-માંથી ગણી જ ચાલી ગઈ છે ત્યારે લેફ્ટેનન્ટ બોરકર પોતાની ટુકડી લઈને તેને પકડવા તેની પૂઠે પડ્યો.

ગણી ઝાંશીમાંથી નીકળી રીંધી કાઢીને ગસ્તે પડી. કાઢી આ વખતે બળવાવાળાઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર થયું હતું. દિલ્હી, લખનૌ અને દાનપુરના પતન પછી બળવાવાળા કાઢીમાં આવીને ભરાયા હતા. તાત્કાલિક ટોપીએ જ જાણે દાનપુરની માટીને ટૂંકીને તેમાંથી કાઢીનું આ નવું કેન્દ્ર બીજું કર્યું હતું કાઢીના નાગરિકો સ્વાતંત્ર્યના ભક્તો હતા અને તેમણે જ પેશવાને કાઢી નિમગ્ન આપ્યું હતું વિપ્લવ-કારીઓની મોટી સેનાને જોઈતી ગસદ કાઢીના ધનિકોએ પૂરી પાડી

અને શહેરના પ્રતિનિધિ રાવસાહેબ પેશવાએ ત્યાં મુકામ કર્યો હતો અને તાત્કાલિક જ બળવાના મેચાલનનો દોરીમંચાર ત્યાં રહીને કરતો હતો. બાંદાવાળો નવાજ પણ અંગ્રેજોથી હાર ખાઈને ત્યાં આવ્યો હતો અને રાણી લક્ષ્મીબાઈ પણ ભવિષ્યની કાર્યદિશા નક્કી કરવા કાઠી તરત જ આવી નીકળી હતી.

મવાર ચતાં જ રાણીએ પોતાના દરક પુત્ર દામોદરરાવને દૂધ પિવડાવવા બાંહેર નામના ગામે મુકામ કર્યો. ત્યાં તો તેને ખબર પડી કે અંગ્રેજ લશ્કરની એક ટુકડી બોરકરની આગેવાની હેઠળ તેની ખૂંક પકડતી નજીક આવી પહોંચી છે. પોતાના પુત્રને લઈને તરત જ તે ઘોડેસવાર થઈ અને તેણે ઘોડાને મારી મૂક્યો. બોરકર પણ પોતાના ઘોડાને ફેંકતો રાણીની નજીક આવી પહોંચ્યો. રાણીએ પોતાની તલવાર ખેંચી અને તેણે બોરકર ઉપર એવો તો ધા કર્યો કે બોરકર ઘોડા ઉપરથી નીચે પડ્યો અને રાણી-ઝાશીની વીજળી-વિદ્યુલતાની જેમ એકઠમ ત્યાંથી પસાર થઈ ગઈ. એક પહોર થયો, બે પહોર થયા, ત્રણ પહોર થયા, સાંજ પડી અને રાત્રે આકાશમાં તારાગણ પણ-દેખાવા લાગ્યા પણ રાણી કંઈ પોતાના ઘોડા ઉપરથી નીચે જતરી નહિ. તેનો ઘોડો તો રાણીને અને દામોદરરાવને લઈને કાઠી તરફ તીરની જેમ ચાલ્યો જ જતો હતો. છેક મધરાતે રાણી કાઠી આવી પહોંચી. તેણે એક ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો અને સવારનો પહોર ચતાં જ તે રાવસાહેબ પેશવાને મળવા આવી. ચોવીસ કલાક સુધી, સતત, એક ક્ષણનો પણ આરામ લીધા વિના, ઘોડાની પીઠ ઉપર બેસીને ઝાશીચી કાઠી ૧૦૨ કળા પણ વધારે માઇલનો પ્રવાસ કરનાર રાણીનું શરીર કેવુંક વળગુ દશે! અને તેનું મનોબળ ?

રાણીએ પુરુષવેશ ધારણ કર્યો હતો તે જ. પામે ખીજું કાંઈ વસ્ત્ર નહોતું. પ્રવાસની ધૂળ, પસીનો તો થયો જ હતો. તેમાં માનિક ઝગમગ આવી. તે વખતે આ સ્ત્રીની આખા એક ક્ષણ આંસુ લારાઈ

આબ્યાં. પણ પછી તુરતજ મનને મક્કમ કરીને ગમે તેવી આફતોનો સામનો કરવાનો તેનો નિશ્ચય દૃઢ થયો. એવામાં રાણીના આબ્યાની ખજર રાવસાહેબ પેશવાને મળતાં જ તેમણે તેમનો વધાયોગ્ય આદર-સત્કાર કર્યો અને પંદર માણસોનો મરજમ તેમની તહેનાતમાં આપ્યો. તેમના ચૌધરી બધાએ પ્રશંસા કરી અને થયેલ પરાજય માટે તેમનું સાન્તવન કર્યું. ઝાંશીની વીર રાણી લક્ષ્મીબાઈ કાઠ્ઠીમાં આવી છે એ સાંભળી અનેક વીર બુદ્ધિલાઓ તેના ઝંડા નીચે યુદ્ધ કરવા કાઠ્ઠીમાં આવવા લાગ્યા. કાઠ્ઠીમાં બળવાવાળાની જખરજસ્ત સેનાનો જમાવ થયો.

કાઠ્ઠીમાં વિપ્લવકારીઓનો મોટો જમાવ થયો હતો પણ તેમની પાસે કોઈએક એવો નેતા નહોતો કે જેની દોરવણી નીચે બધા એક થઈને મમામ ચલાવે. રાણીની એ યોગ્યતા હતી પરંતુ તાત્કાલિકા અને બાદવાળા નવાજ જેવા પીઠ અને અનુભવી પુરુષ નેતાઓ આગળ આ ઠોકરી જેવી બિનઅનુભવી રાણીને કાણ સેનાપતિ બનાવે ? તાત્કાલિક પોતાની કુસળતાનો ફોફો હતો. બાદવાળા નવાજને પોતાના પૌરુષનું ધમંક હતું. રાણીને એક નાનકડી ટુકડીની જ મંદારી આપવામાં આવી. એક આદર્ય મિપાઈની જેમ એક હગ્ગ પણ હુઆર્યા વિના તે પોતાને મળેલી ટુકડી માથે સજ્જ થઈ.

ઝાંશી સર કર્યા પછી અને ત્યાં બધું બ્યવરિયત કર્યા પછી મર છૂ રાંઝે કાઠ્ઠી તરફ મોડ્યો માંડ્યો. અંગ્રેજો માનતા હતા કે દિલ્હી, લખનૌ, કાનપુર અને ઝાંશી પડ્યા પછી ક્રાંતિકારીઓને માટે કોઈ સ્થાન જ રહ્યું નહિ. પણ કાઠ્ઠીની તૈયારીની તેમને ખજર પડતાં જ બધું પૂરું થયું છે એમ માનીને નિરાંત વાજતા અંગ્રેજો પાછા મહોં થયા. તાત્કાલિકા પણ સજ્જ થઈને સામો ગયો. બંને લશ્કરોનો કુચ મામ આગળ મોટો થયો. બંડવાળાઓમાં બ્યવરથા નહોતી. તેમનું ધૈર્ય પણ ઓમરતું જતું હતું. રાણીએ સમસ્ત સૈન્યની બ્યવરથા કરી બ્યુદરચના કરવાની એક જ વખત મુચના કરી પણ તેનું કાણ સાંભળે ? અંગ્રેજો પાસે તોપો ઘણી હતી અને તેમની દિમત ભારે હતી. મૈન્યમં

તેમની વ્યવસ્થા પણ નબૂનેદાર હતી. છેવટે બળવાવાળાઓનો પરાજય થયો અને તેમને પાછા હાથે પકડ્યું. એટલું જરૂં કે તાત્કાલ ટોપીની કુશળતાને લીધે આ પીઠેદક ખૂબ વ્યવસ્થિત રીતે ચર્ચ. પણ આ વ્યવસ્થિતતા કેટલી મોટી આવી ? અને કયારે ?

મૌની સાથે કાલ્પીમાં પાછા આવ્યા પછી રાણીએ પેશવાને સ્પષ્ટ અંભળાવી દીધું. તેમણે કહ્યું કે 'જો સૈન્યની વ્યૂહરચના પાકી હોય છે તે કદી હારતું નથી. અંગ્રેજોના સૈન્યમાં કદી ગાફેલપણ હોતું નથી. આપણા લશ્કરમાં ખાલી હોદ્દા અને અવ્યવસ્થા હોવાથી તેના ઉપર તૂટી પડવું સહેલું હોય છે. અંગ્રેજો કાલ્પી ઉપર આવ્યા વિના ગહેવાના નથી. હવેના વખતે સૈન્યના વિભાગ પાકી ઠેકઠેકાણે મોરચા બાધો જોથી ચતુની સેના સાથે ટક્કર લઈ ચકાવ.' રાણીની સૂચના લક્ષમાં લઈને આ વખતે પેશવાએ સૈન્યની વ્યવસ્થા કરવા માટી. બાદાવાળા નવાબની ફાજને એક બાજુનો મોઝો સોંપ્યો. કાલ્પીના બધા નાકાઓ ઉપર લશ્કરની ટુકડીઓ મોકલી અને કિલ્લા ઉપર તોપો ચકાવી મોરચા બધાવ્યા. પ્રત્યેક મોઝા ઉપર હોશિયાર ગોલકાનેની નિમણૂક કરી. આવી વ્યવસ્થા કર્યા પછી સમસ્ત લશ્કરનું આધિપત્ય પેશવાએ લીધું તે અણુતા તો હતો જ કે રાણી શૂવીર છે પણ આવા મોટા સૈન્યનું આધિપત્ય એક બાજુના ગણાય એવી જોને આપતાં તેમનો જીવ ચાલ્યો નહિ. બધો અટ્ટીસો માથુસો આપી તેને યમુના તટનો ભાગ સાવવવાનું કામ સોંપ્યું. પેશવાએ એકદર સૈન્યની વ્યવસ્થા સારી કરેલી જોઈ રાણી એક મોટા મુઠ્ઠાવિશારદ સેનાપતિની જેમ પોતાના સ્થાન ઉપર જઈને તૈયાર થઈને બેસી રહી.

સર જી ટાંક કુચથી કાલ્પી તરફ આગળ વધ્યો. પણ આ વખતે તેને બબર મળી કે બળવાવાળાઓ વ્યવસ્થિત રીતે મજૂ થઈને લીલા છે વળી કાલ્પીની આજુનાજુ ખાસ ટેકરાવાળો પ્રદેશ હોવાથી અંગ્રેજો માટે ત્યાં સીધા ચકાઈ કરીને જતું લાભકારક નહોતું. તેથી સર જી રાજ કાલ્પી ઉપર ન જતાં તેની આસપાસનો પ્રદેશ

સર કડવા લાગે. કાલ્પીથી છ માઈલ ઉપર આવેલા ગલોલી મુકામે
 અને પક્ષનો ફરીથી ભેટો થયો. જીતનું પાસુ ધડી ધડી બદલાવા
 લાગ્યું. ખડવાળા જોર પર આગ્યા પણ અગ્રેજોએ મક્કમતાથી ટક્કર
 ઝીલી એટલે તેઓ ટકી રહ્યા વરસાદ પડવા માડ્યો અને યમુના
 નદી પૂરથી ઉભરાઈ ગઈ બડવાળાઓએ અગ્રેજ ફોજ ઉપર
 જોરથી ધસારો કર્યો પણ અગ્રેજોએ એવી જગાએથી તોપો અને
 બુલ્ડોઝો મારો ચલાવ્યો કે બડવાળાઓનો ધસારો દીવા ઉપર
 ધમી જતા પતગિયાના ધસારા જેવો થવા લાગ્યો. બડવાળા
 ટપોટપ પડવા માડ્યા પેરાવા અને બાદવાળા નવાબ નાઉમેદ થયા
 તેમણે યુદ્ધમાંથી પનાયન કરી જવાનો વિચાર કરવા માડ્યો. ત્યાં તે
 રાણીએ પોતાના અડીસો માણસોની મોખરે ગંઢીને અગ્રેજ સેના ઉપર
 જમણી બાજુથી એવો તો ધસારો કર્યો કે તેમના ઝઝાવાત જેવા
 ઓચિંતા હુમલાથી અગ્રેજ સૈન્યમાં નાસભાગ શરૂ થઈ અને અગ્રેજ
 ગોલદાંળે રતબધ થઈ ગયા તોપનો મારો બધ પડતા રાણી ઠેક
 તોપોની નજીક સુધી ધસો ગઈ તેના સિપાઈઓ પણ તેને અનુસર્યા
 આ જોઈને બડવાળાઓને શરૂ ચડ્યું અને તે બધા જ અગ્રેજો
 ઉપર ધસારો કરી ગયા તુમુન યુદ્ધ ચાલ્યું બજવાવાળા મૃત્યુને
 મૂઠીમાં ગળીને અગ્રેજ સૈન્ય ઉપર તૂટી પડવા રાણી અત્યંત અપજ
 તાથી વીજળી જેમ આમથી તેમ ધૂમતી હતી અને તેના હાથમાં
 ત્રાંચ કે તી સમશૈરનું અગ્રેજોને પાણી ચખાડતી હતી અગ્રેજ ગોલ
 દાંળે હારી ગયા અને ગણુમાં પડવા લાગ્યા અગ્રેજ સૈન્ય અસ્તબસ્ત
 થવા લાગ્યું મામનો બગડેનો જોઈ એક અગ્રેજ સરદાર માથે મોત
 ઝમૂમતુ રાખી તોપખાનાની પાસે આગીને લિમો ગલો અને પેતાના
 ગોલદાંળેને તોપો ચલાવવા પ્રોત્સાહન આપવા લાગ્યો અગ્રેજ તોપોનો
 મારો ફરીથી ચાલુ થયો આ વખતે રાણીએ વીરહાત્મ વગાડી અગ્રેજ
 લશ્કરને હિજબિજ કરી નાખી તોપખાનું ફરીથી બધ પાડ્યું એક
 અબજાનું આવું પરાક્રમ જોઈને બજવાવાળા રગ ઉપર આ વા અને

અમેલેમાં ખાર નામખામ રૂઢ ધર્મ. આજ વખતે અમેલેને મદમાલે
મર જૂ રોજ જોટવાળા દુહડી લખને આ બંદર લાલખની વચમાં મમી
આયો જોટવાળા સવારોએ વરસાદની ઝડીની માફક તીરોનો વરસાદ
વરમાયો અને તેને લીધે અમેલેનો પરાજય ટળ્યો બળવાવાળાની દરોજો
તૂટી મધ. ગણી એકલી પડી લાચાર થઇને તેને પાછા દડતુ પડ્યુ

બગવાળાએ કાંપીને લડાવનાનો નિષય કર્યો મિત્રો બધી
ખાનુએથી સર્જ કરવામાં આવ્યો પેરવાના ગોવંદજી મિત્રા ઉપરની
તોષામાંથી ધુળખામ કરતા ઝોળા ફેંકી અમેજ લશ્કરને કાંપી તરફ
આવતું રોકવા પ્રયત્ન કરતા હતા પરંતુ મર જૂ રોજનો કાંપી
જીતવાનો નિષય હતો. આખા ઉત્તર મિદુરતાનમાં બગવાની આગ
ઓલવાઈ ગઈ હતી અને અમેલે પોતાનું બધું જ બળ કાંપી ઉપર
કેન્દ્રિત કરી એ એવી સત્રવક હતી કાંપી લખને બગવાવાળાઓની
કાલિની લાવનાને જ જમીનદોસ્ત ઠગવી એવું તેણે નક્કી કર્યું હતું તેને
કુમક ઉપર કુમક આવીને મળવા લાગી અને બગવાવાળા ચારે તરફથી
પોટગાયેલા અમેજ સૈન્યની વચ્ચે એલા પડવા લાખા

વળી કાંપીમાં જે બગવાવાળા સૈનિકો હતા તેમનું ધંધ પથ્ય
સો દમનું નહોતું દિલ્હી લખની, કાનપુરમાં બળવો તૂટવા લાગ્યો
ત્યારે જીવ બચાવીને નાસી આવેલા, કાંપીમાં કામ મગશે એ
આશાએ આવેલા મામાન્ય કેમીના મળ્યોસો તેઓ હતા જેઓ પાકા
હતા તેઓ તો દિલ્હી કાનપુર, લખનીમાં જ લડતાં લડતાં મરતુ
પામ્યા હતા આ સૈનિકોને મરવાની તૈયારી કર્યા વિના વિજય નોઈતો
હતો બલિદાન આપ્યા વિના કાલિને મફત કરવી હતી તેમને આશા
હતી કે ઉંચે કઈ નહિ તો લૂટફાટ કરીને ધાધન મરવા તો મળશે જ
જેઓ સાચા ખેડનિષ્ઠ હતા અને સાચેસાચ શૂરા હતા તેમની
મૌખિક બહુ નાની હતી અને તેથી એવા અનેક બાહુલી સિપાઈઓની
અદર આ સાચા કાલિમરી સિપાઈઓ ન બચવાના બગવાની રાક્યા,
ન પગક્રમ દાખવી રાક્યા કે ન વિજય મેળવી શક્યા નહિ તો

જે તાત્પાટોપીએ હજાર બે હજાર સિપાઈઓથી વીસ વીસ હજારની અગ્રેજોની સેનાને તોળા પોકગવી હતી તે તાત્પા વીસ વીસ હજાર બળવાવાળાઓ સામે હજાર પદરમોની અગ્રેજી સેના આવે તો હાગતો થાથી ? એનું ખરું ગદસ્ય જ આ હતું લાખોની અસ્તવ્યસ્ત ફોજ કરતા નાનકડી સુસજ્જ ફોજ વધારે સારી. કાંપીમા ફોજ બોટી હતી પણ તે ઉપર જણાવી તેવી જીવ બચાવીને જશ ખાટવા ઇચ્છતી ફોજ હતી આવી ફોજ સામે ચારે તરફથી કિફવા ઉપર તોપોનો મારો ચાલુ થયો અને ધૂળ તથા ધુમાડાથી આકાશ છવાઈ ગયું જીતવાની આશા ન જણાતા ગવસાહેબ પેશવા, બાદાવાળા નવાબ અને ઝાંશીની રાણી કાંપી છોડીને વીખરાઈ ગયા અને કાંપી અગ્રેજોના હાથમા આવી પડ્યું. કાંપીમાથી અગ્રેજોને લગભગ ૭૦૦ મથુ હાફોળો અને અસખ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રો જથ્થો મળ્યો.

પેશવા, બાદાવાળા નવાબ અને ગણી લક્ષ્મીબાઈ ગરાલિયરની નૈઋત્યમા હેતાળીસ માર્ગે ઉપર આવેલ ગોપાલપુર ગામમા પાછાં મળ્યા તાત્પાટોપી જે કુચચામની લકાઈ પછી પોતાને વતન ગયો હતો તે પણ કાંપીની દારનો વાત સાંભળી ગોપાલપુર આવી પહોંચ્યો અગ્રેજોએ આખો બુદ્ધિબદ્ધ જીતી લીધો હતો અને આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા અગ્રેજી રાજ્યનો વારો ફરીથી ફરક્યો ક્યો હતો. હવે આગળ શું કરવું અને કેમ કરવું તેની યોજના કરવા માટે જ આ ક્રાંતિના નયોતિર્ધર ગોપાલપુરમા એકઠા થયા હતા કાંપી જવાથી ક્રાંતિકારીઓના બે નૃથ પડી ગયા ઉત્તર તરફ ક્રાંતિની પ્રવૃત્તિ કરતા નાનાસાહેબ, બાગરાવ, મિહારના અમરમિદ અને દક્ષિણ તરફ આવેલા શ્રીમત રાવસાહેબ, તાત્પાટોપી, ઝાંશીની ગણી અને બાદાવાળા નવાબ ઇત્યાદિનો સંબંધ વૂટ્યો હવે ક્રાંતિકારીઓની પાસે એક પણ કેન્દ્ર રહ્યું નહોતું ઉત્તર તરફના નેતાઓ થોડો વખત સડીને ધીમે ધીમે નેપાળમાં ગયા અને ત્યાં અનેક પ્રકારની વિદ્યમણીઓમા તેમનો અંત આવ્યો.

આ દક્ષિણ તરફના નેતાઓને પણ કાંઈ મળ્યા પછી કોઈ આશાનું કિરણ તો દેખાતું જ નહોતું. એક વરસ સુધી અત્યંત પરિશ્રમ કરીને કાંઈપણ એકઠો કર્યો હતો. હજારો મણુ દારૂગોળ, હજારો બદ્દકા, હજારો સૈનિકાના પોશાક, ખેતર, નગરાં અને ધનધાન્યના અપાર ભંડારો બધું જ તેમણે શુભાશુભ હતું. તેમના ખોયનિષ્ઠ સરદારો પણ લગભગ ખપી ગયા હતા. સૈન્ય પણ વીખરાઈ ગયું હતું. તેમને રહેવાનું કોઈ સ્થાન નહોતું અને પ્રવૃત્તિ માટે કોઈ ક્ષેત્ર નહોતું. તેઓ નિરાશામાં ડૂબી ગયા હતા તેમને કપાએ કંઈ પ્રકાર દેખાતો નહોતો. રાવસાહેબ પેચવાને તો મૂંઝવણથી શોક વ્યાપી ગયો હતો. કોઈને કંઈ સૂઝતું નહોતું.

આવી ધોર નિરાશા જોઈને રાણી લક્ષ્મીબાઈ અકળાઈ ઊઠી. અંગ્રેજોની સત્તા સામે લડીને જીતવું તેને સકલ લાગતું નહોતું પરંતુ અંગ્રેજો સામે લડવાનો તેનો જુસ્સો વારંવાર ઊછળી આવતો હતો. કંઈ જ કર્યા વિના સમજે હાથ ડાબે એવી રહેવું કે સુપતવેથી છુપાતા કરીને માકીતું આયુધ લેવાયલા કરવું એ તેના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતું. તેને હજી પણ ક્રાંતિની ચિનમારી દક્ષિણમાં લઈ જઈને પ્રચલિત આગ સળગાવવાની અદ્યત્ન આકાંક્ષા હતી અને તેથી રાવસાહેબ પેચરેને શોક અને નિરાશામાં ડૂબેલા જોઈને તે એકદમ તેમની પાસે ગઈ અને બોલી : ‘હાથપગ જોડીને એવી રહેવાથી કંઈ થના’ નથી. જો થવાનું હશે તે યશ આપણે તો હાથમાં લીધેલું કાવું પૂરું કરવું જ જોઈએ અને તે કરતા કરતા મૃત્યુ આવે તો તેને આનંદથી ખેટવું જોઈએ. બીવાથી બીક જતી નથી કે ગોળી ચતી નથી. વિચારમાં વિમાસી બેસવાથી માણસની નિરાશા અને બીક વધે છે, તેની છુદ્ધ ગૂંમ થઈ જાય અને તે નિર્વિઘ્ન બની જાય છે. જ્યારે પરિશ્રમ કરવાથી માણસની તાકાત વધે છે, તે કંઈક પણ પુરુષાર્થ કરી શકે છે અને જીવનનો ઉત્સાહ જાળવી શકે છે. માટે આપણે કંઈ પણ કાર્ય કરવા સજ્જ થઈને જોઈએ.

આપણી પાસે અત્યારે કાંતિ માટે કોઈ કેન્દ્ર નથી. તે આપણે ઊભું કરવું જોઈએ. મરાઠા લોકોએ આજ સુધી જે વિજય મેળવ્યા છે અને સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યાં છે તે કિલ્લાઓને જ જોડે. આપણી પાસે મજબૂત કિલ્લો હોવો જોઈએ. કિલ્લા સિવાય આપણે જ્યાં જઈશું ત્યાં અંગ્રેજોની મોટી સેના આપણને ધાસની માફક કાપી નાખશે. પણ આપણી પાસે જો મજબૂત કિલ્લો હશે તો આપણે અંગ્રેજોને સારી પેઠે હંફાવી શકીશું. માટે ચિંતામાં બેસી ન રહેતાં આવો કોઈ કિલ્લો મેળવવાના ઉદ્યમમાં પ્રવૃત્ત થાઓ.’

રાજ્યોની કર્તૃત્વશક્તિ અને રણકુશળતાની બધાને હરે ખાતરી થઈ ચૂકી હતી અને તેથી તે જે કહેતી હતી તે બધા અત્યંત માનપૂર્વક સાંભળતા હતા. રાજ્યોએ આમળ ચલાવ્યું: ‘હાલ ઝાંશી કે કાલ્પી પાછાં લેવાય એમ નથી. અને કાલ્પી અને ઝાંશીની આજુબાજુ ધોંગાણાં કરવાથી અંગ્રેજોનું રાજ્ય ઊખડી ચકવાનું નથી. તેના કરતાં આપણે ગ્વાલિયર જઈએ અને ત્યાંના મોરારના કિલ્લાને કબજે લઈએ. એ કિલ્લો ખૂબ જ મજબૂત છે અને ખુદ પેશવા ગ્વાલિયર જાય તો તેમની સામે લડાઈ કરવાનું સાહસ સિધે કરી શકશે નહિ. ગ્વાલિયરથી આપણે હોલ્કર અને પવારની મદદ પણ મેળવી શકીશું અને ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ બળવાનો દાવાનગ સળગારી શકીશું. પેશવાને ખાતર મહારાષ્ટ્રમાંથી કુમક અવસ્થ મળી શકે અને દક્ષિણ દેશ આપણી પડખે જ રહેશે.’

ગાણીનાં આ વચ્ચેનાથી પેશવા અને તેનું મંડળ ઉત્સાહમાં આવ્યું. તેની યોજના સંકુને તત્કાળ ગળે ઊતરી. તે યોજનામાં જેટલું સાહસ હતું તેટલું જ ઠાવકાપણું હતું. તેટલી જ દીર્ઘદષ્ટિ હતી. ઇતિહાસકાર મેલિસન આ મંત્રણે લખે છે:—જગજાણા નેતાઓને પરિસ્થિતિ વિષમ જણાઈ. અને વિષમ પરિસ્થિતિ નિવારવાના પ્રસાજ પણ ઉમ જ હોય છે. અને આ યોજના પ્રથમદર્જને જો કે બેહદી લાગે છતાં તે આ નેતાઓમાં જેની મૌઘી તેજ કલ્પના હતી તેને જ

સૂઝી હતી. આ યોજના કોને સૂઝી હતી તે હજી સુધી જણાયું નથી. પરંતુ ત્યાં ભેગા મળેલા નેતાઓ ઉપરથી વિચાર કરીએ તો ગવ સાહેબ અને ખાદાવાળા નવાનને પહેલે જ સપાટે ઉઠાવી દઈએ. કારણ કે આવી વિશાળ અને સાહસપૂર્ણ યોજના ધકવાનું સામર્થ્ય કે કંપકતા તેમનામાં હતા જ નહિ. તાત્કાલિકાને આ યોજનાનો જનક આપણે એટલા માટે ન ગણીએ કેમકે જો કે તેનામાં એ યોજના ધકવાનું સામર્થ્ય અને કંપકતા અને હતા તોપણ તે તેના પોતાના સંસ્મરણોમાં આ મહાન યોજના કે જેમાં તે પ્રમુખપણે ભાગ્યો હતો તેની સફળતાનું એવું તે પોતે લેતો નથી. જ્યારે ચોથી બાકી રહેલી વ્યક્તિમાં મહાન કાર્યો નિર્માણ કરવામાં જે કંપકતા, માહસ અને વીરતા જોઈએ તે હતા તેનામાં અગ્રણી પ્રત્યે સંકેત હતું, સૈન્ય હતી, ધવાયેલું લોહિવાળું દિલ હતું અને તક છે તો જીવલેણ ધા કરવાનો નિશ્ચય હતો. સામે પડેલી શક્તિઓનો તેને ખ્યાલ હતો અને જો પહેલો ધા સફળ થાય તો આખા સુધામનું ભાગ્ય ફરી જન્ય એવી તેને આશા હતી અને આ બધા ઉપરાંત ગવસાહેબ ઉપર તેનો મારો પ્રભાવ હતો અને તેથી ગોપાલપુરમાં ધામેલી આ યોજના ઝાંઝીની રાજ્યોને જ સૂઝી હતી અને તેણે જ તેનો પોતાના સાથીઓ પામે સ્વીકાર કરાવ્યો હતો એ અનુમાન નીકળે છે *

* The situation then seemed desperate to the rebel chieftains. But desperate situations suggest desperate remedies and a remedy which, on first inspection, might well seem desperate, did occur to the fertile brain of one of the confederates. To which one it is not certainly known. But judging the leading group of conspirators by their antecedents, - Rao Sahib the Nawab of Banda, Tatya Topi and the Rani of Jhansi - we may at once dismiss the two first from consideration. They possessed neither the character nor the genius to conceive a plan

આ યોજના રાવસાહેબને અને અન્ય સાથીઓને ખૂબ જ ગમી ગઈ
લશ્કરના માણસો અને ખીજા વૃદ્ધો પણ આથી આનંદમાં આવી ગયા
અને રાણીને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યા આ યોજના જો સફળ થાય તો
દક્ષિણમાં દાવાનળ સળગેલો જોઈને ઉત્તરના દખાઈ ગયેલા બળવાવાળા
પણ પાછા જાગી બેઠે એવો પૂરતો મલક હતો અંગ્રેજોનું ગાંધ
કાંઈને ગમતુ તો હતું જ નહિ દમનથી કાંઈ વિચાર મરી તો
જતો જ નથી, તે દખાઈ જાય છે અને તક મળતા જ વિશેષ બળથી
તે બીજા આવી છે

તાત્યાટોપી કુચ પછી પોતાને વતન ગયો હતો એ વાત
ઉપર આવી ગઈ છે. વાસ્તવિક રીતે તે પોતાના વતનમાં માનવિતાને

so vast and so daring. Of the two who remain we may dismiss Tatia Topi. Not that he was incapable of forming the design, but he has his memoirs and to those he takes to himself no credit for the most successful act with which his career is associated. The fourth conspirator possessed the genius, the daring, the despair necessary for the conception of great deeds. She was urged on by hatred, by desire of vengeance, by a blood-stained conscience, by a determination to strike hard whilst there was yet, a chance. She could recognise the possibilities before her, she could hope even that if the first blow were successful the fortunes of the campaign might be changed. She possessed and exercised unbounded influence over one at least of her companions the Rao Sahib. The conjecture, then almost amounts to certainty that the desperate remedy which the confederates decided to execute at Gopalpur was suggested and pressed upon her comrades by the daring Rani of Jhansi.

—Mallison

મળવા નહોતો મયો પણ વ્યાલિયરના લશ્કરનો દારો ચાપવા મયો હતો તેના નમ્ર વર્તનને લીધે અને મધુર બાપજીને લીધે અગ્રેજ રાજ્ય સામે પહેલેથી જ અસતુષ્ટ થયેલા વ્યાલિયરના-રેસિડન્સના અને સિંધે સરકારના બંને-સિપાઇઓ અગ્રેજ સામે બળવો પોતાગવા તૈયાર થયા હતા ગરાનિયરના રાજદરબારીઓ અને પ્રમખનો પણ તૈયાર થયા વ્યાલિયરના મહારાજા જ્યાજીગર શિંદે નાની ઉંમરના હતા અને રાજ્યની લગભગ મુખ્ય દીનાન દિનકરરાવ ગજવાડેના હાથમાં હતી રાજવાડે બળવાની વિરુદ્ધ હતો પણ તેણે ધણા મમય મુધી પોતાના મનની વાત લશ્કરને જણાવ્યા દીધી નહિ બળવાની આગ સળગી ત્યારે ગરાલિયરના બળવાવાળાઓએ ત્યાંના અગ્રેજોની હતલ કાવતો વિચાર કરેલો પરંતુ દિનકરરાવની હિકમતથી તે નિષ્ફળ મયેલો અગ્રેજો આમાં તરફ રવાના થયા પછી સિપાઇઓએ જવાજીરાવને આમાં ઉપર અકાર્થ કરવા વીનબ્યા, પરંતુ દિનકરરાવ મોઢેથી હા-હા કરતો જાય અને પેટમાં જુદી જ બાવના ગમતો જાય નહિ તો તે વખતે આમાં નિરાધાર હતું અને તે કિન્નો જો જિતાયો હોત તો અગ્રેજોને બારે ત્રિકસાન થાત પણ દિનકરરાવની આવી હિકમત કયામુધી ચાલે ? ઉલ્ટે લશ્કરે કટાણીને દિનકરરાવને રીધો જ રાવાન પૂછ્યો, ત્યારે દિનકરરાવે જણાવ્યું કે પોતે બળવાની વિરુદ્ધ છે આથી ફાજ સિંધે સરકારની સામે થઈ પણ જવાજીરાવે મરાઠા સિપાઇઓને પ્રેમથી જીતી લેવાયો ત્યાં વિરોધ કંઈ થયું નહિ, જેઓ બળવો કરવા આતુર હતા તેઓ રાજ્ય છોડીને ઉતાર તરફ ચાલ્યા ગયા

આ બધું તાત્કાલીક ગ્રેરજાચી જ થયું હતું અને તેથી કાલ્પી પડ્યા પછી તે ફરીથી વ્યાલિયરમાં આવીને ગ્રામ મસલતો કરી મયો તેણે પોતાના કાર્યનો હેવામ ગોષાલપુરમાં પોતાના સાથીઓ આગળ રજૂ કર્યો અને મૌનો નિશ્ચય દેઢ થયો રાજીનો પોજના પ્રમાણે કાલિને ફરીથી જામી કરવા સદુ સંજ્ઞ થયા

૧૫. સંગ્રામદેવતા

ગ્વાલિયરને લઈને તેને ક્રાંતિનું શુભ્ય કેન્દ્ર કરવાની કલ્પના અત્યેક હતી એમા તો કંઈ શકા નથી અગ્રેજ અમલદારોએ અને ઇતિહાસ-કારોએ જ કહ્યું છે કે ગ્વાલિયર જો પહેલેથી જ ક્રાંતિમા બળ્યું હોત તો અગ્રેજ રાજ્યને માટે કોઈ આધાર નહોતો, કારણકે ઉત્તરના દાવાનગને શાંત કરવા માટે અગ્રેજ ફોજ ઉત્તરમા મથતી હતી ત્યારે દક્ષિણનાં મર્યાનોમાં અગ્રેજ ફોજ મિલકુલ રહી નહોતી, અને ઉત્તર દક્ષિણ અને સાથે જ સળગે તો એ મદાદાવાનગને શાંત પાડવો કેવી રીતે ? અને કેયાથી ? ગ્વાલિયરના રાજ જમાજરાવ જુવાન હતા અને આખો દગ્ગાર બગવો બળવો કરી રહ્યો હતો સિંધની જમરજસ્ત અને હમાયેલી ફોજના હાથમા બગવાનો ધ્વજ જઈ ચડે તો તેને મૂટવીને ધૂળમા ગરદોગવાની કોષ્ટની મમદૂર નહોતી સિંધની દક્ષિણે આવેલા નિઝામની બળવાન અને હમાયેલી ફોજને પણ બગવા માટે એવી જ તત્પર થયેલી હતી. આમ આખા દેશમાં બળવાની જ્વાળાઓ બહુબહુ હોત અને તેની જાગમાં તાજુ જ જમવા મથતું અગ્રેજ રાજ્ય તૂટી જતું જેમ કે કોઈ મધુ દોન. પરંતુ અગ્રેજોનો સિતારો હજી ચમકતો હતો ગ્વાલિયરમાં દિનકરાર ગાજવાડે જેવો અગ્રેજોનો સાચો મિત્ર દીવાન હતો તેનો સલાહથી જ ગ્વાલિયરના અગ્રેજો સહીમલામત આમા પહોંચી ગયા હતા અને તેની શિખામણથી જ જવાન મિથિ કાજૂમા ગ્લાહતા તાત્પર્યોપીએ ફૂટ મારી ગ્વાલિયરમાં જ્યાં અગ્નિ પેટાગ્યો હતો તેને દેશવા માટે અનુકૂળતા ન મળ્યાથી તે અગ્નિ ત્યાંથી ઊડીને ઉત્તરમા ચાલ્યો ગયો હતો.

અને દલે-ઉત્તરમાં બગવો જ્યારે ક્યારેક ચડ્યો હતો ત્યારે પણ પશુ જો ગ્વાલિયર-તેનો રાજ અને દીવાન પેશવાનો મોંઘો અવગાની માથે જ બળવામા બગ્યા હોત તો હિંદી, કાનપુર, મખનૌ, ધણી અને નવનિમિત દાદગીના પતન પછી પણ ગ્વાલિયરે કાનિના અગ્નિને

ચોતરફ ફેલાવવાનું કાર્ય સહેલાઈથી કર્યું હોત, કારણ કે હજી સુધી
પણ દક્ષિણ દેશ અંગ્રેજ ફોજ વિનાનો જ હતો અને ઉત્તરમાંની અંગ્રેજ
ફોજ આઠદસ મહિનાની સતત દોડાદોડી અને લડાઈથી થાકી ગઈ
હતી. સર હુ શેઝ પણ બધું ચાંત પડ્યું એમ માનીને રજા લઈને
પોતાને વતન જવાની તૈયારી કરતો હતો અને ઉત્તરના અંગ્રેજોના
અમાનુષી મુલમથી પ્રભાવે કે ડહાઈ ગઈ હતી પણ મરી ગઈ
નહોતી. દક્ષિણ તરફથી આગનો પ્રકાશ જોઈને તેનો પ્રાણ સળવળી
ઊડીને તે ફરીથી સળગી ઊઠત એ અસંભવિત નહોતું આ રીતે
ગ્વાલિયર અને તેનો ખડક ઉપર જોસેલો મોશરનો કિલ્લો ઝટપટ સર
કરી ત્યાં બળવાનો ધ્વજ ફેલાવાની રાણી લક્ષ્મીબાઈની કલ્પના
ખરેખર અપૂર્વ હતી. ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કેનિંગે પણ હજી તરફ
તાર કર્યો હતો કે : જો સિંધે બળવામાં લખશે તો મારે ગાંધીપોટલા
બાંધીને ઊપડી જવું પડશે. *

ગોપાલપુત્રમા સહુ સાથીઓને રાણી લક્ષ્મીબાઈની ગ્વાલિયર
લેવાની યોજના ખૂબ જ ગમી ગઈ અને સહુ તે લેવાની યોજનામાં
પરોવાઈ ગયા. કાલપીથી કે બીજીથી અંગ્રેજ ફોજ ગ્વાલિયર જઈ
પહોંચે ત્યાર પહેલા ગ્વાલિયર ઉપર બળવાનો ધ્વજ ચડી જવો
જોઈએ તેથી તાત્કાલે ગ્વાલિયરમાં પોતાના કારરથાન શરૂ કરી દીધા.
તેની તેજસ્વી પણ મીડી ભાષાએ ગ્વાલિયરની સેનાનાં મન જીતી
લીધાં. દરબારીઓ પણ પેશવાનાં અકારની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. બધું
સીધું ઊતરી જશે એમ જ જણાયું. શ્રીમંત રાવસાહેબ પેશવાએ સિંધે
સરકાર ઉપર પત્ર મોકલાવ્યો કે “ અમે આપની તરફ મિત્રભાવથી
આવીએ છીએ. આપ અમારા (પેશવાના) અને આપના પૂર્વસંબંધને
માઠ કરો. અમે આપની સહાયનો આશા રાખીએ છીએ, જેથી
અમે દક્ષિણ તરફ આગળ વધી શકીએ ” વગેરે.

* If the Scindia joins the mutiny I shall have to pack
off to-morrow.

પણ ગ્રાહિયગમા દીવાન દિનકરરાવ હજી જીવતો હતો તેણે પોતાનું દિલ અગ્રેજોને અર્પણ કરી દીધેલું હતું અને 'તેથી બળવા-વાળાઓની બાજી લાધી વાળવાની દિકમત હજી પણ તે અજમાવ્યા કરતો હતો. શ્રીમત પેશવાના પત્નોએ ચોખ્ખા જવાબ વાળીને તે અગ્રેજો સાથે નવા કારસ્થાન-મળવાને તોડી પાડવાના કારસ્થાનમાં પડ્યો. ગ્રાહિયગમા અગ્રેજી ફોજ આવી પહોંચે ત્યાંસુધી કાગડગણ કરતા તે મથતો હતો. પૂણે આચાર્ય અને વિદ્યામયી પેશવા ગ્રાહિયગ તરફ વધવા લાગ્યા આમન મહાવની નજીક આવતા જ મિથેના એક અધિકારીએ તેમને અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો પેશવાએ તપી જઈને તેને કહ્યું, "અમને અટકાવનાર તું કોણ છે ? હું મિરે કે તેના દિવાન-ને ઓળખતો નથી શું તેઓ ખ્રિસ્તી છે કે અમારી સાથે યાવ છે ? હું 'રાવ પતપ્રધાન પેશવા' છું સ્વરાજ્ય તથા સ્વધર્મને ખાતર પગેશીઓ મામે યુદ્ધ કરું છું મિથેના પૂર્વજોએ અમારી ચામરી કરેલી છે અને અમે જ આ રાજ્ય તેમને આપ્યું છે મિથેનું લશ્કર તો અમારી સાથે લાગી ગયું છે અને સેનાના અધિકારીઓના અમારા ઉપર પત્રો આવ્યા છે તાત્કાલિકાપીએ બધી વ્યવસ્થા કરી છે ત્યારે તું જ શું અમારી સાથે લડાઈ કરવાના વિચાર કરે છે ?" પેતો અધિકારી ચૂપ થઈ ગયો અને પેશવાનું લશ્કર ગ્રાહિયગથી નવ માર્ગ લેવા આવીને પડાવ નાખીને પડ્યું ત્યાંથી પેશવાએ મિથેને પોતાના આવ્યાની ખબર આપી.

આ ખબર આવતા જ દરગામમાં બળમગાટ મચી ગયો. કાનિપડી દગ્ગારીઓ ઇમમમાં આવી જઈ પેશવાનો સત્કાર કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા નગરજનો પણ સત્કારની તૈયારીમાં લાગી ગયા. પણ દીવાન દિનકરરાવના પેટનું પાણી દાઢતું નહોતું તે સત્કાર કરવાનું કહે છે કે યુદ્ધ કરવાનું એની જ કોઈને ખબર પડતી નહોતી. તે સગ છું રાજ કાલ્પીથી ગ્રાહિયગ આવી પહોંચે તેની ગદ્ ગેતો હતો અને આ તરફ કાતિની સેના તો આગળ ધપતી હતી. ઉતટે તેણે મુસદ્દીગીરીનો પાસો નાખ્યો ચહેરના અને નિશાન

દરવાજા બંધ કરી આત્મરક્ષણની વ્યૂહરચના તેણે કરી. તેને ખાતરી હતી કે સર જુ રોઝ આવતાં સુધી જ આ આત્મરક્ષણ કરવાનું છે. તેનો આ પેતરો સમગ્ર જર્મ દરબારમાંના ક્રાંતિકારીઓ જ્યાજીરાવને પેશવાની સેના સામે ચક્રાર્થ કરવાનું ધોરણ સ્થાપ્યું. દિનકરરાવ શિંદે પાસે હોય ત્યાં સુધી તો બીજા કાર્કનું કંઈ ચાલે એવું નહોતું. મથરાત પછી તે પોતાને મુકામે જતાં જ દરબારમાંના બીજા પક્ષનો જ્યાજીરાવ ઉપર પ્રભાવ પડ્યો અને તેઓ દરવાજા ખોલી દર્ધ સંચારના પેહોરમાં પેશવા સામે ધસી ગયા. તોપો ચર ધર્ધ. આ તોપો સરકારની છે કે સંધ્યામની તેના રાસાહેબને સરઆતમાં તો ખ્યાલ પણ ન આવ્યો, અને શિંદેની તોપોએ પેશવાની સેનાને નસાકવા માંડી ત્યારે જ રાસાહેબની આંખો ઊધડી. આ નવી યોજનાની અધિક્ષકાત્રી રાણી આ જોઈને પોતાના બસો ત્રણસો સવાર બંધ શિંદેના તોપખાના ઉપર તૂટી પડી. રાણી સહુને મોખરે હતી. કૃતાંત ઠાળતી જેમ હાથમાં સમશેર લઈને તેને ધૂમતી જોઈને તેના નેક અને ચૂરચૂર સવારોએ પોતાની સમશેરો એવી તો ચલાવી કે શિંદેના તોપખીઓ તોપો ચૂકીને નાસવા લાગ્યા. પૂર્વમંદેત પ્રભાણે તાત્પર્યોપીએ શિંદેની સેનાને કેટલીક નિશાનીઓ કરી અને એકાએક શિંદેની બણી મોટી સેનાએ લડાઈ બંધ કરી દીધી. તેઓ બધા ક્રાંતિના જનજ તો આવવા લાગ્યા. આ જોઈને જ્યાજીરાવની બાલેલાટી નામની અંગત પલટણ વિશેષ રૂર ઉપર આવી બળવાવાળા સામે લડવા માંડી. રાણીની દેશભક્તિ અને જ્યાજીરાવની રાજ્યભક્તિ વચ્ચે આ મુદ્દ હતું. અને રાણીના સવારોની દેશભક્ત સમશેરો આગળ જ્યાજીરાવની બિટિશ-રાજ્યભક્ત પલટણો જમીનદોસ્ત થવા લાગી. ક્રાંતિવાળાને સળ કરવા નીકળેલા જ્યાજીરાવ રાણીનો મારો સહન ન થવાથી રણમાંથી નાસી ગયા અને દીવાન દિનકરરાવ તેમને લઈને આગ્રા નાસી ગયો. પોતાના રાજમહેલમાંની રાણીઓનો કાર્ક બંદી બરત કરવાની ધીરજ પણ તેમને રહી નહિ. જનાનખાનાની બિચારી

ઓઝોઝે પોતાના રક્ષણ માટે રાજમહેલ છોડીને નરવર નામના ઝેક ગામમાં આશ્રય લીધો.

આવી રીતે ગ્વાલિયરમાં ઊંચલપાચલ થઈ ગઈ. રાણીની યોજના સફળ થઈ. જવાહરરાવ અને દિનકરરાવ પલાયન કરી ગયા અને તેમની સાથે અંગ્રેજી રાજ્ય પણ ખસી ગયું. મોરારનો કિલ્લો પેશવાના હાથમાં આવ્યો અને તેના ઉપર ક્રાંતિનો જ્વળ ફરફરવા લાગ્યો.

કિલ્લેદાર ક્રાંતિવાળા સાથે અગાઉથી મળી ગયેલો જ હતો. તાત્પાટોપી દરવાજા પાસે આવતાં જ કિલ્લેદારે દરવાજા ઉઘાડી દીધા અને પેશવાની સેનાએ કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો. મોટો, મજબૂત અને ખડક ઉપર આવેલો અજબ કિલ્લો આવી રીતે પુષ્કળ મુશ્કેલીમાં સાથે હાથમાં આવેલો જોઈને તાત્પાટોપીને બહુ જ આનંદ થયો અને હવે બળવાશળા નિર્ભય છે એવો અને સંતોષ પણ થયો. કિલ્લો અને શહેર હાથ આવ્યા પછી વિજયાનંદમાં કુદાઈ ગયેલા સિપાઈઓએ રેસિડન્સી ઉપર દરોડો પાડ્યો અને ત્યાંની બધી ધમારતોને બાળીને પાપમાલ કરી. શહેરમાં પણ અંગ્રેજોના મિત્રોનાં મકાનોનો નાશ કરવા માંડ્યો અને દીવાન દિનકરરાવનું ઘર સુંદીને જમીનદોસ્ત કરી દીધું. આટલાથી ન ધરાતાં તેઓ શહેરમાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા. પણ થીમંત રાવસાહેબ પેશવાએ સોંકાને લૂંટવાની મનાઈ કરવાથી બંધું રાંત પડ્યું. લોકો સંતોષ પામ્યા. દરબારીઓ અને નગરજનો આનંદમાં આવી ગયા. ચિંદેની સેનાએ પણ પેશવાને પોતાના સ્વામી ગણી તેમના માનમાં તોપોની સલામી આપી. પેશવાને કૃતકૃત્યતાનો અનુભવ થયો અને તેઓએ ખૂબ હાંકમાંકથી નગરમાં પ્રવેશ કરી રાજમહેલમાં મુકામ કર્યો.

પુખ્ત વિચાર પછી પેશવાએ પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાજ્યાભિષેકને લીધે બળવાવાળાઓને સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનો પ્રતિષ્ઠા મળે એમ હતું. દેશઝરમાં તેને લીધે બળવાને નૈતિક બળ

મળે એમ હતું. ગ્વાલિયરના સરદારો અને મુલસદીઓને પણ આ વિચાર ગમ્યો અને સહુ અનંદમાં આવી ગયા. શ્રીમંત રાવસાહેબ પેશવાએ રાજમંડળને જોલાવી શિંદેના રાજ્યમાં તથા જગીરદારોને નિમંત્રણ મોકલ્યાં. શિંદેના કાષાખ્યક્ષ અમરચંદ ભાટિયાએ શિંદેનો આજો ખજાનો પેશવાને ચરણે રજૂ કર્યો.

૩ જૂન ૧૮૫૮ ને રાજ ફૂલખાગમાં એક બહુ મોટો દરબાર ભરાયો. તમામ સામન્તો, સરદારો અને અમીરો પોતપોતાને સ્થાને બિરાજ્યા. અરબ, રાહિલા, રજપૂત અને ગરાડા પક્ષટણો પોતપોતાના પોશાક પહેરી દરબારમાં ગોઠવાઈ ગઈ. પેશવાનો શિગટોપ અને કલગી ટુરૂરો શ્રીમંત રાવસાહેબના મસ્તક ઉપર મૂકવામાં આવ્યો. છઠ્ઠીદારે છઠ્ઠી પોકારી. મંગલ વાલો વાગવા લાગ્યાં. પેશવાની રાજ્યસ્થાપનાના જયનાદથી આકાશ ગાજવા લાગ્યું. સમસ્ત દરબારે રાવસાહેબનો પેશવા તરીકે સ્વીકાર કર્યો. પેશવાના અટ્ટપ્રધાન નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. તાત્યાટોપીને મુખ્ય સેનાપતિ નીમવામાં આવ્યો અને તેને રત્નજકિત તલવાર બેઠ આપવામાં આવી. સમસ્ત સેનાને વીસ લાખ રૂપિયા વહેંચવામાં આવ્યા અને સર્વને અંતે તોપોની સલામી અપાઈ.

આવી રીતે રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને તાત્યાટોપીએ દિલ્હી, કાનપુર અને સખતીને સ્થાને ૫૭-૫૮ ના જળવાવાળાઓને એક નવું અને જળરજસ્ત કેન્દ્ર આપ્યું. આ વિશે ઇતિહાસકાર મેલેસન સજે છે:—

“ આવી રીતે જે બીના અસંભવિત લાગતી હતી તે બનો ગઈ x x x સર હુ રોઝ સમજી ગયો કે, હવે વિલગ કરવાથી કેટલી જળરજસ્ત હાનિ ચવાનો મંભવ છે. જે ગ્વાલિયર તરત જ જળવાવાળાઓના હાથમાંથી ન છીનવી લેવામાં આવે તો કેાઈ પહેલેથી કહી નહિ શકે કે પરિણામ શું આવે. જે જળવાવાળાને અવકાશ મળી

જય તો તાત્યાટોપી, જેનું રાજકીય અને લશ્કરી બળ ગ્રાલિયર હાયમાં આવી જવાથી બેહદ વધી ગયું હતું અને જેની પામે આ વખતે ગ્રાલિયરનો મમરત જનતા, ત્યાંનું ધન અને મામમી પડ્યા છે તે કાલ્પીની પરાજિત સેનાના અવશેષ ઉપર એક નવી સેના બીબી કરી દેશે અને મમરત બારતમાં એક મરાઠા વિશ્વવ બીભો કરી દેશે. તાત્યા ટોપી આ કામમાં બરાબર પાવરધો હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં પૂરું મંજવિત છે કે તે પેશવાના ધનને ફરમાવીને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રના પ્રાન્તોને સળગાવી મૂકે. તે મુલકમાં અંગ્રેજ સેના બિલકુલ નથી. જો મધ્ય ભાગતમાં બળવાવાળાઓને પૂરી મુક્તતા મળી જાય તો મંજવ છે કે દક્ષિણના લોકો પેશવાની પેઢી સત્તાને માટે ખડા ચર્ષ જાય કે જેને ખાતર તેમના પૂર્વજો લડી ચૂક્યા હતા અને પોતાનું લોકો રો ચૂક્યા હતા. ”

હવે રાણી લક્ષ્મીબાઈએ એક વસ્તુ ખૂબ ભાર દઈને કહી કે બીબી બધું છોડી દઈને ફોજને તૈયાર કરી મેદાનમાં ગોઠવી દેવી જોઈએ. રાવસાહેબ અને અન્ય નેતાઓએ રાણીની આ સલાહ તરફ લક્ષ ન આપ્યું. તેમને પોતાને વિશે એટલી બધી નિશ્ચિતતા લાગી કે અંગ્રેજોના બળને તેમણે ગણ્યું નહિ. રાન્યાભિપ્રેક્ષે નિમિત્તે ધ્વજભોજનો શરૂ થયા, જલસા શરૂ થયા, શ્રીમંત ગવસાહેબ કસુંબી પીતાબગ અને શાલ ઓઢીને પંગતમાં આવે, ધ્વાજો તેમને આશીર્વાદ દે અને પોતે આગ્રહ કરી કરીને વિદ્વાન ધ્વજભોજને પકવાન પિરસાવે. આવો દાક કેટલાક દિવસ સુધી ચાલુ રહ્યો અને સમરત મડળ મેજ, શોખ, આનંદ, ધ્વજભોજન, મિજબાનીઓ અને રમગમમા મરાગૂવ ચર્ષ ગયું. ગવસાહેબને તો એમ જ લાગ્યું કે હવે કોઈ દુસ્મન નહોતો નથી.

પેશવા વગેરેને આમ મોજમોજમા પડેલા જોઈને રાણી લક્ષ્મીબાઈને ધણ લાગી આવ્યું તેમને થયું કે માથે પ્રજા દુસ્મન આજતો હોય ત્યારે શ્રીમંત ગવસાહેબ તાનજાઈમાં પડ્યા રહે. એ

કેમ ચાલે. રાજ્યાભિષેકના આ આનંદના કાર્યક્રમમાં તેમણે ભાગ લીધો નહિ, એટલું જ નહિ, પણ દુભાતે દિલે તેમણે રાવભાદેજને મોંદરો કઢાવી મોકલ્યો કે “તમે આ વખતે આપણા વિજયને શાશ્વત માની આનંદમાં મગ્ન થયા છો પણ તેમાં માર નથી. ગ્વાલિયર અને સિંદેનું લશ્કર મળવાથી તમને કવે કંઈનો કય રહ્યો નથી એમ માનતા નહિ. અંગ્રેજ લોકો બડા બાહોશ અને ચતુર છે, તેઓ દારીને કદી બેસી રહેતા નથી. તેઓ કેવી રીતે તમારા ઉપર હુમલો કરશે તે ખ્યાલમાં આવે એમ નથી. તમને આજે તક મળી છે તો તેને બોળે ન જવા દો, મોટી ફોજને લીધે તમે ધણુ કરી શકો એમ છે. દેશમાં મારે તરફ નાકાબંધી કરાવો અને લશ્કરના મિષાઈઓને પગાર આપી તેમનાં મન જીતી લો. બાજીરાવ પેરાવાએ ધ્યાનથી બોળનમાં જ રાજ્ય શુભાંધું હતું તેમ તમે પણ આ શુભ અવસર શુભાવશે.” રાણીનાં આ કડવાં વેણુથી પણ રાવભાદેજના કાન ઊધક્યા નહિ. ‘વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.’ રાણીનાં વચન તેમને પસંદ પડ્યાં નહિ અને તેમની અવગ્રા કરીને તેઓ તો પોતાના રંજ-તાનમાં ગુલતાન જ રહ્યા. તાત્કાલે પછી મગરૂરીમ. થાપ ખાઈ ગયો. આપણી બળવાન ફોજ સામે કોણ ચડી આવનાર છે એવી ગર્વમુક્ત બેપગવાઈ તેનામાં કોણ બળે કયાથી આવી અને નેનાઓનું અનુકરણ કરીને બીજા બંડવાળા પણ આગ દિવસના આદરણ જેવા સુખચેતનામાં તલ્લીન થઈ ગયા. એક જરા જોટલા વિજયથી કુતાર્થ જઈને આમોદપ્રમોદમાં લીન થઈ કર્તવ્યવિમુખ થવાથી કાંતિ પૂર્ણ રીતે સફળ થતી નથી. કાંતિકારને આમોદ શો, આરામ શો ને અફસત શા! તેણે તો સદા જાગ્રત ગઈને અવિરત પરિશ્રમ જ કરવાનો હોય છે અને કાંતિ પૂરેપૂરી સફળ થતા મુખી બાધેલો ઇડને છોડવાની પણ નથી હોતી.

બળવાવાળા કરતાં તો અંગ્રેજો વધારે જાગ્રત હતા. ગ્વાલિયરના સમાચાર અંગ્રેજ જાવણીમાં પહોંચતાં જ ત્યાં વિમસ્રણ ફેફસાટ થઈ

થયો. હિંદુમાથી અંગ્રેજ રાજ્યનું સિંહાસન ડાલણુ જણાયુ પણ તેથી બુદ્ધિને ગુમ થવા છર્ષ હાય જોડીને તેઓ બેસી ન રહ્યા મગ લૂ રોઝ કે જે રમ્મ લઈને વિલાયત જવા તૈયાર થયો હતો તેને ગ્રાલિયરના સમાચાર મળતા જ એ ગગ્ગ ગદ કરાવીને ગ્રાલિયર ઉપર ચડી જવા તૈયાર થયો અને આ શ્રમિત અને વૃદ્ધ સેનાપતિની દેશભક્તિ-ગાંધ્ય ભક્તિ અને કર્ત વ્યવસ્થા જોઈને અંગ્રેજ છાવણી ઉત્સાહમાં આવી. અંગ્રેજ ફોર્સે સુમનસ થઈને ગ્રાલિયર તરફ દૂર દગવા લાગી. અને જે ઠેકાણે જવાજગવને દરાવી ગણીએ રણસેનમાથી નસાડયા હતા તે બહાદુર ગામની પાસે આવી પહોંચી ત્યાંથી ગ્રાલિયર અને મોરાગનો કિલ્લો રપટ દેખાતા હતા આ કિલ્લો પ્રથમ લઈ લેવો જોઈએ એ સર લૂ રોઝે જોઈ લીધું મોરાગનો કિલ્લો મળવાવાળાના હાથમાં હતો તે ધણો મજબૂત હતો અને તેનામાં જે ફોર્સ હતી તે શિંદે સગકારની નામાકિત બડખોર ફોર્સ હતી આ ફોર્સને બળે જ આખા હિંદુસ્તાનને સગ કરવાનો તાત્કાલિકોપીનો વિચાર હતો અંગ્રેજોની રાહિના પનટણો પણ ત્યાં હતી મુઢની સામગ્રી પણ વિપુલ હતી પરંતુ આ મધાનો ઉપયોગ કરવાનું કોઈને મુઢયું નહોતું અને જોને મુઢયું હતું તે તે એક અમળા અને નિર્વાસિત તરુણી હતી તે શૂંવીંગ હતી એ વિશે કોઈને શકા નહોતી પરંતુ મુઢની તૈયારી કરવા માટેની સલાહ ગગ્ગનાના ધોધાટમાં કોઈએ કાને ધરી નહોતી

અંગ્રેજો ગ્રાલિયર ત ૬ આવે છે એવી રાવસાહેબને ખમગ જ નહોતી, જ્યારે મોરાગ ઉપર હુમલો કરવા અંગ્રેજ ફોર્સ બૂદ્ધ ગોડવે છે એવી તેમને ખમગ પડી ત્યારે જ તે જરા ઝમકયા અને તાત્કાલિક સૈન્યની બવરસ્યા કરવાનો હુકમ આપ્યો વિજયના મદમાં તે અંગ્રેજોને મગતગ જેવા સમજતા હશે અને તેથી જ સેનાપતિ બધું કરી દેશે એ વિશ્વાસે તેઓ પાછા ઘણબોજન કરાવવામાં અને સુવર્ણ-દક્ષિણા વહેંચવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા

પણ તાત્કાલિકોપી સૈન્યની બવરસ્યા કરે ત્યાર પહેલાં તે અંગ્રેજ

ફોળે પોતાની વ્યૂહરચના કરી દીધી હતી. તાત્કાલિકીએ લશ્કરી પોશાક ધારણ કરી પોતાના સૈન્યને મોરચા બાંધવાનો હુકમ કર્યો. પણ તેનું લશ્કર તૈયાર થાય ત્યાર પહેલા જ સર ભૂ રોએ તેના ઉપર જોશથી છાપો મારી તેને વેરનિખેર કરી નાખ્યું. તાત્કાલિકી ફોળે અંગ્રેજો સામે તોપો માઢી. પણ સર ભૂ રોએ માગની જગાએ અગાઉથી જ હાથ કરી લીધી હોવાથી તેનું કર્ષ આશ્ચર્ય નહિ. આથી બળવાવાળા અંગ્રેજ ફોળ ઉપર ધસી આવ્યા અને હાથોહાથની લડાઈ શરૂ થઈ. આ વખતે બળવાવાળાએ વીરાચિત્તે પરાક્રમ કરીને અંગ્રેજ પસંદગીમાં કાપાકાપી શરૂ કરી એક પ્રખ્યાત સેનાનીને ધાવલ કર્યો. અંગ્રેજો કંઈક હતાશ થયા પણ ડગલ નહિ. એ કલાક દુશ્મન યુદ્ધ આશ્ચર્ય અને અંતે અંગ્રેજોનો વિજય થયો. મોરારની છાવણી તેમના હાથમાં મળી અને ત્યાં જ તેમણે પડાવ નાખ્યો.

મોરારની છાવણી જવાથી બળવાવાળાઓમાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો. શ્રીમત રાવસાહેબની ઊંચ જોડી મળી ગાભરા ગાભરા લશ્કરમાં આવીને તે સિપાઈઓને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યા બાંધવાળો નવાબ પણ જાગ્યો. તે પણ સહેરના મોરચાની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો. તાત્કાલિકીએ પણ હવે પૂરી ગભીરતાથી સૈન્યની તૈયારી કરવા માડી. તેણે ડેકડેકણે તોપના મોરચા બંધાવ્યા અને લશ્કરની વ્યૂહરચના કરવા માડી. તાત્કાલિકી ગણીને મળ્યો અને વ્યૂહરચનાને અંગે તેની સાથે મસલત કરી. મોઢૂ તો ધણુ થયું હતું પણ તેથી પોતાના સાથીઓને ન તરછોડતા રાણીએ તેમને દ્વિમત અને ઉત્તમાહ આપ્યો. પોતાના માણસોને લઈને ગાલિયગના પૂર્વ વિભાગનું રક્ષણ કરવાનું તેણે પોતાને માથે લીધું સહુને ખાતરી જ હતી કે રાણીમાં છત્ર છે ત્યાં સુધી પૂર્વ તરફના લશ્કરમાં ગાળક પાડવું કાર્તિકવને માટે પણ અશક્ય છે. તેણે લડાવક પોશાક ધારણ કર્યો, અને ઘોડા ઉપર મવાર ચઢી હાથમાં તનવાટ લઈ તેણે પોતાના સૈન્યની કવાયત લેવા માડી. તેની સુમત્તજ મૂર્તિ જોઈ અને તેના મંજીર જોવા સાક્ષી તેના

સિપાઈઓમાં શૌર્ય આબું અને તેઓ લડવા તૈયાર થઈને જિભા રહ્યા.

સર હુ રોઝ પોતાની સાથે જ્યાજીરાવને લઈને આવ્યો હતો અને તેણે તેમને પોતાના લશ્કરની મોખરે રાખ્યા હતા. પોતાના જ સ્વામી ઉપર તોપના ગોળા ફેંકવા ગ્વાલિયરની ફાજ તૈયાર નહિ થાય એ તેનો દાવ હતો અને તે માગ્યો હતો. રાણીએ એ વસ્તુને પણ ખ્યાલ બહાર જવા દીધી નહોતી અને તેથી જ કિલ્લામાં ભગઈ ન બેમતાં જૂની મરાઠા પ્રજાસીથી ચહેરબહાર ધસી જઈ દુશ્મનના લશ્કર ઉપર અચાનક હાપો મારી તેની ખાખાવીખી કરી ચહેરમાં આગી જવાની યુદ્ધરીતિ તેણે તાત્પાને સૂચવી હતી. તેણે પૂર્વ તરફ એક ઊંચે સ્થાને પડાવ નાખ્યો અને ત્યાંથી અંગ્રેજોની દિશામાં તોપો ગોઠવી. અંગ્રેજોએ પણ આ બાજુએ રાણી છે એ જોઈને પોતાની ફાજનો પણ વધારે મજબૂત બદોબસ્ત કર્યો.

તા. ૧૭ મીને દિવસે ગ્વાલિયર સર કરવાના ઇરાદાથી અંગ્રેજ સેનાપતિએ ચારે તરફથી હુમલો શરૂ કર્યો. આ જોતાં જ રાણીએ રણકુદુલિ વગાડી પોતાના સૈન્યને ઉત્તેજિત કરી અંગ્રેજ સેના ઉપર તૂટી પડવાનો હુકમ કર્યો અને સૈન્યે વચ્ચે આવેશયુક્ત યુદ્ધ ચાલ્યું. જ્યાં ને ત્યાં ગ્લુગર્જનાઓ રાંભજાતી હતી. આકાશ ધૂળથી ભરાઈ ગયું. રાણી ધોડા ઉપર સવાર થઈને પોતાના સૈન્યને ઉત્તેજતી સર્વત્ર ધૂમતી હતી. અને તેની ઉત્તેજનાને લઈને તેના સૈન્યની દરોળો ખડક જેવા દુર્ગની જેમ અબેઘ જ રહી. આથી અંગ્રેજો પાછા હઠ્યા અને તે દિવસનો વિજય રાણીને મળ્યો. તે આખો દિવસ સવારથી સાંજ સુધી રાણી ધોડા ઉપર ગઈ હતી.

૧૮ મી જૂનને દિવસે જનરલ રિમ્પલ વધારે મોટી ફાજ લઈને રાણીના એ પૂર્વ દરવાજા ઉપર જ ધસી આવ્યો. તે દિવસે કેટલીયે બાજુએથી અંગ્રેજ ફાજ ગ્વાલિયર ઉપર હુમલો શરૂ કર્યો હતો. સર હુ રોઝે જાહેર કર્યું હતું કે અમે તો જ્યાજીરાવને ગ્વાલિયરની ગાદી ઉપર

હરીથી મેમાડવા જ આવ્યા છીએ અને આવે તો તે પોતે પણ જનગણ સ્મિયની માથે ગણીની સામે લાડવા આવ્યો હતો. ૬૭ પૂરુ મના પછુ નહોતું થયું અને રાણી અને તેની એક સખી-જે તેની જેમ મગદના પોશાકમાં સજ્જ થયેલી મુંદરી હતી-શગવત પીવાની તૈયારી કરતા હતાં તેવામાં તેને ખમર મળી કે અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેની બાજુ પર ધમારો કર્યો છે શગવતનાં પાત્ર તેમનાં તેમ પડી રહ્યા અને ગણી પોતાની સખીઓ સાથે ઘોડા ઉપર મવાર ચઢી ગઈ. તેણે પુરુષનો પહેરવેશ પહેર્યો હતો. માથે ટોપી ઉપર ફેટા બાધ્યો હતો, ખડી પર અંગ્રજી અને પાંચળામે હતા અને કંઠમાં મોટા મોટા મોતીની માળા ધારણ કરી હતી. તેનો ઘોડો બે દિવસના સતત શ્રમથી થાકી ગયેલો હોવાથી તેણે એક નવો ઘોડો કઠાવી તેના ઉપર તે સવાર ચઢી હતી એક અંગ્રેજ લખે છે :—

“ દુરત સુન્દર રાણી મેદાનમાં પહોંચી ગઈ. સર જૂ રોઝની સેનાના મુકામલા માટે તેણે પોતાની સેનાને દહતાથી ખડી કરી. તેણે પ્રથમ વેગથી સર જૂ રોઝની સેના ઉપર વારવાર હુમલો કર્યો. રાણીનું કળ શત્રુના ગોળાઓથી વીધાઈ ગયું તેના મિપાર્શ્વોની સખ્યા નિરતર ધટતી ગઈ, તોપણ ગણી મદ્દાએ સોને મોખરે જ દેખાતી હતી તે ફરી ફરીને પોતાની નિખેરાઈ ગયેલી મેનાને એકઠી કરતી ગઈ અને પહે પહે અલૌકિક વીરતાનો પરિચય દર્શાવતી ગઈ. પણ આ વખતે તેનો આ બધો પુરુષાર્થ કામ ન આવ્યો. સર જૂ રોઝ પોતે પોતાના સાદણી મવારને લઈને રાણીની માથે ધસી ગયો અને તેની અંતિમ બ્હૂરચનાને તોડી પાડી. આટલું થતા પછુ આ વીર અને નીકર રાણી તો પોતાને રથાને ધૂમતી જ રહી ”

બધારે રાણી અલૌકિક વીરતાથી સર જૂ રોઝનો મુકામલો કરતી હતી ત્યારે બાકીની અંગ્રેજ ફોર્સ ખીજા બડવાળાઓની દરોજો ચીરતી રાણીની પૂઠે આવીને ખડી ચઢી ગઈ. રાણી હવે બને બાજુએથી વેગઈ ગઈ. તેની મૂળ સેનાથી તે વિખૂટી પડી ગઈ.

અને જાલિયરની તોપો એકએક દડી પડી ગઈ. પોતાના રાખ જપાજીરાવને અંગ્રેજ સેનાની સન્મુખ જોઈને તેમના ઉપર ગોળા વરસાવવા જાલિયરના જોવાંદાજે તૈયાર નહોતા. અને લીધે બળવાવાળાની મુખ્ય સેના અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ. પાવણ હરકર ખસી ગયેલું જોઈને રાણીએ એક સ્થળમાં જ જોઈ લીધું કે હવે સ્વપરાક્રમ ઉપર મદાર રાખ્યા વિના ચાલે એમ નથી, પેશવાની સેના લાગી ગઈ હતી. અને અંગ્રેજોની સાગર જેવી સેના ચારે તરફથી રાણીની મંકાચાઈ જતી સેના ઉપર લીલટવા લાગી હતી. રાણીના સિપાઈઓ હતોત્માહ થતા જતા હતા, પણ મહિપાસુરમદિની દુર્ગાની જેમ રણે ચડેલી આ તેવીમ વર્ષની રાણીનું અતુલ પરાક્રમ જોઈને તેમની વીરશ્રી ફરી ફરીને જાગ્રત થતી હતી અને તેઓ પણ પરાક્રમ કરીને જિંદગીનો ખેલ ખેલી લેવાના નિશ્ચય ઉપર આવેલા જણાતા હતા. ટપ ટપ કરતા રાણીના ચોદાઓ રણમાં પડતા હતા અને રાણી પોતે પણ આખે સરીરે અનેક પ્રકારના ધાપી વીંધાઈને લોહી-લુહાણ થઈ હતી. તેની પાસે હેવટે બે સખીઓ અને પદર કે વીસ સવાર જ આડી રહ્યા તોપણ દુશ્મનને સરણે જવાનો વિચાર ન કરતાં તેણે પોતાના ઘોડાને મારી મૂકીને સવુની હરોળને બેઠીને બીજી બળવાવાળા સેનાને મળવા વિચાર્યું અંગ્રેજ સવારોએ તેના પીછે પકડ્યો. રાણી પોતાની તલવારથી માર્યે હતી કરતી આગળ ચાલી. અચાનક તેની સખી મન્દરાને દુશ્મનની એક ગોળી વાગી. મન્દરા ઘોડા ઉપરથી નીચે પડી ગઈ અને મરી ગઈ. રાણીએ તત્ક્ષણ જરાક વળાને પોતાની તલવારથી પેલા ગોરા મચારને બિભો ચીરી નાખ્યો. તેની જ ગોળાથી મન્દરા રણમાં પડી હતી. સવાર કપાઈને ગજડી પડ્યો. પછી ફરીથી રાણી આગળ વધી. સામે એક નાનકડો વોડો આવ્યો. એને છલ્લ મારીને ફૂદી ગયા પછી અંગ્રેજ સવારો રાણીને આંખી સડે એવો સંભવ નહોતો. પરંતુ દુર્ભાગ્યે રાણીનો ઘોડો નવો હતો. તેના પોતાના ધ્યારા ઘોડાઓ

અત્યાર સુધીમાં યુદ્ધોમાં ખાપી ગયા હતા. આ ઘોડો છલગ મારવાને બદલે લોકોને આ પાર ચક્રર ચક્રર ફરવા લાગ્યો. અગ્નિજ સવાર રાણીની વધુ નિકટ આવ્યા. એ દિવસના પરિશ્રમથી રાણી ચાકી ગઈ હતી પણ તેણે અંગ્રેજોથી છટકવા ભોગથી પ્રયાસ કર્યો પણ ઘોડાએ મદદ ન કરી. રાણી ચોતરફથી ઘેરાઈ ગઈ.

રાણી આ વખતે તદ્દન એકલી પડી ગઈ હતી. તેણે એકલીએ જ એ બધાને પોતાની એકાકી તલવારથી મુકાબલો કર્યો. એક સવાર પાછળથી ધસીને રાણીના માથા પર ધા કર્યો. માથાનું જમણું પડખું છૂટું પડી ગયું. જમણી આંખ પણ બહાર નીકળી પડી. તેપણ ઝાંશીની સ્વાતપ્લહમી ઘોડા ઉપર ચોટી રહીને પોતાની તલવારને ફેરવતી જ રહી. એવામાં એક બીભે ધા તેની છાતી ઉપર પડ્યો. માથુ અને છાતી બનેમાથી સોડીના કુવાગ ઊડ્યા. આખે તમ્બર ચક્રતાં હતાં તેણે રાણીએ એવી જ બેહોશ અવસ્થામાં પોતાની તલવારથી છાતીમાં ધા કરનાર અગ્નિજ સવારને કાપી નાખ્યો. પણ ત્યાર પછી તેની લુગમમાં જરા પણ શક્તિ રહી નહિ.

લક્ષ્મીબાઈને એક વફાદાર સેવક ગમચદ્રરાવ દેરામુખ તે વખતે પાસે આવ્યો. અગ્નિજ ઘોડેસવાર આવ્યા ગયા હતા. પુરુષનેશમાં રાણી પોતે જ છે એ તેમના ખ્વાલમાં આવ્યું નહોતું પાસે જ ગંગાદાસ બાબાની બૂપડી હતી ગમચદ્રરાવ રાણીને ઉપાડીને તે કુટિરમાં સ્થઈ ગયો ગંગાદાસ બાબાએ રાણીને પીચા માટે દડુ પાછી આવ્યું અને તેને પોતાની કુટિરમાં સુવાડી

ચોડી જ લણેના રાણીનું શરીર દડુ પડી ગયું. ગમચદ્રરાવે રાણીની ઉવટની ધ્રુજા પ્રમાણે સત્રથી છૂપી રીતે ધાસની એક નાનકડી ચિત્રા બનાવી અને તેની ઉપર રાણીના મૃતદેહને સુવાડ્યો. ઘોડા જ સમયમાં આગની બ્વાબાઓએ રાણીના નાશુક દેહને પોતાનામાં સપેટી લીધી અને રાણીના અસ્થિ જ બાકી રહ્યા. ય્યુ.

ગ્વાલિયરના રણક્ષેત્રમાં મરતાવનના મંત્રામની આ તેજસ્વી દેવતા અલોપ થઈ ગઈ અને તેની સાથે જ ક્રાંતિકારના તેજનો પણ લોપ થઈ ગયો ! ૧૮૫૮ ના જૂનનો ૧૮ મી તારીખે ભારતની આ સ્વાતંત્ર્ય-લક્ષ્મીના મૃત્યુની સાથે સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિની આશા પણ તે સમય પૂરતી મૃત્યુ પામી. ઝાંશીની રાણી લક્ષ્મીબાઈએ પોતાનું જીવન આ સ્વાતંત્ર્યના આદર્શ પાછળ જ ખપાવી દીધું. એકવીસ વર્ષની વયે તેણે જીવન શરૂ કર્યું અને તેથીમ વર્ષની વયે ભારતને યુગોનાં યુગો સુધી સ્વાતંત્ર્યની પ્રેરણા આપવા માટે મમામ પણ કર્યું. તેના જીવનનાં ત્રણ વર્ષ હજારે વર્ષની અરધિનાં થયાં.

પૂર્ણાહુતિ

ઝાંરીની રાણી લક્ષ્મીનાર્ધનું વીરમૃત્યુ થયું. તે તો પોતાના જીવનનો હેતુ-સ્વાતંત્ર્યની સાધનામાં જીવન અર્પીતી ગર્ધ. પણ તેના મૃત્યુ પછી બળવાનો બુરસો પણ નરમ પડ્યો. ખરું જોતાં બળવાનાં ઓસરતાં પાણી વખતે જ તે બળવામાં ભળી હતી અને તેણે બળવામાં નવો જ પ્રાણ ફૂક્યો હતો. તેની યોજના પ્રમાણે અને ભાવના પ્રમાણે બળવાનું સંચાલન થયું હોત તો આજે હિંદ કદાચ જુદી જ જાતનું હોત. પરંતુ તેમ થઈ શક્યું નહિ. રાવસાહેબ પેશવા અને ક્રાંતિકારી ગદલતમા રણા અને લક્ષ્મીનાર્ધની છેલ્લી યોજના બાધી વળી ગઈ. તે બળવાના આ અંગને અગાઉથી જોઈ ગઈ હતી અને તેથી જ બળવાના ખીજા આગેવાનોએ અંગ્રેજ સરકારની માફી માગી હતી અને મેળવી હતી તેમ તે કરી શકી હોત; પણ તે માર્ગે તેને ચોગ્ધ લાગ્યો નહિ. તે શું કામ માફી માગે? દેશમાં બળવો જે કારણોથી ઉદ્ભવ્યો હતો તે દૂર ચોક્કસ ચર્ચા હતાં? ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તા નષ્ટ થઈ ભાં હિંદનાં જ સંતાનોની સત્તા પ્રસ્થાપિત થઈ હતી? હિંદના દુઝરઉલોગનો થતો વિનાશ અટક્યો હતો? હિંદના કારીગરોની બેકારી અને ભૂખમરો બધ થયા હતાં? હિંદી અને ગોરા સિપાઈઓ અને અમલદારો વચ્ચેનો રંગભેદ દૂર થયો હતો? વિજેતા અને જિત પ્રજા તરીકે પડેલા બે ભેદ નષ્ટ થયા હતા? અંગ્રેજ હિંદને પોતાનો ગણી હિંદના હિતની દૃષ્ટિએ જ વેપાર વા ખીજા પ્રવૃત્તિ કરતા ચલા હતા? હિંદની સંસ્કૃતિને સમજી તેને અપનાવતા ચલા હતા? હિંદી પંચાયતો પાછી સજીવન થતી હતી? આવું તો કંઈ યત્ન નહોતું અને થવાનું જિહ્ન પણ દેખાતું નહોતું તેથી તેણે જોયું કે અપમાનિત અને માનવ્યહીન પરિસ્થિતિ પલટાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં વીરશયિત મૃત્યુને જોટું જોમાં જ જીવનનું સાક્ષ્ય છે; તે જ પોતાના જીવનથી નહિ તો મૃત્યુથી પણ હિંદની ભાષી પેઢીને જીવનના

આદર્શનો વારસો આપી શકાશે અને તે દ્વારા કોઈકવાર પણ આ ઉપાડેલો મહાન યુદ્ધ મક્કળ થશે; એવી ભાવનાથી તેણે આખર સુધી સ્વાતંત્ર્ય માટે લડીને મૃત્યુને ભેટવાનું જ પસંદ કર્યું. અને તેને તેવું જ મૃત્યુ મળ્યું તેથી મરણ વખતે તેના મનને કર્તવ્ય બળબ્યાનો મંતોય અને આનંદ હતો. વીસ બારીસ વર્ષની તરુણ વયે પણ એક સાચા કર્મયોગીની જેમ તે જીવન જીવી ગઈ અને મરીને જીવનનો હેતુ તેમ જ કર્મયોગનો મંત્ર આપણે માટે મુક્તી મળે. બાંદાવાળા નવાબ કે બીજા માફી માગીને જીવતા રહેલા અને જીવન ગાળતા કાંતિના આગેવાનોએ કોણ જાણે કયા હેતુસર જીવવાનું પસંદ કર્યું. ઝાંશીની રાણીના મૃત્યુ પછી ધીમે ધીમે બગવાનો દાવાનળ શાંત પડવા લાગ્યો અને સરકારનું દમન જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ તે દાવાનળ ભૂમિમાં જાડે ને જાડે ઊતરતો ગયો.

લોકોને પટાવવા વારતે અંગ્રેજ સરકારે રાણી વિક્ટોરિયા પાસે હિંદની ભોળા અને ભોટ પ્રજા માટે દહેરા પિટાવ્યો જેનું એક સામાન્ય કાગળના ફોતરા કરતાં જરાયે મહત્ત્વ નહોતું. હિંદી સરકારના હો મેખર સર જેમ્સ સિટ્ઝેને જ આ દહેરાને અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું કે 'આ એક ખાલી પત્ર હતો, આ એવો કોઈ હક્કપત્ર નહોતો કે જે હિંદના અંગ્રેજ શાસકોને બંધનરૂપ થાય; આ દહેરાની કાયદાની દૃષ્ટિએ કંઈ જ કીમત નથી (The proclamation has no legal force whatever). ઇંગ્લેન્ડના કાયદાનુસાર ઇંગ્લેન્ડના રાજા કે રાણીને આવો દહેરા કાયદેસર રીતે બહાર પાડવાનો કોઈ અધિકાર પણ નથી. પરંતુ આ દહેરાથી હિંદની પ્રજા હેતરાઈ. તેને લાગ્યું કે સ્વાતંત્ર્યનો હક્કપત્ર મળ્યો. આ દહેરામાં રાણીએ જણાવ્યું હતું કે :—

“ જ્યારે ઇશ્વરની કૃપાથી દેશની અંદર ફરીથી શાંતિ સ્થપાશે, ત્યારે અમારી એ હાર્દિક ઇચ્છા છે કે હિંદુસ્તાનની કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું, એવાં એવાં કામોને ઉત્તેજન આપવું જેનાથી જનતાને લાભ થાય અને તેની ઉન્નતિ થાય; અને શાસન એવી રીતે ચલાવવું

કે હિંદમાં રહેનારી અમારી મમરત પ્રગળે લાજ થાય. પ્રગળી ઉજતિમાં જ અમારું બળ છે, તેમના સંતોષમાં અમારી સલામતી છે અને તેમની કૃતજ્ઞતા એ જ અમારે મન મેટો સિરપાવ છે. સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા અમને અને અમારા તાબેદાર અમલદારોને બળ આપે કે જેથી અમે અમારી આ ઇચ્છાઓને પ્રગળા દિતને ખાતર પૂરી કરી શકીએ.”

આવા ચિત્તાકર્ષક વચનો જો અંગ્રેજોના સાચા હૃદયમાંથી નીકળ્યા હોત તો આજે પણ અંગ્રેજ શાસકો પ્રત્યે પ્રગળા દિલમાં જે પ્રચલ અપ્રતોષ છે તે મ્હેત નહિ; હિંદની બેકારી, બુખમરો અને અંસ્કૃતિવિનાશ બધું થઈ રવનવ હિંદી પ્રજા ઉત્કર્ષને માર્ગે વિચરતી હોત; અને દુનિયામાં શાંતિ, સુખવસ્થા અને ઉત્કર્ષ સ્થાપવામાં તે મહાન હિસ્સો અર્પતી હોત. પણ એવું કંઈ થયું નથી અને થવાનું પણ નહોતું. આવા દંદેરાને માથો માનનાર દિલોઓ ખરેખર બાળ-શુદ્ધિના કે મોટજ દત્તા અને છે. ઇતિહાસકાર ફ્રિમેન જ આવા દંદેરાઓની બાબતમાં લખે છે કે “...પણ જ્યારે અમે વિચસિએલ અને હંદેશ બહાર પાડીએ છીએ.....ત્યારે અમે બહીષ્ક્રમને જૂઠના પ્રદેશમાં પહોંચી જઈએ છીએ..... જે માથુસ પાલમિન્ટના હરેક કાર્ય કે હરેક કાનૂન ઉપર વિશ્વાસ મૂકી દે છે, તે બાળકનો જેમ બોલો જ છે....”*

બળવો શાત પડ્યો. કપડીનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે પોતાના હાથમાં લીધું પણ સ્વામીના ફેરફારથી હિંદુસ્તાનની રચાયા કંઈ ફેરફાર થયો નથી. ‘હિંદુસ્તાનના દ્રવ્યસાધનોની ઉન્નતિ’ (Deve-

* “... ..But when we come to manifestoes, proclamations...here we are on the very chosen region of lies, .. He is of childlike simplicity indeed who believes every act of Parliament. . .”—Freeman's Methods of Historical studies, pp. 258-59.

lopment of the Resources of India) કંપની બરબર કરતી નહોતી તેથી પાર્લામેન્ટે દિંદો શરબાર સીધો પોતાના હાથમાં લીધો. 'હિંદુસ્તાનનાં દ્રવ્યમાધનોની ઉત્પત્તિ' એ કૃતવાક્યનો માદો અર્થ એટલો જ થાય છે કે રેલ્વે, તાર, ટપાલ, રૂની ખેતી, રૂ અને અનાજ ઇંગ્લંડ રવાના કરવાં ઇલાદિ માધનો દ્વારા દિંદમાંથી ધન ઘસડી જવાનો મરણતા પેદા કરવી તે. અને આજે આ કાર્ય ખેરાકોટક ચાલ્યાં જ કરે છે.

બળવા પછી દેશી રાજ્યોને રાખવાં કે નહિ તેની બારે ચર્ચા ઇંગ્લંડમાં ચાલી. અનેક ચર્ચાઓ પછી એવું નક્કી થયું કે હવે 'બાકી રહેલાં દેશી રાજ્યોને ટકાવવાં. એમને ટકાવવા પાછળ દેશી રાજ્યોના સ્વતંત્રતાના રક્ષણનો હેતુ હતો એવું નથી. સપ્સીડિયરી યોજનાથી તેઓ જેમ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના બંધનમાં બંધાયેલાં હતાં તેમ હવે ઇંગ્લંડના બાદચાહ માથેના મંબંધથી તેઓ અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે બંધાયેલા જ રહ્યા છે. ઇંગ્લંડનો બાદચાહ ખરી રીતે સ્વતંત્ર છે જ નહિ. તે પાર્લામેન્ટને અધીન હોય છે અને એ રીતે જોનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટ-અંગ્રેજ પ્રજા સાથે બંધાયેલા જ રહ્યા છે. પણ તેમને ટકાવવા પાછળ ખરો હેતુ તો એ રહ્યો છે કે વધતી જતી હિંદીઓની રાષ્ટ્રભાવનામાં આડખીલી નાખવામાં આ દેશીગજો શામમા આવે. હિંદની ખ્રિષ્ટિય હદમાં રહેતી હિંદી પ્રજા જ્યારે સ્વાતંત્ર્ય માટે મૂઝતી હોય છે ત્યારે આ દેશી રાજ્યો દિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય કાયમ રહે તેવા પ્રયત્નો કરતા જ હોય છે. અંગ્રેજી રાજ્યના અસ્તિત્વ ઉપર જ તેમની આપખુદી નભતી હોવાથી તેઓ અંગ્રેજી રાજ્યના આધારસ્તંભ જેવા ર્થ પડ્યા છે. આમ તેમને ટકાવી રાખી અંગ્રેજ સરકારે એક અમંગ દિંદના બે દિંદ બનાવ્યા છે અને રાષ્ટ્રની અખંડિતતા ઉપર જખરો પા માર્યા છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાંથી હિંદુસ્તાનનું ગભર પોતાના હાથમાં લીધા પછી અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનને ખ્રિષ્ટિય મામાન્ય સાથે

કાયમનું બાંધી દેવા વારતે તેને, આફ્રિકા, કેનેડા કે ઓસ્ટ્રેલિયાની જેમ ઇંગ્લેન્ડનું સંસ્થાન બનાવવાનો વિચાર કર્યો. અને હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ જમીનદારોનો વર્ગ ઊભો કરવાની યોજના કરી. આને ખાતર હિંદુસ્તાનને ખરચે ચાના બગીચા અને ગળાની ખેતીને ખીલ્લીને ત્યાં અંગ્રેજોને વસાવ્યા પણ ખરા. હેતુ એ કે કલ્પવૃક્ષ જેવું હિંદ કાયમનું ઇંગ્લેન્ડને અધીન રહે, તેની મર્યાદા કાયમને માટે અંગ્રેજોને સ્વરણ રહે. પણ આમાં ઇંગ્લેન્ડને બહુ સફળતા ન મળી. એક તો અંગ્રેજો હિંદમાં હિંદી 'ચર્ચ'ને ફિદોએ 'સાથે લણી શક્યા નહિ. હિંદની સંસ્કૃતિ આફ્રિકા કે કેનેડા કે ઓસ્ટ્રેલિયાના મૂળ નિવાસીઓના જેવી કાચી નહોતી. 'ઊલટું' તેનામાં ખુદ અંગ્રેજોને સુરચાને ખેસવાની તાકાત હતી. તેથી હિંદીઓ અંગ્રેજો પ્રત્યે કાયમનો અહોભાવ ધારણ ન કરી શક્યા કે 'તેના કાયમના ચાકર બનવાની ભાવના ન અપનાવી શક્યા. હિંદમાં વસતા અંગ્રેજો પણ અતડા રહેવા લાગ્યા. હિંદી સંસ્કૃતિનો કે કાયમનો પૂરા વિનાશ કયા સિવાય હિંદને ઇંગ્લેન્ડનું સંસ્થાન કેવી રીતે બનાવી શકાય? અને ત્રોસ આળીસ કરાડતો પૂરો વિનાશ કરવો કદી શક્ય છે? કે તેમને દાસની જેમ રાખવા એ અડિવાતી હિંદી સંસ્કૃતિવાળા હિંદીઓ કેમ સહન કરી લે? એટલે અંગ્રેજી રાજ્યની આ યોજના નિષ્ફળ ગઈ.

રાણી વિક્ટોરિયાએ ધર્મમાં દખલ ન કરવાનું વચન આપ્યું હતું. પણ હિંદીઓ ને ખ્રિસ્તી થાય તો નેઓ અંગ્રેજી રાજ્યના મોટા આધારસ્તંભ થાય. બળના વખતે આની ખાતરી થઈ ચૂકી હતી અને આજે પણ આની મથાર્થતાનો પુરાવો મળી રહે છે. એટલે ધર્માતરનો પ્રવૃત્તિની પાછળ પણ ઇંગ્લેન્ડને પોતાના સામ્રાજ્યવાદના મૂળ ઊંડા નાખવાની જ ધારણા હતી. ખ્રિસ્તી થયેલો હિંદી પોતાના જીવનનું ધ્યેય હિંદી તરીકે ઉત્કર્ષ સાધવાનું રાખતો નથી પરંતુ અંગ્રેજોની વાનરનડલ કરવાનું જ રાખે છે. પછી અંગ્રેજો

વર્ણમિદને કારણે એ ખ્રિસ્તીને જાણેને પૂરેપૂરા અપનાવતા ન હોય. વટાળની આ પ્રવૃત્તિ આજે પણ ધર્મપ્રસાર આલે છે અને આમાં હિંદની તિજોરીમાંથી જ ખરચ થાય છે એ સહુમાં ગમખા જેવું છે.

બળવા પછી અંગ્રેજ કંગવણીનો પ્રસાર જરા વેગથી શરૂ કરવામાં આવ્યો. આની પાછળ દષ્ટિ પણ ધર્માતર પાછળની દષ્ટિના જેવી જ છે. ભારતની પોતાની અરિમતાને બૂંસી નાખવી, તેમનામાં રાષ્ટ્રિયત્વનો અંશ પણ ન રહેવા દેવો. એક વસ્તુ નિસશય છે કે અંગ્રેજ સિદ્ધાંતે આપણા દેશમાં એક એવો વર્ગ પેદા કર્યો છે કે જે પોતાના ઉદ્ધરનિર્વાહને માટે અંગ્રેજ રાજ્ય ઉપર નિર્ભર છે—ચીલાત, દાકારી, દલાલી કે નોકરી દ્વારા જ તે પોતાનું ચુલ્લગન ચલાવી શકે એમ છે અને તેથી જ અંગ્રેજ રાજ્યનો વિચિત્ર પ્રકારનો સ્તંભ છે, જેની રહેણીકરણી અને દિંદી જનતાની રહેણીકરણી વચ્ચે બહુ અંતર પડી ગયું છે અને જેનામાં સામુદાયિક દષ્ટિએ રાષ્ટ્રીયતા અથવા રાષ્ટ્રિય સ્વમાનના ભાવોનો સગળગ અભાવ છે.

અને 'હિંદુસ્તાનનાં દ્રવ્યસાધનોની ઉત્પત્તિ' એટલે હિંદુસ્તાનના આ અને ગળીના ઉત્પાદન અંગ્રેજોને જ અધીન રાખવા, કપાસનું વાવેતર કરાવી તેનું કે વિલાપત મેફવાવનું અને લોકોચારનાં કાપડનાં કારખાનાંનું કાપડ હિંદુસ્તાનમાં ધુસાડવું, રેલવેઓ દ્વારા દિંદનો કાચો માલ ધસડી જવો અને એને પાકા કરીને દિંદમાં પાકો ધુસાડવો. એટલે સીધી અને સ્પષ્ટ ભાષામાં કહેવું હોય તો હિંદુસ્તાનના હુજર-ઉલોગોનો નાશ કરી ઇર્ષ્યકાના હુજરકલોગોને પાપવા, હિંદુસ્તાનના લોકોને ખેતી કરતા મજૂર બનાવી ઇર્ષ્યકાના લોકોને તેમના સ્વામી-શિક બનાવવા એ જ છે. ઇર્ષ્યકા આટલા હેતુથી જ દિંદ ઉપર ગમ્મ કરે છે.

અને આ ગમ્મ કાયમ દરેક એ માટે સામનની રીત પણ એવી જ ગમ્મી છે. મુદર અને મીઠાં વચ્ચેની પાછળ દષ્ટિ કુદિલ

અને સ્વાર્થો જ હોય છે. ભાગલા પાડીને રાજ્ય કરવા માટે કોમ કોમ વચ્ચે ઝેર અને વેર યોજનાપૂર્વક ફેલાવાય છે, પ્રાતિક સ્વાતંત્ર્યને નામે પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે પણ અનૈકયા અને ઈર્ષ્યા પેદા કરવામાં આવે છે, લશ્કરમાં પણ દેશી રાજ્યોનાં અને બહારનાં સિપાઈઓને દાખલ કરી એક જ કોમની અકબંધ પવટનો રચવામાં આવતી નથી; અને પોતાની ડોટી, કળવણી અને નોકરીઓ દ્વારા દેશમાં પોતાના આધારસ્તંભા નિર્માણ કરવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, બળવા પહેલાં ફિઝી જેવી રિયલિટી હતી તેવી જ બદકે તેનાથી પણ અનેક ગણી ખગખા રિયલિટી અત્યારે છે. એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરે એનું પરિણામ એ જ આવે કે જેની ઉપર રાજ્ય કરવામાં આવે છે એ પ્રજાનું આરિત્ર્ય દિવસે દિવસે હીન થતું જાય. તેનામાં સ્વાર્થો દ્રષ્ટિ, મંદુચિત ભાવ અને ત્રિવેદ્ય-નૃપતા જન્મે અને સ્વમાન કે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું નામનિશાન ન રહે. કર્તવ્ય બળવવામાં પામર, સાદસ અને ચૌર્વમાં નિર્ગાસ અને મગ્ણ આવતું નથી તેથી જ એ જીવનારી પ્રજા ધાય છે. અને આનો અનુભવ આજે આપણે કમલે ને પગલે કરીએ છીએ.

આ પરિસ્થિતિને પલટાવવાનો માર્ગ તો હોવો જ જોઈએ. જે પરમેશ્વરે મનુષ્યને સારામાર વિચાર કરીને જીવવા માટે મન આપ્યું તેણે તેને જન્મની માથે જ એ પણ ઉદ્દેશ્ય આપ્યું કે સ્વરાજ્ય એ મારો જન્મમિદ્દ હક છે. આ હકે દામલ કરવા માટે મારે કર્તવ્ય બજાવવું જ જોઈએ પગધીનતાને ટાળવાનો માર્ગ છે સ્વાવલંબન, પરસ્પર સહકાર, સ્વદેશીવૃત્તિ. રેશના હુન્નરઉદ્યોગોને મરકાર ઉત્તેજન ન આપે તો પ્રજા રેટિયો, ખાદી, આમોલોત્રને અપનાવી ભૂખી અને બેકાર પ્રજાને રોટલો તેમ જ કામ આપી શકે. આ રોટલો સ્વાવલંબનને પરિણામે મળવા માગશે એટલે પ્રજામાં તાકાત અને સંગઠન પેદા થશે સહકાર અને સ્વદેશીધર્મ જાગશે. આમાંથી જ સ્વાર્થીન યવાની તાકાત આવશે અને તે આવશે એટલે

વિજેતા સાથે અમદકાર એ દુશિયા સ્વગત્ય લાવી આપશે જે ને માધનો કે માર્ગો દ્વારા ખીછ પ્રજા પોતાનું ગત્ય ટકારતી હોય તે તે માધન અને માગનો ત્યાગ, તેની સાથે અમદકાર એ જ રાષ્ટ્રિય અસ્થિતા અને પ્રાણને અગ્રત કરવાનો માર્ગ છે જાડને પાણી જ ન પાઓ તે તે સુકાય, તેમ પરદેશી રાજ્યને મદકાર ન આપવાથી તે ટકી શકતું નથી.

બળવા પછી આપણાં દુશિયાર છીનવી લઈને આપણને અકસ્મિત રીતે નિર્માલ્ય બનાવવાનો પેતરો અગ્રેજ સરકારે રચેતો પણ તેની મામે અહિં સક અમદકાર, મત્યામદનું રાજ એ રામનાથ શસ્ત્ર છે એની ખાતરી થઈ ચૂકી છે એક પછી એક અન્યાયોનો સામનો સત્યાગ્રહથી કરીને આપણી પ્રજાએ ધણી તાકાત અને ધણા દક પ્રાપ્ત કર્યા છે એ જ રસ્તે આપણે જવાનું છે.

આવે વખતે આપણને ઝાંશીની ગણી લક્ષ્મીનાથનું સ્મરણ સતત થાય છે અને થતું જોઈએ પોતાના જીવનનાં પણ જ વર્ષમા તેણે પોતાના જીવનને ધન્ય કર્યું પોતાનું કર્તવ્ય એક વાર ખ્યાલમાં આવી ગયા પછી તે બળવતા તેણે આધુનિક જોધુ નથી અને એકવાર કતલ બળવવા માડતા જ તેનું ચોંચ તેની શુદ્ધિ અને તેનું સ્વમાન અમકાર મારી ઊઠવા માડ્યા તેના ચોંચની તો તેના દુશ્મનોએ પણ પ્રશ્નમા કરી છે મર લૂ રાજે તો તેને બડવાળાઓમા સોધી વધારે નિપુણ મળી છે ગણીએ ઝાંશીનો મત્તર દિવસ સુધી બચાવ કર્યો ઝાંશી યદેગ હેવટે અગ્રેજોએ મર કર્યા પછી તેણે તેમને જોડજોડામા ભચાયા અને અને રાતોગત ઇતુની દરજા બેઠીને તે પમાર થઈ થઈ ગાલિયર જીતવાની કુખિ અને સાદમ, તેનું રજાડીસદ્દ અને સેનાનાવહત્વ દર્શાવી આપે છે કે અને મેનેસન એ બનેએ દગલ કર્યું છે કે “દિલી સોગાની દટિએ તો ગણી પોતાના ધર્મ ખાતર અને સ્વગત્ય ખાતર જ લડી એમ ક્ષતિદાસ

સાક્ષી પૂરશે.' તેનું રાજ્ય ખાલમાં કરવામાં અન્યાય હતો અને ત્યાર પછી પણ તેના પ્રત્યેનું અંગ્રેજોનું વર્તન, જેવી હતું એમ લેખકાએ જ કબૂલ કર્યું છે. લોર્ડ કર્ઝન જેવા ધમ્મડી અંગ્રેજે પણ તેને માટે પ્રશંસાના જ ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે. ઝાંઝીમાં થયેલી અંગ્રેજોની કતલમાં તે સામેલ નહોતી એ વાત ત્યાં હાજર રહેલા અને કતલમાંથી બચેલા અંગ્રેજને મોટે જ સિદ્ધ થઈ છે. તે જેટલી તેજસ્વી હતી તેટલી જ પ્રગલ્ભિતતત્પર અને દયાળુ હતી. એ તેની દસ મહિનાની શાસક તરીકેની કારકિર્દીમાં જણાઈ આવ્યું છે. પોતાના દત્તકપુત્રને પોતાની પૂઠે બાંધીને અરેબગાં ધોંગાણાંમાં અને મુઘોમાં ફેવી રીતે સંભાળ્યો તે જોઈએ હોય ત્યારે તેનો પુત્રપ્રેમ જોઈ શકાય થાય છે. પોતાનું જન્મ રહેલું ગભ્ય પાછું મેળવવા માટે મળેલી સંમિનો તેણે લાભ ઉઠાવ્યો. યજ્ઞાતમા જોઈ તેણે મુત્સદીપણું વાપરીને અંગ્રેજો સાથે મેળ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો તોપણ પેશવા ઉપર વ્યાજના વાદળ તૂટી પડતા જ અને બચવો નિષ્ફળ ગય છે એ જોતા જ તે ખુદ્દેખુદથી પેશવાની પડખે ખડી થઈ ગઈ અને મરણપર્યંત તે ત્યાં જ રહી. નાનાસાહેબને તે લાઈ માનતી હતી તેથી તેમના આપત્તિકાળમાં તે ભગિનીપ્રેમને લીધે દોડી ગઈ અને પોતે માનેલો સંબંધ ફેટલો સાચો હતો તે તેણે દુનિયાને બતાવી આપ્યું. મૃત્યુ સમયે તેની ઉંમર ફેવળ ૨૩ વર્ષની હતી આ નાની વયમાં હાથમાં તર્કનાર લઈ, તદ્દન પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં અજળ પરાક્રમ કરવા અને સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યને ખાતર રણસેવમાં ચિરનિદ્રા સેવી એ કસાયેલા વીર પુરુષને પણ ખૂબ શોભે એવી વસ્તુ છે! તો રાણી તો એક અજળા હતી, પણ વખત આવતા જ એક વિદ્યુલ્લતાની જેમ તે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ચમકી ગઈ. એક નાનુક, એકવડા બાંધાની, કેતકીના જેવી ચૌરસર્ણવાળી, નાકે અને આંખે રૂપાળી એવી અત્યંત સુંદર રમણીને? કનાકોના કણક સુધી ઘોડા ઉપરની બેઠકને ઢીલી ન થવા દેતા હાથમાંની સમશીરથી

દુઃખનમાં રુધિરમોઁ/મૂંઝાતમોઁ/અભિષેક 'કરતી' જોઈને તેનાં 'સિંધાઈ-
 ઝોમે' તે પ્રેમ્યકૃં મદિવાસુરેમંદિની' અંગિકા જ 'લાગી હોય તો નવાઈ
 મથી.' તેના તેજ 'અને શીર્ષથી' અંગઈ જઈ. તેના સિંધાઈ તેને
 અધીન થવા હોય 'અને ખૂબ' આતેશમાં, આવી જઈ તેના નેતૃત્વ
 મીએ 'તેમણે વિલસણ પરાક્રમ' દાખવ્યું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા
 જોવું કંઈ નથી. આ સ્વાતંત્ર્યની. જયોતિ, આ 'હિંદુરમણીઓનો
 મૂલિમાન વીરતા, આ સંઘર્ષની પ્રતિમા, આ સ્વર્ગોવ તેજસ્વિતા
 હજુજર ચમકી' અને અદૃશ્ય થઈ! પરંતુ હિંદુધર્મનું મુખ તેણે
 ઉમેળવેલું કર્યું. હિંદી લલનાનો કીર્તિમાં તેણે મહત્વનો ઉમેરો કર્યો
 અને સ્વાતંત્ર્યને અર્થે 'હિંદી-લલના' અત્યંત નાની વયમાં પણ
 ગ્રાણીપણ મહેજ કરી શકે છે એ તેણે દુનિયાને બતાવી આપ્યું.
 બળવો દાખી દેવામાં આણ્યો. પણ બળવાનું સ્મરણ આજે પણ
 માથે પાગ્યું નથી, અને બળવાનું સ્મરણ કદાચ નષ્ટ થશે તોપણ
 રાણીનું સ્મરણ નાથ પામ્યું ચકચ નથી. તેના નામ પ્રમાણે તે
 કેવળ મહારાષ્ટ્રની જ નહિ પણ અમરત આર્યાવર્તની લક્ષ્મી હતી. આ
 સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મી ૧૮ જૂન ૧૮૫૮ (જેઠ સુદિ ૬) ને રાજ અસ્ત પામી.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં રાણીનું નામ અજરામર રહેશે. કાઈ
 પણ દેશના પ્રજાજન તેના નામને જયધોષ કરીને તેનું અદર્શિય
 સ્મરણ કરે અને તેની પુણ્યપ્રદ સ્મૃતિથી ચોતાનો ઉદાર કરી શકે,
 એવી યોદ્ધા તેની મહત્તા હતી. દુનિયાની મહાન સમણીઓમાં તેનું
 સ્થાન અવશ્ય રહેશે. રાણીની પુણ્યતિથિ અને રાણીનું પુણ્યસ્મરણ
 એ મૃતોને ચેતન આપશે અને આજમુએને ઉત્તમાદ અપશે.

परिशिष्ट

झांसीरानीकी समाधि पर

(श्री. सुमद्राकुमारी चौहान)

- ॥ किस समाधि में छिपी हुयी है
जल कर जिसने स्वतन्त्रता की
दिव्य आरती कैरी ॥
- यह समाधि, यह लघु समाधि, है
झांसी की रानी की ।
- अन्तिम छीलाशली यही है
लक्ष्मी मरदानी की ॥
- यही कहीं पर बिखर गयी वह
भगवद्दय - माला - सी ।
- असके फूल यहाँ संचित हैं
हैं यह स्मृति-शाला-सी ॥
- सहे वार पर वार अन्त तक
रही वीर बाला - सी ।
- आहुति - सी गिर. चढी बिता पर
चमक खुटी ज्वाला-सी ॥
- बढ जाता है मान वीर का
रण में बलि होने से ।
- मृत्युवती होती सोने की
मरम यथा सोने से ॥
- रानी से भी अधिक हमें अध
यह समाधि है प्यारी ।

यहाँ निहित है स्वतन्त्रता की
 आशा की चिनगारी ॥
 जिससे भी सुन्दर समाधियाँ
 हम जग में हैं पाते ।
 धुनकी गाथा पर निशोथ में
 शुद्ध जगत् हो गाये ॥
 पर कवियों की अमर मिश्रमें
 जिसकी अमिट कहानी ।
 स्नेह और श्रद्धा से गाती
 है धीरोंसे जानों ॥
 यह समाधि, यह चिर सम्पत्ति है
 शांति की रानी की ।
 अन्तिम भीमस्थली यही है
 सद्गमो मरणाती की ॥